

O. MADAYEV
T. SOBITOVA

XALQ OG'ZAKI

POETIK IJODI

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

--	--

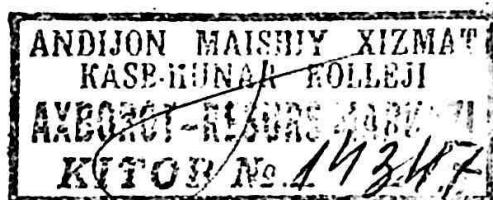
13
1
1
1
1
1
1
1

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI
O'RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA'LIMINI
RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

O. MADAYEV, T. SOBITOVA

XALQ OG'ZAKI POETIK IJODI

Akademik litseylar uchun darslik

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI

TOSHKENT — 2003

ANDIJON IQTISODIYOT VA
QURILISH INSTITUTI
AXBOROT

T a q r i z c h i l a r :

filologiya fanlari doktori, professor *H. Boltaboyev*,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent *N. Bekmirzayev*,
filologiya fanlari nomzodi *G. Rixsiyeva*,
filologiya fanlari nomzodi *N. Do'stxo'jayeva*

Madayev Omonilla, Sobitova Tojixon.

Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2003. — 208 b.

I Muallifdosh

Mazkur darslikda o'zbek xalq og'zaki poetik ijodining o'ziga xos xususiyatlari, tarixi, janrlari, ayrim asarlari, marosimlari, xalq baxshilari-ning hayoti va ijodi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, kitobga xalq og'zaki poetik ijodidan namunalar kiritilgan.

BBK 83.3Uz

KIRISH

O'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganish Respublikamizdagi hamma Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalari-ga bejiz tavsiya etilmayapti. Xalqimiz mustaqillikka erish-ganidan so'ng o'zbekona urf-odatlar, rasm-rusmlar, asrlar davomida yaratilgan dostonlar, ertaklar, qo'shiqlar haqida alohida g'urur bilan gapirila boshlandi. Har bir inson biron sohaning mutaxassisi bo'lishdan tashqari o'z xalqining farzandi bo'lmog'i lozim. Yaqin o'tmishda alla bilmaydigan kelinlarni, doston eshitmagan yigitlarni yoki askiya aytib ko'ngil chigillarini yozmagan o'zbeklarni uchratish mushkul bo'lgan. Afsuski, endilikda biron odamni maqtaydigan bo'lsak, alla ayta olishini, silliq so'zlashini, askiyada qat-nashishini fazilat qilib ko'rsatamiz. Demak, bugungi kunda o'zbek qadriyatlari bulog'idan suv ichgan, o'zbekona muo-malani butun qalbiga singdirgan, to'ylarda, azalarda, ish-boshilik qiladigan, murosasi kelishmagan taraflar o'rtasini totuvlashtiradigan o'zbeklar bir oz kamayib qolibdi-da. Ana shu mulohazalardan kelib chiqib Akademik litseylarda va kasb-hunar kollejlari xalqimiz og'zaki ijodini alohida san'at turi sifatida o'rganish ma'qul topildi.

«Alpomish» dostonining ming yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda Prezidentimiz Islom Abdug'aniye-vich Karimov shunday degan edi: «Alpomish» — o'zbekning o'zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan-avlodlarga o'tkazib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir»¹.

Ana shu fikrning o'zida og'zaki ijodimizni nima uchun o'rganamiz, degan savolga javob berilgan. Xalq og'zaki ijo-dini, qadriyatlarini bilmay turib, o'zbekman, deyish mumkin emas. O'zbek millatiga mansub insonning o'zbek-man deyishga haqqi yo'q ekan, u odam xalqining yuziga

¹ Prezident Islom Karimovning «Alpomish» dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi. «Xalq so'zi» gazetasi, 1999 yil 9 noyabr.

oyoq qo'ygan, ota-bobolari hurmatini haqoratlagan hisoblanadi.

Alohida ta'kidlash lozimki, o'rta ma'lumot beruvchi ta'lim tizimida xalq og'zaki ijodini alohida o'rganish birinchi marta amalga oshirilmoqda. Shu paytgacha umumiy o'rta ta'lim maktablarida ham og'zaki ijod asarlari o'rganilgan va o'rganilmoqda.

Ammo Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida xalq qadriyatlari xazinasini hisoblangan og'zaki ijodga joriy o'quv yili bosqichida alohida-alohida soatlar ajratildi. Bu bilan davlatimiz har bir kelajak avlodning o'tmishni mukammalroq bilishi va idrok qilishi uchun zamin tayyorladi. Keyingi yillarda qabul qilingan davlat hujjatlariga nazar tashlar ekanmiz, o'zbek xalqi vakilining milliy g'ururini shakllantirishga alohida e'tibor berilganini sezamiz. O'ylaymizki, xalq og'zaki ijodini o'rganish Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalarining milliy g'ururini paydo qiluvchi asosiy omillardan bo'lib qoladi. O'z fikrimizni dalillash uchun ayrim misollarga murojaat qilamiz.

Dunyoda badiiy jihatdan mukammal, hajm jihatdan katta asarlar bor. Jahon xalqlari madaniyati xazinasidagi «Manas», «Kolevala», «Nartlar» shular jumlasidandir. O'zbek xalqi o'zining «Alpomish», Go'ro'g'li haqidagi dostonlari bilan dunyodagi ana shunday asarli xalqlar qatoridan munosib o'rin olgan. Ma'lumki, bitta xalq maqolida olam-olam ma'no singdirilgan bo'ladi. Shuning uchun ba'zan bitta xalq maqolining vujudga kelishi uchun asrlar davomida xalq ijod bilan shug'ullanishga majbur bo'ladi. Mahmud Koshg'ariyning 1074-yilda yozib tugallangan «Devonu lug'otit turk» asarida ikki yuz oltmishdan ortiq maqollar yozilgan. Gulxaniy o'zining «Zarbulmasal»ida esa 400 ga yaqin xalq durdonalirni Boyo'g'li bilan Yapaloqqushning quda bo'lish voqeasida misol keltirgan. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Alisher Navoiy, Bobur asarlarida o'nlab maqollarni uchratamiz. O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Aleshir Navoiy nomidagi adabiyot ilmiy tekshirish instituti folklor bo'limi xodimlari tomonidan 1987, 1988 yillarda e'lon qilingan maqollar to'plamida o'n uch mingdan ortiq xalqimiz donoligi namunalari bor. Xalqimiz orasida hozirgi kungacha yashab kelayotgan minglab qo'shiqlarni, topishmoqlarni, latifalarni, yuzlab ertaklarni aytmaysizmi?! Biz ana shunday ijodkor xalqning avlodimiz. Binobarin, har

bir o'zbek farzandi o'zaro munosabatda bo'lar ekan, ana shunday buyuk xalqning vakili ekanligini unutmasligi lozim. Arzimagan buyum, boylik, narsa, hirs uchun o'z g'ururini oyoq osti qilish o'zbek xalqidek yuksak darajadagi ma'naviy boylik merosxo'rining tabiatiga xos emasligini his qilishi lozim. Aslini olganda, «O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat», «Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori», der ekanmiz, ajdodlarimizning bebaho madaniy merosiga bo'lgan munosabatimiz ham samimiy tarzda o'z ifodasini topadi. O'zbek xalq og'zaki ijodi haqida ma'lumotga ega bo'lish Imom al-Buxoriy, Abu Mansur Motirudiy, Al-Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom at-Termiziy, Burhoniddin Marg'iloniy kabi jahon tan olgan allomalarining merosxo'ri bo'lishimiz uchun amaliy talabdir.

Shunday qilib, Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlariida o'zbek xalq og'zaki ijodi haqida alohida mukammal ma'lumot berishning bosh maqsadi mazkur o'quv muassasasi talabalarini o'zbekona qadriyatlar ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shishdir. Xalqimiz yaratgan dostonlar, ertaklar, qo'shiqlar va boshqa janrlar yuzasidan ma'lumot hosil qilish, ular haqida mustaqil fikrni shakllantirish o'zbek xalq og'zaki ijodi fanining vazifalari hisoblanadi.

Kitobning darslik qismini dotsent Omonilla Madayev yozgan, majmua qismi dotsent Tojixon Sobitova tomonidan tuzilgan.

XALQ OG'ZAKI IJODI VA QADRIYATLARI DAVLAT MAQOMIDA

1991-yil 1 sentyabrda O'zbekiston mustaqil respublika deb e'lon qilindi. Yurtimizdagi, o'nlab yillar davomida kutilgan bu xabar butun o'zbek xalqini mamnun etdi. Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq davlat o'tmish madaniy merosimizni qaytadan tiklash, odamlarning qalbidagi tutqunlikda yotgan qadriyatlarga keng yo'l ochish siyosatini amalga oshirdi. Har bir tadbir o'zining amaliy yechimiga ega bo'lishi bilan birga xalqqa ozodlik shabadasini yetkazish maqsadini ko'zlagan holda amalga oshirildi. Millat o'tmishi va kelajagi haqidagi mulohazalar, ajdodlarimiz kashfiyotlaridan hosil bo'lgan g'urur tuyg'usi o'zbekning qalbidan o'rin ola boshladi: din, madaniy meros, qadriyatlar, milliy g'urur haqida hadiksiramay, baralla mulohaza yuritish imkoni yaratildi.

Aslida, o'zbeklarning dunyoda ilg'or madaniyatga ega bo'lgan xalq ekanligini tasdiqlovchi fikrlar mustabid tuzumda ham aytilgan edi. Ammo bunday hur gaplarning mualliflari qatag'on qilingandilar. Ularning ko'pchiligi — Fitrat, Cho'lpon, Qodiriy, Otajon Hoshim va boshqalar otildi. Ayrımlari — Usmon Nosir, keyinchalik Mirtemir, Said Ahmad, Maqsud Shayxzoda kabilar uzoq muddatga qamoq jazosiga tortildilar. Ammo erkinlikni, o'tmishdagi xalq allomalarining kashfiyotlarini targ'ib etuvchi asarlar tizimi to'xtab qolmadi. 60—70-yillar adabiyotimizning she'riyat maydoniga yosh ijodkorlar sifatida kirib kelgan Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi shoirlar «O'zbekim», «O'zbekiston» kabi lirik asarlar yaratdilar, bu davrda yashagan yurtdoshlarimiz O'zbekiston qadimdan ilm-ma'rifat, kashfiyotlar va qadriyatlar yurti ekaniga komil ishonch bildira boshlagandilar. Shuningdek, 50-yillardan Ibrohim Mo'minov, Vohid Zohidov, Parso Shams, Solih Mutallibov, Hodi Zarif kabi taniqli ziyolilar turli xil munosabatlar bilan Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Navoiyning «Xamsa», Boburning «Boburnoma» kabi bir qator asarlarini nashrga tayyorladilar va chop etdilar. Qizig'i shundaki, bizning olimlarimiz mumtoz adabiyot namunalaridagi sobiq sovet tuzumi siyosatiga mos kelmaydigan o'rinlarni keskin tanqid qilishar, boylar va yo'qsillar

madaniyati haqida turli gaplarni topishar, ammo asarlarni to'liq nashr qilish niyatlariga ham erishar edilar.

Tabiiyki: «Sobiq sovet tuzmi davrida bevosita xalq orasida hukmron siyosatni tanqid qiluvchi xalq og'zaki ijodi asarlari yaratilmadimi?» — degan savol tug'iladi. Gap shundaki, xalq og'zaki ijodi asarlari yozib olinmasa, ularning ommalashuvi uchun sharoit tug'dirilmasa, ko'pincha vaqt o'tishi bilan bu asarlar o'z-o'zidan yo'qolib ketadi, aytuvchining yodidan ko'tariladi. Ularni yozib olish esa hamisha ham amalga oshavermaydi. Bugungi kunda faqat o'sha paytlarda diniy mavzudagi rivoyat, afsonalarning mavjudligini va og'zaki xotiralarda ana shunday yo'nalishdagi asarlar bo'lganligini e'tirof etish mumkin. Jumladan, o'z paytida O. Hoshim tomonidan yozib olingan qo'shiqlarda kolxoz tuzumiga, hamma ekin maydonlariga faqat paxta ekish siyosatiga salbiy munosabat bildirilgan qo'shiqlar borligi haqidagi xotiralar mavjud xolos. Afsuski, turli sabablar bilan bu yozuvlar yo'qolgan.

Yuqorida yurtimiz mustaqil deb e'lon qilinmasdan ham xalq qadriyatlarini tiklashga urinishlar bo'lganini aytgan edik. Ulardan biri sifatida 1990-yilda davlat tomonidan Navro'z bayramini umumxalq bayrami deb e'lon qilinganini, bu kun dam olish kuni deb belgilanganini va shu yili Navro'z tantanalari katta tayyorgarlik bilan o'tkazilganini ko'rsatib o'tish mumkin. Ammo bari bir 1991-yilda Vatanimizning mustaqil deb e'lon qilinishi va o'nlab mamlakatlar tomonidan bu mustaqillikning tan olinishi o'tmish qadriyatlarimizga bo'lgan munosabatda yangi davr ochdi.

Prezidentimiz I. A. Karimovning «O'zbekiston buyuk kelajak sari» asaridagi «Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy negizlari» deb atalgan bo'limda: «O'zbekistonni yangilash va rivojlantirishning yo'li to'rtta asosiy negizga asoslanadi», — deyilgan. «Bu negizlar:

- umuminsoniy qadriyatlariga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilish;
- vatanparvarlik»¹ — deb belgilab qo'yilgan.

Mazkur bo'limning davomida: «Xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish — O'zbekistonda

¹ Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1998, 56-bet.

davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir»¹, — deb ko'rsatib o'tiladi. Yurtimizda Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari ish boshlar ekan, talabalarga fan va hunar asoslarini o'rgatish bilan birga ularning «...ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish» ham muhim ma'rifiy jarayon hisoblanadi. Ma'naviy ruh xalq qadriyatlarini qadam-baqadam o'zlashtirishda namoyon bo'ladi. Xalq og'zaki ijodi esa asrlar davomida qadriyatlarimizning tarixiy qismi hisoblangan. Shuning uchun Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida o'zbek xalq og'zaki ijodini alohida fan sifatida o'qitila boshlashni og'zaki ijodimizga va qadriyatlarimizga davlat maqomini berish bilan teng tadbir sifatida ta'kidlash mumkindir. «Milliy madaniyatning o'ziga xosligini tiklashga alohida e'tibor berish kerak»², — deyiladi bu asarda. Bu mulohazadagi alohida e'tibor qilishimiz lozim bo'lgan fikr ma'naviy boyliklarimining, shu jumladan, xalqimiz asrlar bo'yi yaratgan og'zaki ijodimizning boshqa xalqlarnikidan farqli jihatlarni aniqlashga qaratilishidir. Ma'lumki, xalq dostonlarimizning ijrosida ming yillik an'analar singdirilgan. Ayniqsa, Samarqand dostonchiligidagi baxshining do'mbira jo'rligida doston aytish usuli, she'riy parchalarni bo'g'izda kuylashi Osiyo qit'asi shimolidagi shamanlar ijrosiga hamohangligi bilan diqqatni jalb qiladi. Shamanlar faoliyati esa minglab yillar bilan o'lchanadi. Demak, o'zbeklarda ham uzoq-uzoq davrlardan buyon davom etib kelayotgan san'at namunalari belgilari saqlanib qolgan ekan. Shu bilan birga, xalqimizda askiya, yor-yor, o'lan aytish kabi so'z san'ati bilan bog'liq durdonalarimiz borki, ularni qayta tiklash, xalqqa qaytarish biz — o'zbeklarning o'zbekligini ta'kidlash, milliy ruhimizni rivojlantirish bilan aloqadordir. Milliy ruhni shakllantirmay, rivojlantirmay, milliy mafkura haqida o'ylash ham mumkin emas. Yana shuni ta'kidlash maqsadga muvofiq bo'ladiki, madaniyatimizning o'ziga xosligini tiklash rejasi bevosita bayrog'imiz, gerbimiz, madhiyamizni xalq noiblari tomonidan tasdiqlanishi bilan boshlandi. Bayrog'imizdagi hayotbaxsh ranglar, oy va yulduzlar; gerbimizdagi humo qushi, Amu va Sirdaryolaru bug'doy va paxta tasvirlari,

¹ Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1998. 60-bet.

² O'sha asar. 62-bet.

madhiyamizdagi «Avlodlar mardona ruhi senga yor» kabi misralarda aynan biz — o'zbeklarning tabiati, ajdodlar xotirasi, kelajakka umidimiz o'z ifodasini topgan. Bularning hammasi: «O'zbek xalqining yuksak milliy qadr-qimmati, or-nomusi va shon-sharafi, uning o'ta mehribonligi va sof vijdonligiga asoslangandir». Ayni chog'da: «O'z xalqiga, uning an'analariga, tili va madaniyatiga muhabbat va hurmatni tarbiyalamasdan turib, o'z xalqini millatlarning butun jahon hamjamiyatida tenglardan biri sifatida idrok qiluvchi haqiqiy insonni, o'z Vatanining jonkuyarini tarbiyalash mumkin emas».¹

O'zbekiston davlati va Prezidentimiz Islom Karimov yosh avlod tarbiyasiga mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan alohida diqqat va e'tibor bilan qarab kelmoqda.

«O'zbekiston buyuk kelajak sari» asarida tayanch nuqta sifatida aytilgan fikr va mulohazalar keyinchalik — 1997-yil 29 avgust kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasidagi yurtboshimiz nutqida yana rivojlantirildi. Bu nutqda milliy qadriyatlarga davlatimiz tomonidan nima uchun bu qadar katta ahamiyat berilayotganini asoslovchi iqtibos keltirilgan. Mazkur iqtibos Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasidagi general-gubernatori M. Skobolev gapidan olingan edi: «Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi».

Haqiqatan ham, M. Skobolev qo'lidan kelgan harakatni qilib ketdi. Undan keyin bu harakat sobiq sovet tuzumi tomonidan davom ettirildi. Tabiiyki, 120—130-yil davomida keltirilgan zararni 5—10 yilda bartaraf qilish mumkin emas. Shuning uchun Akademik litsey va kasb-hunar kolleji talabasi xalq og'zaki ijodini, milliy madaniyatimiz asoslarini, ona tilimiz imkoniyatlarini qanchalar tez o'zlashtirsa, mustaqilligimizni ko'ra olmaydigan odamlarga qarshi shu qadar qaqshatqich zarba bergan bo'ladi. Va, aksincha, xalqimiz o'tmishiga loqaydlik bilan qarash dushmanlarimiz tegirmoniga suv quyish bilan barobardir. Shuning uchun ham Islom Karimov qayta-qayta buyuk ma'naviyatimizni tiklash, milliy an'analarga qadriyatlarimiz asosi sifatida munosabatda bo'lish zaruratini qayd etadilar. 1997-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi

¹ O'sha asar. 66-bet.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da «Ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlar» alohida bo'lim sifatida tasdiqlandi. Unda yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy madaniy-tarixiy an'analariga, urf-odatlari hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etish zarurligi ta'kidlanadi. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodini alohida fan sifatida o'qitilishi ana shu vazifani ijobiy hal qilishga ham samarali ta'sir ko'rsatadi.

«Tafakkur» jurnalining 1998-yil 2-sonida Prezident Islom Karimovning jurnal bosh muharriri savollariga bergan javoblari e'lon qilindi. Avvalo aytish kerakki, bu javoblarning butun mohiyatidan yurtboshimizning xalq va mamlakat kelajagini o'tmish qadriyatlarisiz tasavvur qilmasligi ko'rinib turibdi. Bugungi kunda amalga oshirilayotgan har bir tadbirda o'tmish madaniyatimiz, milliy an'analarimiz poydevor vazifasini o'tamoqda. Mazkur poydevor savol-javobda ham o'zining yorqin ifodasini topganligi bilan e'tiborni jalb qiladi.

Xususan, yurtboshimiz milliy g'oya, milliy mafkura masalasiga to'xtalar ekan, birinchi navbatda yana o'tmish haqida gapiradi: «Milliy mafkura, avvalambor, o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga bugun qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart»,¹ — deyiladi savol-javobning «Mafkura o'tmish va kelajak o'rtasidagi ko'prikdir» qismida. E'tibor bersak, bu o'rinda ham ma'lum darajada xalqimiz og'zaki ijodi yuzasidan fikr bildirilmoqda. Chunki xalq o'z avlodiga insoniyat tarixidagi eng ibratli fazilatlar meros bo'lishini orzu qilgan. «Alpomish», Go'ro'g'li turkumi dostonlarida shaxs g'ururi, vatanga muhabbat, elga xizmat qilish istagi yetakchi g'oya darajasida ilgari suriladi. Bu asarlarda vatanga xiyonat qilgandan ko'ra o'limni afzal ko'rgan Ravshan, butun harakatini parchalangan yurtni birlashtirishga bag'ishlagan Alpomish, o'z yurtini ichki va tashqi dushmanidan himoya qilgan Go'ro'g'li kabi el botirlari madh etiladi. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, o'zbekning butun

¹ Karimov I. A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. «Tafakkur» jurnali, 1998. 2-son, 8-bet.

fazilati, falsafasi, dunyoqarashi, turli hayotiy vaziyatlarga munosabati uning maqollarida aks etgandir. Shuning uchun ham xalqimizning ilm-hunarga, oilaga, mehnatga, ahillikka nomardlikka, bo'lgan munosabatini bilish uchun uning maqollari bilan tanishish kifoyadir. Ulardan o'quvchi o'zbek uchun vatan, xalq, ona, ilm, g'urur naqadar muqaddas tushunchalar ekanligini anglab yetadi. Prezidentimiz Islom Karimov ham xalq maqollarining ta'sir kuchidan, hajm jihatdan kichik mazmunan serko'lam fazilatidan har bir chiqishlarida, savollarga javob berishda, maqola va kitoblari unumli foydalanadi.

Yurtboshimiz nutqlarida va asarlarida «Vatanni sevmok iymondandir», «milliy o'zlik», «xalq boshiga tushgan xavf», «mudhish voqealar oldida holva bo'lib qolish», «chalamullalar», «ishimiz bitsa — bo'lgani» kabi o'nlab hadis, maqol, matal, ibora va ko'proq jonli suhbatga xos so'zlarning qo'llanganligi fikrimiz dalilidir.

Xullas, xalq og'zaki ijodiga oid doston, ertak, qo'shiq, maqol va boshqa janrlarda ilgari surilgan g'oyalar asrlar davomida xalqning yosh farzandni tarbiyalash vositasi bo'lib kelgan. Bugungi kunda milliy mafkuramizni shakllantirish va rivojlantirishda o'zbek folklori namunalari munosib o'ringa egadir. Shuning uchun ham og'zaki ijodga xalq qadriyatlarining tarkibiy qismi sifatida munosabatda bo'lish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek xalq og'zaki ijodi nima uchun xalq qadriyatlarining tarkibiy qismi hisoblanadi?
2. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng xalq og'zaki ijodi va qadriyatlariga bo'lgan munosabat davlat maqomi darajasiga ko'tarilgani haqida so'zlang.
3. O'zbekiston Prezidenti I. A. Karimovning milliy qadriyatlar haqida bildirgan fikrlarini aytib bering.
4. O'zbekiston Prezidenti I. A. Karimovning nutq va maqollaridan xalq maqollarini toping, ularning Prezident mulohazalarini ifodalashdagi o'rmini izohlang.

Adabiyotlar:

1. *Karimov I. A.* O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1998. 5—66-betlar.

2. *Karimov I. A.* Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining Bosh tahririyati, 1997.

3. *Karimov I. A.* «Xalq so'zi» gazetasi, 1999, 9 noyabr, 1-sahifa.

4. *Karimov I. A.* Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. «Tafakkur» jurnali Bosh muharririning savollariga javoblar. T., «O'zbekiston». 1998.

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODINING XUSUSIYATLARI

Inson dunyoda paydo bo'lganidan buyon o'zaro hamkorlikda yashashga, bir-biri bilan munosabatda bo'lishga intilgan. Chunki o'zaro hamkorlik uni turli tabiiy ofatlardan saqlagan, turmush qiyinchiliklarini bartaraf qilish yo'llarini ko'rsatgan. Dunyodagi eng qadimiy kitoblardan biri «Avesto» hisoblanadi. Olimlarning aniqlashicha, ana shu qadimgi yozma yodgorliklarning yaratilishida ham bizning ajdodlarimiz ishtirok etganlar. Bu kitob ajdodlarimizning olamning paydo bo'lishi, yorug'lik va zulmatning o'zaro kurashlari bilan bog'liq tasavvurlari haqida hikoya qiladi. Axura-mazda (Xurmuz), Angra Manyu (Axriman) yaxshilik va yomonlik olamiga boshchilik qiladilar. Badiiy adabiyotdagi minglab yillar davomida ijod qilingan obrazlarning dastlabki namunasi Xurmuz va Axrimanda mujassamlangan edi. Shubhasiz, xalqimiz og'zaki ijodidan keng o'rin olgan Alpomish, Go'ro'g'li kabi botirlar, Muqbil toshotar, Ozodachehra kabi xalq vakillari ham asar qahramonlariga aylanar ekanlar, qadim-qadim zamonlardagi badiiy ijod ta'siri o'z hukmini o'tkazgan.

Bugungi kunda O'zbekistonda zavq bilan o'qilayotgan, maroq bilan aytilayotgan doston, ertak, qo'shiq, maqol, topishmoq, afsona va rivoyat, askiya va latifa, loflar o'zbek xalq og'zaki ijodining janrlari hisoblanadi. Xalqimiz yaratgan ana shu ma'naviy boyliklarimiz butun o'zbek xalqi madaniy merosi, qadriyatlarining tarkibiy qismidir. Ilmda xalq og'zaki ijodi folklor atamasi bilan yuritiladi. Bu atamani 1846 yilda ingliz olimi Vilyam Toms taklif qilgan edi. Folklor deganda ma'lum millat-

ga mansub, xalq tomonidan asrlar davomida yaratilgan san'at namunalari: so'zanalar, xalq kuylari, raqslar va boshqalar tushuniladi.

Ammo folklorning alohida sohasi bilan shug'ullanuvchi mutaxassis esa ko'pincha folklor deganda o'zi o'rganuvchi sohani nazarda tutadi. Jumladan, tasviriy san'atni o'rganadigan olim folklor deganda, naqsh san'atini nazarda tutadi. Xoreograf esa xalq raqsini, musiqashunos xalq kuylarini, folklorshunos esa xalq og'zaki ijodini nazarda tutib ish olib boradi.

Ma'lumki, o'rta umumta'lim maktablarida adabiyotning ikki asosiy turga bo'linishi o'rganilgan. Ularning birinchisini ilmiy, ikkinchisini badiiy adabiyot deb ataydilar. Badiiy adabiyot o'z navbatida ikki yirik turga bo'linadi: xalq og'zaki adabiyoti (folklor), yozma adabiyot (individual ijod). Xalq og'zaki ijodi deb atalgan adabiyot yozma adabiyotdan bir necha xususiyatlar bilan farqlanadi. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- 1) an'anaviylik;
- 2) og'zakilik va improvizatorlik;
- 3) jamoalik va ommaviylik;
- 4) variantlilik va versiyalik;
- 5) anonimlik.

An'anaviylik. An'ana deganda, uzoq vaqt davomida xalq tajribasidan o'tib odat tusiga kirgan tadbir yoki amal tushuniladi. Xalq og'zaki ijodidagi an'anaviylik bir necha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Jumladan:

a) folklor asarlarining og'zaki tarzda yaratilishida (bu haqda og'zakilik yuzasidan fikr yuritilganda ma'lumot beriladi);

b) og'zaki ijod asarlarining matnida;

d) mazkur asarlarning ijrosida.

Xalq yaratgan asarlarning matni janrlarga ko'ra uzoq muddat davomida doimiy ravishda takrorlanib turadigan qismlarga ega. Ertaklarning boshlanishi, yakunlanishi, xalq dostonlaridagi qahramonlarning ot egarlashi, poygada qatnashishi, dushman bilan jang olib borishi kabi lavhalari asardan asarga ijrochining ixtiyori va mahoratiga ko'ra ko'chib o'taveradi. Undan tashqari, doston va ertaklarda ko'pincha takrorlanib turadigan farzandsizlik, farzandga ega bo'lish, shartning buzilishi, safarga chiqish, turli to'siqlarni

bosib o'tish, to'y kabi voqealar ham an'anaviylikka xosdir. Agar biz xalqimiz yaratgan og'zaki ijod asarlari bilan yaxshiroq tanishsak, ertakdagi suluv qiz yuzining o'n to'rt kunlik oyga o'xshatilganligini, jahli chiqqan qahramonimiz mo'ylovida qirov paydo bo'lganligini, yoki shu qahramon bir oyog'ini daryoning o'ng qirg'og'iga, ikkinchi oyog'ini chap qirg'og'iga qo'yib, narsalarni u qirg'oqdan bu qirg'oqqa o'tkazayotganini bilamiz. Ma'lum bo'ladiki, og'zaki ijodiyotimizdagi asarlarda o'xshatish, sifatlash, mubolag'a kabi tasvir vositalarida ham an'anaviylik namoyon bo'lar ekan. Shuningdek, biz folklorda ajdar, dev, yalmog'iz kampir, pari, uchar ot, uchar gilam, sehrli pat kabi obrazlarga duch kelamiz. Bu o'rinda ham an'anaviylik ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazganligiga guvoh bo'lamiz. Shunday qilib, og'zaki ijod asarlari matnidagi an'anaviylik deganda, an'anaviy parchalar, tasvir vositalari, obraz yaratish kabi bir necha jihatlar nazarda tutiladi.

Xalq og'zaki ijodi namunalarini ijro etishda ham an'anaviylik mavjuddir. Avvalo aytish kerakki, O'zbekistonda xalq dostonlarini ijro etish an'anasi uch ko'rinishga egadir. Ularni Samarqand, Xorazm, Farg'ona dostonchilik an'analari deb ataydilar. Samarqand dostonchiligida baxshi dostonni yakka holda do'mbira jo'rligida ichki ovozda aytadi. Xorazmda esa doston tor, doira, dutor, garmon jo'rligida ochiq ovozda aytiladi. Ko'rinib turibdiki, o'zbek xalq og'zaki ijodining salmoqli qismini tashkil etuvchi dostonlar ijrosi uzoq muddat davomida o'ziga xos an'anada shakllangan. Shuningdek, uzoq o'tgan zamonlarda xalq topishmoqlari ko'pincha qish kechalarida, qiziq-qiziq shartlar (qo'shiq aytib berish, raqsga tushish, hatto, qor kurash) bilan aytilgan. Qo'qon, Namangan, Xorazm va boshqa viloyatlardagi maxsus tayyorgarlik ko'rgan odamlar ertakni aytishdan avval atrofiga suv, isiriq, non, tuz, supurgi va boshqa shunga o'xshash narsalarni hozirlar, ertak ijrosi jarayonida ulardan foydalanar edilar. Askiya ulfat yigitlarning gap-gashtaklarida, o'zaro yig'ilib osh-palov qilish paytlarida aytilgan. Ammo ko'pincha bu janr asarlari an'anaviy sunnat to'ylarida, hofizlar dam olayotgan paytda, tarafma-taraf bo'lgan holda ijro etilgan. Marosim qo'shiqlari ham to'ylarda, sayillarda maxsus tayyorgarlik ko'rilgan holda ijro etilgan. Bolalar folkloriga oid asarlar ijrosidagi an'anani bugungi kunda ham bog'larda, mak-

tablarning hovlisida yoki ko'rik-tanlovlarda kuzatish mumkin.

Ma'lum bo'ladiki, xalqimiz og'zaki ijodidagi an'anaviylik asarlarning matniga, yaratilishi usuliga, ijrosiga singib ketgan xususiyat hisoblanar ekan.

Og'zakilik. Xalq ijodidagi so'z san'atiga oid asarlar yozuv madaniyati kashf qilinmasdan oldin ham yaratilgan, ijro etilgan. Og'zaki ijoddagi topishmoqlardan tortib maqol-largacha, dostonlardan qo'shiqlargacha og'zaki tarzda aytiladi. Har bir ijrochi o'zi aytayotgan ijod namunasiga hayot tajribasini, dunyoqarashini, yonveridagi yurtdoshlari bilan bo'lgan munosabatini singdirib ijro etgan. Yaqin kun-largacha og'zaki ijod namunalari avloddan avlodga meros bo'lib o'tar ekan, folklor namunasi sayqal topib boradi degan tushuncha mavjud edi. Aslini olganda, og'zaki ijod asarining badiiy jihatdan mukammallashuvi yoki zaiflanishi ijrochining mahoratiga bog'liqdir. Agar asarni yaxshi ustoz ko'rgan, badiiy ijod qilish iste'dodiga ega bo'lgan shaxs ijro etsa, asar badiiy jihatdan sayqal topadi. Aks holda, asarning go'zalligiga zarar yetishi ham mumkin. Ijrodagi og'zakilik ijobiy va salbiy xususiyatga ega bo'ladi. Xususan, og'zakilik folklor asarining keng tarqalishiga, xalq orasida ommalashu-viga bosh sabablardan bo'lgan omildir. Bu — og'zakilikning ijobiy jihati. Ammo, shu bilan birga, og'zaki ijod asari o'tmish zamonlarda yozma tarzda saqlab qolinmaganligi uchun mohir ijrochining vafot etishi asarning ham yo'q bo'lib ketishiga olib kelgan. Xalq dostonlari va ertaklarini o'qir ekanmiz, faraz yo'li bilan ularnig naqadar mukammal va go'zal nusxalari mavjud bo'lganini payqaymiz. Ammo asarlarning og'zaki tarzda ijro etilishi bugungi kunda u nus-xalarning yo'qolib ketishiga olib kelgan.

Improvizatorlik bevosita og'zakilik xususiyati bilan bog'liqdir. Bu atama badihago'ylik ma'nosini bildiradi. Baxshi doston ijro etar ekan, asarga tinglovchilarni qiziqtirish uchun yo'l-yo'lakay o'zgarishlar kiritadi. Bunday o'zgarishlarni qo'shiq, ertak, askiya, latifa kabi janrlar ijrosida ham kuzatish mumkin. Jumladan, hamma taniydi-gan tinglovchilarning nomini, mahalliy hududda ro'y bergan o'ta qiziqarli voqealarni yoki mamlakat miqyosida-gi ijodiy yoki salbiy hodisalarni eslab o'tish ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, to'ylarda ijro etiladigan askiyalarni improvizatsiyasiz tasavvur qilish mumkin emas,

chunki og'zakilik bilan bog'liq bu xususiyat har bir asar ijrosini jonlantiradi, qiziqish darajasini oshiradi, unga alohida fayz bag'ishlaydi. Ba'zan ilhomni kelib turgan baxshi tinglovchilarning qo'llab-quvvatlashi oqibatida o'zi bilgan an'analarga suyangan holda tomomila boshqa mazmundagi yangi asarni yaratib yuborishi ham mumkin bo'ladi.

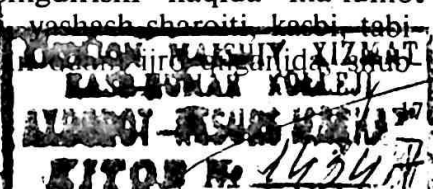
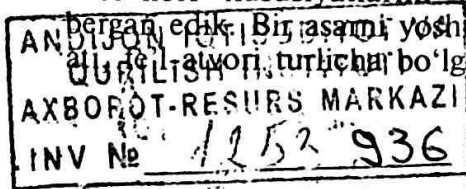
Jamoalik. Jamoalik deganda biron ish — harakatning ma'lum bir guruh odamlar ishtirokida birgalikda amalga oshirish nazarda tutiladi. Jamoa bo'lib imorat qurish mumkin, paxta terish yoki yer chopish, hosil yig'ishtirish mumkin bo'ladi. Ammo biron asarni jamoa bo'lib yaratish nisbiy tushunchaga egadir, chunki doston, ertak, qo'shiq kabi badiiy asar namunalari misrama-misra, jumlamajumla yaratish amaliy jihatdan mumkin emas. To'g'ri, folklorshunoslik tarixida ba'zan qo'shiq janriga oid badiiy asarni bir guruh odamlar aynan jamoa bo'lib yaratgan hollar bo'lgan, bunda qo'shiq misralari har biri kelishgan holda bitta-bitta guruh vakili orqali aytilgan va oxir pirovard qo'shiq vujudga kelgan. Ammo bari bir bu asar badiiy jihatdan talabga javob bermagani tufayli omma e'tiboridan chetda qolib ketgan. Binobarin, xalq og'zaki ijodiga oid boshqa janr namunalarining yaratilishida ham jamoaning ishtirokini yuqorida qayd qilganimizdek, hosil yig'ish, imorat qurish kabi mehnat ko'rinishlari bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Xalq og'zaki ijodi asarlari qaysi janrga mansub bo'lishidan qat'i nazar uni badiiy ijod qilish iqtidoriga ega bo'lgan yakka shaxs yaratadi. Yaratilgan asar omma tomonidan ma'qullangan taqdirda, boshqa ijodkor xalq vakillari tomonidan qo'llab-quvvatlanadi va ularga asta-sekinlik bilan ijodiy o'zgarishlar kiritiladi. Yaratilgan asar og'zaki shaklda vujudga kelgani tufayli turli o'zgarishga duch kelishi rasmiylashtirilmaydi, ya'ni ijod namunasining qaysi qismi kim tomonidan yaratilgani aynan qaysi o'rinlarga kim o'zgarishlar kiritgani qayd etilmaydi. Natijada, ma'lum muddat o'tgandan so'ng, asarning dastlabki nusxasi juz'iy yoki muhim yangiliklarga ega bo'la boshlaydi. Shunday qilib, mazkur ijod namunasini birinchi yaratgan ijodkor o'z-o'zidan mualliflik da'vosini qilolmaydi. Xalq og'zaki ijodi asarlarini to'plash uchun chiqilgan ekspeditsiyalardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, xalq orasida yashab og'zaki ijod xazinasiga o'zining iste'dodi bilan hissa qo'shgan ko'pchilik yurtdoshlarimiz mazkur asarlarga muallif yoki muallifdosh.

bo'lishni tabiatan xohlamaydilar ham. Bunday odamlar o'z ijodlarini xalqqa bag'ishlagan bo'ladilar. Har qanday tamagirlik ular uchun yotdir. Ko'p yillik tajribalar shuni ko'rsatadiki, bunday odamlar o'zlari yaratgan namunalarni boshqa yurtdoshlari tomonidan ijro etilganini bilib, olam-olam bahra oladilar. Biz, o'zbeklar, millatdoshlarimiz o'rtasida ana shunday oliyhimmat odamlar borligidan faxrlanmog'imiz lozim. Shunday qilib, bugungi kunda hech qanday moddiy qimmat bilan baholab bo'lmaydigan og'zaki ijod xazinasini yuqorida aytganimizdek, olijanob va o'z xalqi uchun beminnat xizmat qiladigan ajdodlarimiz tomonidan jamoa bo'lib yaratilgandir.

Xalq og'zaki ijodi asarlari sayqal topishida, ko'pincha yangi namunalar bilan to'lib borishida oddiy tinglovchilar jamoasining bilvosita ishtirok etishini ham aytib o'tish foydadan xoli emas. Biz ertakchi, qo'shiqchi, doston aytuvchi baxshi, askiyachi va boshqa janr ijrochilarining tabiatan nozik hissiyotga beriluvchi odam bo'lishlarini unutmasligimiz lozim.

Asarni ijro etish paytida tinglovchilar eshitayotgan san'at namunasiga nihoyatda qiziqish bilan munosabatda bo'lsalar, ijrochi o'zi aytayotgan asarga yo'l-yo'lakay yangi obrazlarni, yangi lavhalarni kiritib yuboradi. Bunday ehtirosli damlarda yangi asar namunasining rejasi tuziladi. Natijada, oddiy tinglovchi bo'lib o'tirgan xalq o'zi bilmaganda holda yangi asarning paydo bo'lishiga yoki juda bo'lmaganda, avvaldan an'anaviy tarzda aytib kelingan asarga muhim o'zgarishlar kiritilishiga hissa qo'shadi. Shunday qilib, xalq og'zaki ijodining paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida umumxalq vakillari ijodkor yoki ehtirosli tinglovchi sifatida jamoa bo'lib ishtirok etadilar. Demak, xalq og'zaki ijodidagi jamoalik xususiyati deganda, asar yaratilishida jamoaning ishtirokini aynan, sodda tarzda emas nisbiy tushunmog'imiz ma'qul bo'ladi.

Variantslik va versiyalilik. Bir asarning syujet va kompozitsiyasida muhim o'zgarishlar bilan bir necha nusxalarga ega bo'lishi xalq og'zaki ijodidagi variantslik xususiyatini hosil qiladi. Avvalgi mavzularni bayon qilishda biz og'zaki ijod namunasiga ijrochi o'z dunyoqarashini, ijod usulini, kasb-kori xususiyatlarini singdirishi haqida ma'lumot

hasiz, ijro etilayotgan asarda muhim, nomuhim o'zgarishlar bo'ladi. Jumladan, bir ijrochi qahramonlik voqealarini mukammalroq aytadi. Ikkinchi ijrochi ishq-muhabbat, sevgi lavhalarni ehtiros bilan ta'sirli qilib aytadi. Shuning ta'sirida bir asardagi qahramonlik, jasorat-mardlik bilan bog'liq qismlar mukammallik kasb etadi. Boshqa ijrochida esa aynan shu qismlar qisqaradi, ammo ishq-muhabbat lavhalari atroflicha, tafsilotlar bilan bayon etiladi. Folklorshunoslar mashhur «Alpomish» dostonining o'ttizdan ortiq variantlari borligini qayd etganlar. Qo'shimcha ravishda aytish mumkinki, ba'zan bir ijrochining o'zi kayfiyatining haddan tashqari yaxshiligi yoki o'ta yomonligi oqibatida ham yangi variantni vujudga keltirib qo'yishi mumkin. «Alpomish» dostonini Fozil Yo'ldosh o'g'li, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'ltan Jonmurod o'g'li va boshqa o'nlab baxshi-shoirilar ijro etganlar. Har bir ijroda baxshining bayon usuli, fe'li, hayot tajribasi o'z izini qoldirgan. Shuning uchun «Alpomish» dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti, «Alpomish» dostonining Ergash Jumanbulbul o'g'li varianti degan tushunchalar vujudga kelgan.

Yozma adabiyotda ham variant tushunchasi bor, ammo yozma adabiyotdagi variantlilik juda tor ma'noni anglatadi. Xususan, agar «Alpomish», «Go'ro'g'li» dostonlarining xalq orasida yashayotgan o'nlab variantlari mavjud bo'lsa, yozma adabiyotda bir yozuvchi bir asarni bir yoki ikki nusxadagina yozgani ma'lum. Chunki yakka ijodkorning o'zi yozgan asariga muhim o'zgarishlar kiritib yangi bir nusxada paydo qilishi imkoniyat jihatdan chegaralangan. Shuning uchun adabiyotshunoslikda Said Ahmadning «Ufq» romani «Sharq yulduzi» jurnali variantida va kitob variantida nashrdan chiqqani qayd etilgan yoki marhum yozuvchi Yoqubjon Yakvalxo'jayevning «Qaytar dunyo» romanining «Yoshlik» jurnali varianti va kitob varianti borligi ma'lum.

Ko'rinib turibdiki, xalq og'zaki ijodidagi variantlilik bilan yozma ijoddagi variantlilik ma'no jihatdan farq qilmasa ham amaliy jihatdan katta farqqa ega.

Versiyalik og'zaki ijodda variantlilikdan kengroq tushuncha hisoblanadi. Agar variantlilikda obrazlar tavsifi, voqealar tizimi, bayon usuli boshqacharoq ko'rinishga ega bo'lsa, versiyada asarlarning nomi ham, voqealarning rivo-

ji ham keskin farqlanadi. Jumladan, folklorshunoslikda «Alpomish» dostonining to'rtta versiyasi qayd etilgan bo'lib, ular: qo'ng'iroq, o'g'iz, qipchoq, oltoy versiyalari nomi bilan yuritiladi. Bu versiyalar faqat ayrim umumiy voqealar bayoni bilangina «Alpomish» dostonini eslatadi, xolos. Shuningdek, «Tohir va Zuhra» dostonining qozoq xalqida «Qo'zi Ko'rpeshe va Bayan Suluv» versiyasi mavjud.

Anonimlik. Anonimlik deganda, asar yaratuvchisi nomining noma'lum ekanligi nazarda tutiladi. Biz og'zakilik haqida fikr yuritganimizda, ko'pchilik yurtdoshlarimiz og'zaki ijod namunalari yaratishlarida o'z nomlarining yashirin qolishini ma'qul ko'rishlarini aytib o'tdik. Bu yurtdoshlarimiz o'z ijodlarini xalq og'zaki ijodi an'anasida yaratganliklari uchun ham (an'anaviylikning matnda namoyon bo'lishi haqidagi fikrlarga qaraganda) o'z ismlarini baralla aytishga iymangan bo'lishlari mumkin. Ammo yozma ijod namunasi muallifining nomi yo'qolganligi bilan og'zaki ijoddagi anonimlikning farqi bor. Bunday vaziyatda masalani mavjud asarning yaratilishi an'anasiga qarab belgilash mumkin. Agar asar og'zaki ijod an'anasida yaratilgan bo'lsa, anonimlik oddiy holat hisoblanadi. Agar asar yozma ijod an'anasida yaratilgan bo'lsa, tasodif hisoblanadi. Masalan, «Farhod va Shirin», «Gul va Navro'z» kabi dostonlarini yozgan shoirlar nomi ma'lum bo'lmasa ham an'anaviylik jihatdan ularni og'zaki ijod namunasiga mansub deb bilish to'g'ri bo'lmaydi.

Shunday qilib, anonimlik xalq og'zaki ijodida xalq vakillarining o'z xalqiga xolis, beminnat xizmat qilishi namunasi sifatida qadrlanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalqimiz og'zaki ijodining qanday xususiyatlari bor?
2. An'anaviylik xalq og'zaki ijodi asarlarini ijro etishda va matnda qay yo'sinda namoyon bo'ladi?
3. Og'zakilik haqida so'zlang.
4. Xalq og'zaki ijodidagi jamoalik tushunchasiga izoh bering.

Adabiyotlar:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990, 4—14-betlar.

ENG QADIMGI XALQ OG'ZAKI IJODI NAMU- NALARI, MIFLAR

Faraz qilaylik, siz yaqin kishingiz bilan biron joyda uchrashishga kelishgansiz. Ammo kutgan odamingiz vaqtida oldingizga kelmadi. Shundan keyin xayolingizni har xil shubhalar egallaydi. Avvalo, tez orada kelib qolar, deysiz. Bir oz o'tgach, kelishilgan joyda anglashilmovchilik bo'ldimikan, deb o'ylaysiz. Vaqt yana o'tavergach, taxminiy sabablar soni ham ko'payaveradi. Oxiri fikringizdan ko'ngilsiz voqealar tizimi o'ta boshlaydi. Xullas, uchrashuvga yetib kelmagan kimsaning kechga qolish sababini bilmaguningizgacha tinchimaysiz.

Qadim-qadim zamonlarda yashagan ajdodlarimizga dunyoda ro'y berayotgan voqea-hodisalar ham ana shunday tinchlik bermagan. Masalan, o'ta qattiq yer silkinishi sodir bo'lsa, yer o'rtasida magma deb atalmish cho'g' borligini, uning harakatga kelish oqibatida yer qimirlashlari bo'lishini ilmiy asoslay olmagan bechora odamlar yerimizni ho'kiz shoxida ko'tarib turgan bo'lsa kerak, ho'kiz charchaganida shoxlarini qimirlatib, dam olsa kerak, oqibatda yer qimirlaydi, deb faraz qilganlar. Chunki bular u paytlarda hatto yerning dumaloq ekanini ham bilishmas edi. Bunday faraziy mulohazalar shunday ko'p bo'lgan-ki, o'tmishdagi odamlar ularga javob topishga ham ulgurmaganlar. Ammo fikr yuritish, taxminiy sabablar topish xususiyatlari hozirgi dunyo kishisida ham ajdodlar dunyo qarashiga yaqin holda saqlanib qolgan, deyish mumkin.

Inson hamisha har bir hodisadan o'ziga manfaatli jihatlarni topishga urinadi. Xayolan bu manfaatlarni asoslashga sabablar axtaradi. Zamonlar o'tgani sari turmush tajribasi mazkur hodisalarni turlarga bo'lish, ulardan foydali va zararlilarni ajratish imkonini beradi. Oqibatda xalq tasavvurida bunday bo'lsa yaxshi, bunday bo'lsa, yomon degan tushunchalar paydo bo'ladi.

Masalan, safarga chiqqan odam yo'lda oq tuyasi bor karvonni uchratsa, uning maqsadi amalga oshgan bo'lishi mumkin. Yo'lovchi uzoqdan bo'rini ko'rib qolsa, uning hayotida ijobiy o'zgarish ro'y bergandir. Tulkini uchratsa, aksincha bo'lgandir. Tushida bashang kiyinib, egarlangan oq otda chavandozlik qilgan yigitning ishlari yurishib ketgandir. Xonadoniga qaldirg'och in qo'ygan oila tez orada oyoqqa

turib, mushkullari osonlashgandir. Aksincha, biron sabab bilan qaldirg'och inini buzgan xonadon tushkunlikka uchragandir. Ukki sayragan hovli xonavayron bo'lgandir. Bu misollarning har biri o'nlab, yuzlab marta tajribada sinalgan. Ularning izohini har kim har xil sharhlagan. Ayrimlari o'sha kutilgan natijani bermagan hamdir. Lekin xalq ongida yillar o'tgani sari o'ziga xos hukmlar paydo bo'lib borgan. Bu hukmlar son jihatidan ko'payib urf-odatlariga, rasm-rusumlarga asos: suvga tupurma, qaldirg'och inini buzma, qarg'ishga qoladigan ish qilma, birovga tamasiz yaxshilik qil, hatto bir sochiqqa bir paytda ikki kishi qo'l artmasin, yoki shaftolini bo'lib yeb bo'lmaydi, kabi tushunchalar ana shunday hodisalarning ro'y berishi natijasida asrlar davomida o'zbeklar ongida shakllanib kelgan.

Xalqimizning tabiati shu darajada nozik bo'lganki, uning tasavvurida raqamlar, ranglar ham yangi-yangi mulohazalar hosil qilgan. Akademik shoir G'afur G'ulom Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonini to'liq sharh bilan nashrga tayyorlashda Xoqon farzandli bo'lgan kuni mamlakatidagi hamma devorlarni qora rangli ipak matolar bilan bezash buyrug'ini berganini aytadi.

Tabiiyki, nima uchun podsho farzand ko'rgan kuni butun yurtini qora harir libosda ko'rishni xohlagan, degan savol tug'iladi. Gap shundaki, Navoiy yashagan paytda qora rang buyuklik, ulug'lik ramzi hisoblangan. Bu tushuncha hozir ham ayrim viloyatlarda saqlangan. O'zbeklarda Qoravoy, Qorajon, Qora botir, Qoraxon degan ismlarning qo'yilishi ham bu fikrni dalillaydi. Shuningdek, malla — yetuklik, oq-poklik, tozalik, yashil—yoshlik kabi ma'nolarni anglatgan.

Yuqorida aytilgan fikrlarning hammasi jamlangan holda mifik dunyoqarash belgilari hisoblanadi. Bu belgilarning shakllanish davri, paydo bo'lish muddati shu qadar qadimiyki, ularni yillar, o'n yillar, yuz yillar bilan emas, balki ming yillar bilan o'lchash mumkindir.

Uzoq qadim zamonlarda odamlarni hayratga soladigan savollar juda ko'p bo'lgan. Xususan, inson va tabiat qanday paydo bo'ldi, tabiatdagi o'zgarishlar nimalar oqibatida ro'y beradi, nima uchun yomg'ir yog'adi, yer qimirlaydi kabi muammolar ajdodlarimizni o'ylashga, o'zlaricha izohlar topishga majbur qilgan. Bu paytlarda ham hali yozuvlar, quyosh, yer, osmon tushunchalari haqidagi ilmiy sharhlar

bo'lmagan. Natijada, o'tmish ajdodlarimiz butun dunyoni qandaydir ilohiy kuchlar yaratgan bo'lishi mumkinligini o'ylab topadilar. Ularning tasavvurlarida bu ilohiy kuchlar asosan ikki toifaga bo'lingan edi. Birinchi toifani odamlarga yordam beradigan xudolar, ikkinchi toifani zarar keltiruvchi xudolar deb tasavvur qilganlar. Shunday qilib, dunyoning, insoniyatning, tabiatning, odamlarning paydo bo'lishi haqidagi eng qadimgi sodda hikoyalarni miflar deb atash qabul qilingan. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarida «sav» so'zining ma'nosini beradi. Olimlarning ta'kidlashicha, bu so'z ota-bobolarimizning aytgan birinchi gaplaridan iboratdir. «Savlashmoq» esa otalar so'zini eslab suhbatlashishni anglatadi. Ma'lum bo'ladi-ki, «sav» so'zini ham mif ma'nosiga yaqinligi bor. Shuningdek, o'tgan asrlarda yaratilgan ilmiy adabiyotlarda arab tilidan kirib kelgan asotir so'zini ham eslash mumkin. Chunki bu so'z ham o'z ma'nosi jihatidan mif atamasiga yaqin turadi. Ammo hozirgi zamondagi ilmiy adabiyotlarda va folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda mif so'zini qo'llash qabul qilingan. Shuning uchun «sav» (turkiy), «asotir» (arab), so'zlari o'rnida «mif»ni qo'llash maqsadga muvofiqdir. O'zbek ensiklopediyasida «mif» yunoncha «mifhos»dan olingan bo'lib rivoyat, afsona tushunchalarini anglatishi qayd etiladi Ayni paytda «mif... — koinot va hayotning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, xudolar va afsonaviy qahramonlar haqida ibtidoiy zamon kishilari tushunchalarining badiiy ifodasi» — deb belgilab qo'yilgan. Shunday qilib, mif deganda, eng qadimgi afsona, rivoyat, hikoyalarni tushunish mumkin. O'rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning o'tmish hayoti bilan bog'liq miflarnig dastlabki namunalari «Avesto» kitobida uchraydi. Bu kitobda yaxshilik va yomonlik kuchlari Mitra, Anaxita, Kayumars, Yima (Jamshid), Gershasp (Elikbek) timsollarida namoyon bo'lgan.

Mitra. Odamlar tasavvurida nur taratuvchi, insoniyatga yaxshilik keltiruvchi xudo sifatida paydo bo'lgan Mitrani hech qanday yovuz kuch yenga olmas edi, chunki u qilich kesmaydigan, nayza o'tmaydigan, suvda cho'kmaydigan, hatto o'tda yonmaydigan fazilatlarga ham ega edi. Shuning uchun urushga o'tlanishda, ovga chiqishda, dehqonchilik va chorvachilikda odamlar Mitrani o'z qatorlarida turgan kuch-quvvat sifatida his qilishga odatlanishadi. Nisbatan keyin paydo bo'lgan va turkiy xalqlar o'rtasida ko'p shuhrat

qozongan «O'g'uznoma», «Kitobi Dadam Qo'rqut»larda ham o'tmish ota-bobolarimiz o'zlariga homiy, mehnat jarayonlariga yordam beruvchi tayanch qahramonlarni tasavvur qilganlar. Mifni o'rganuvchi fan mifologiya deb ataladi. Mifologiyada 3 ta asosiy tushuncha muhim hisoblanadi.

1. Totem.
2. Fetish.
3. Anima.

Totem — deganda, biz dunyodagi turli xalqlar hozirgi paytgacha o'zlariga homiy deb bilgan hayvonlarni tushunamiz. Jumladan, burgut, sher, yo'lbars, bo'ri, ilon (ajdar), humo kabi hayvonlar va qushlar ko'p xalqlarda alohida e'zozlanadi. O'zbek xalqi hozirgi paytda ham yo'lbars, ilon, bo'ri, ayiq, tuya, ot, qo'y, qaldirg'och, burgut, baliq kabi qushlar va hayvonlarga hamisha hurmat bilan qaraydilar. Ularning yashash joylarini sababsiz buzish, o'zlarini biron ehtiyoj sezilmagan paytda bezovta qilish, o'ldirish gunoh hisoblangan. Ayni paytda, safardagi odamning bo'rini, burgutni, oq tuyani uchratishi yaxshilik belgisi hisoblangan. Hatto bu mavjudotlarni tushda ko'rishni ham yaxshilikka yo'yanlar. Ma'lum bo'ladiki, totemizm belgisi o'zbek xalqining maishiy hayotida shu paytgacha o'z ta'siriga ega. Shunday qilib, yer kurrasining turli hududlarida yashaydigan xalqlar tabiiy sharoitlarga qarab, turli narsa, hayvon va qushlarni o'zlariga homiy deb bilganlar: hatto, hozir ham bayroqlariga, gerblariga ularning tasvirini ramz sifatida kiritganlar. O'zbekiston Respublikasi bayrog'ida oy va yulduzlar, gerbida humo ana shunday timsol sifatida muhrlanib qolganligini eslang.

Qashqadaryo viloyatida tug'ilgan farzand hayotdan ko'z yumaversa, oila boshlig'i — ota toqqa chiqib bo'ri ovlagan. Bo'rini o'ldirib, uning lunjini kesib yangi tug'ilgan chaqaloqni o'tqazishgan, terisini beshikning tagiga solishgan, tishlari va tirnog'ini beshikka o'yinchoq qilib osib qo'yishgan. Bu bilan yangi tug'ilgan go'dakka bo'ringa homiylik qilishi belgilangan. Endi bo'ri uni turli ins-jinslardan hamisha asraguvchi homiyga aylangan. Bolaga esa Bo'riboy, Gurkiboy, Bo'ritosh, Bo'rixon deb ism qo'yishgan. Buni qarang-ki, aynan ana shu farzand keyinchalik uzoq umr ko'rgan. Bu hollarning qanchalik hayot haqiqatiga mos kelishini hozirgi zamon ilmi ham izohlay olmaydi.

Fetish — insonlar tomonidan alohida e'tibor bilan qaratilgan narsa, predmetlar tushunchasini anglatadi. Xususan, turkiy xalqlarda quyosh, oy, yer, ayrim yulduzlar, suv, tuproq, yoy, qilich, qalam kabilarga asrlar davomida alohida hurmat bildirilgan. Masalan, yigit kishining pichoq yo'qotishi, yoyining sinishi yomonlik belgisi bo'lib kelgan, ayni paytda tuproq, suv bilan doimiy ravishda yaqin bo'lish baxt hisoblangan.

O'zbeklar hamisha fetish tushunchasiga juda mas'uliyatli munosabatda bo'lganlar. «Suvga tupurma», «do'ppingni yo'qotma» kabi tushunchalar fikrimizga dalil bo'la oladi. Odatda fetish ma'no jihatdan totemdan ancha keng tasavvur qilinadi. Chunki, har bir rang, har bir narsa, predmet, tush va hokazolar xalqimiz tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan.

Mifik dunyoqarash belgilari bolalarga ism qo'yishda ham o'z ta'sirini saqlab qolgan. Albatta, oilada farzand tug'ilgani zahoti unga ism qo'yish odati yaxshi tashvishga aylangan. Oila a'zolari o'z farzandlariga hamisha eng mazmunli, eng go'zal, eng ta'sirchan ism qo'yishni xohlaganlar.

Oilada ism qo'yish alohida an'ana hisoblangan. Odatda ismni piri-badavlat, uvali-juvali, xalq-orasida katta obro'ga ega bo'lgan qariya qo'ygan. Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan «Alpomish» dostonida Boybo'ri va Boysari farzandlariga ism qo'yish lavhasini eslaylik: «Bir vaqt shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar ko'rinib kelaberdi. Biylarning esiga (tushdi): Ravzada «Qalandar bo'lib borib, o'zim otini qo'yib kelaman», — degan ovozni eshitgan edi. Shunday qarasa, yaxshi nurli bir qalandar mast bo'lib, qalandarday bo'lib, shul majlisga qarab kela berdi. Xaloyiqlar ham ko'rdi: Tarzi gul yuzli, shirin so'zli, bir siyosatli kishi qalandar bo'lib kelayotir, o'zga kishilarga bu qalandarning holi-ahvoli ma'lum emas, Ravzadagi so'zlagan ovozni eshitgani sababli Shohimardon pirim shul kishi bo'lmasa, — deb biylar o'rmdan turib, oldiga peshvoz chiqib, salom berib ziyorat qilib, majlisxonaga boshlab olib keldi. Shunda farzandlarning uchovini olib kelib, Shohimardon piring etagiga soldi. Shohimardon piri Boybo'rining o'g'lini otini Hakimbek qo'ydi, o'ng kiftiga besh qo'lini urdi. Besh qo'lining o'rni dog' bo'lib, besh panjaning o'rni bilinib qoldi. Qizining otini Qaldirg'ochoyim qo'ydi. Boysarining qizini otini Oybachin qo'ydi». Xalqimizda Hasan; Fotima

va Zuhra; Arofat, Ortiq, Mashrab, Tojixon, Tojiboy; Navro'z kabi farzandlar o'z ismi bilan tug'ilishi haqida mulohazalar bor. Ayni choqda Muhammad, Abu Ali, Ulug'bek, Alisher kabi ismlar bolaga og'irilk qilishi, bunday ismli bolalar o'zlariga nihoyatda ehtiyot bo'lishlari lozimligi ham turli yo'llar bilan ta'kidlanadi. Har holda ko'pincha har bir inson yillar o'tishi bilan o'z ismiga mos tabiatga ega bo'lishini hayot tajribasi ham tasdiqlaydi. Shuning uchun ism shaxs haqida dastlabki ma'lumot beruvchi belgi sifatida o'z bahosini olgan.

Anima — inson tomonidan totem va fetishga ishonch bilan qarash ma'nosini anglatadi. Tushga ishonish oddiy hayotda ro'y berayotgan voqealardan kelajak haqida tasavvur hosil qilishga urinish odatlari animizm ta'siri bilan bog'liqdir. To'g'ri, aksari paytlarda odamlar irimlarni xush ko'rmaydilar, lekin tarixiy jihatdan shakllangan urf-odatlarimiz, rasm-rusumlarimizda totemizm, fetishizm, animizm belgilari aniq sezilib turadi. Bunday voqea-hodisalarga bo'lgan munosabat badiiy adabiyotimizda ham o'z ifodasini topgan. G'. G'ulomning «Shum bola» qissasidagi o'choq olldida ro'y bergan hodisani, O'lmas Umarbekov, O'tkir Hoshimov asarlaridagi ayrim lavhalarni eslasak kifoyadir.

Hayot taraqqiyoti asta-sekin miflarda o'z aksini topgan voqea va hodisalarni ilmiy jihatdan izohlash holatlarini kuchaytirdi. Jumladan, yil davomida fasllarning o'zgarishi, quyosh va oyning tutilishi, yer qimirlashlar, zamon o'tishi bilan ilmiy jihatdan asoslab berildi. Asta-sekinlik bilan insonlarning o'zlari tabiat hodisalariga aralashdilar, ilm-fan rivojlandi. Dehqonchilik, chorvachilik sohasida qator-qator yangiliklar paydo bo'ldi. Bu o'zgarishlar ma'lum darajada miflarga bo'lgan munosabatlarga ham yangilik kiritdi. Shundan so'ng qadim-qadim zamonlarda ro'y bergan muhim ahamiyatli voqealar miflar bilan uyg'unlasha boshladi.

Natijada, badiiy tafakkurning miflarda ifodalanishi ta'sirida sekin-asta xalq og'zaki ijodi namunalari badiiy jihatdan mukammal asar sifatida paydo bo'la boshladi.

Bu o'rinda N. M. Mallayevning «O'zbek adabiyoti tarixi» kitobidan Kayumars, Jamshid mifini misol sifatida keltirish maqsadga muvofiqdir.

Mifologiyaga ko'ra, Gaya Martan (Kayumars-u

Gavomard, ya'ni ho'kiz-kishi, deb ham yuritilgan), yer yuzida paydo bo'lgan birinchi odam bo'lib, go'yo u Axura Mazda (Xurmuz) tomonidan yaratilgan va ikki vujudan: ho'kizdan va odamdan tashkil topgan ekan. Insoniyatning ashaddiy dushmani bo'lgan Axriman Kayumarsni o'ldiradi. Kayumars jasadining ho'kiz qismidan 55 xil don, 12 xil o'slimlik, sigir va ho'kiz, ulardan esa 272 xil foydali hayvonlar paydo bo'ladi; odam qismidan insonning erkak va ayol jinsi hamda metall vujudga keladi. Shunday qilib, Kayumars birinchi inson va insoniyat hayotining ibtidosi sifatida tasvirlanadi. Kayumars yozma adabiyotda ham qayta-qayta uchraydi. Jumladan, u Firdavsiyning «Shohnoma»sida kishilarni zulmatdan, g'orlarda yashashdan qutqarib, uy-joy va shaharlar bino qilgan qahramon shoh sifatida gavdalantiriladi. Kayumar obrazi tasviriy san'atda ham ma'lum iz qoldirgan. 1932 yilda Tali Barzuda (Samarqand yaqinida) topilgan sopolga ishlangan surat shuni ko'rsatadi. Bu suratda gavdasining pastki qismi ho'kiz, yuqori qismi odam bo'lgan bir shakl tasvirlangan.

Yima (Jamshid) ham Kayumars kabi najotkor qahramon sifatida tasvirlanadi. «Avesto»da bayon etilishicha, u adolatli hukmron bo'lib, uning davrida qahraton sovuq va jazirama issiq ham, qarish va o'lish ham bo'lmagan ekan. Jamshid yer yuzini uch baravar kengaytiradi, chorvani va turli xil qushlarni nihoyatda ko'paytiradi... Biroq qahraton qish boshlanib, kishilarga ofat keltiradi. Qish o'tib, qormuzlar erib, yaylovlarni suv bosadi. Shunda Jamshid yana najotkor bo'ladi. U katta g'ovlar qurib kishilarni va ularning mol-mulkini suv toshqinidan saqlab qoladi, uy-joylar quradi, ariqlar ochadi.

Shunday qilib, Kayumars va Jamshid mifologik obrazlari Axriman va uning devlariga qarshi kurashda xalq najotkori sifatida tasvirlanadi, kishilarning ma'naviy g'alabasi va o'z kelajagiga ishonchini ifodalaydi. Jamshid obrazining ayrim qadimgi izlari o'zbek xalqining «Kitobi Jamshid» asarida ham saqlangan.

Xalq ijodida mifologik obrazlar bilan birga afsonaviy qahramonlar obrazi ham vujudga keladi. Bu qahramonlar kishilarning osoyishtaligi va baxt-saodati uchun kurashib, fidokorlik ko'rsatadilar. Biroq bu kurash dastlabki davrlarda ko'pincha ajdar, dev va jin kabi g'ayritabiiy kuchlarga qarshi qaratiladi. Ajdar, dev, jin va boshqalar ayni zamon-

da har xil yomonlikning timsoli sifatida gavdalanuvchi simbolik obrazlardir. Eng muhimi shundaki, kishilar jamiyat va tabiatdagi baxtsizlik hamda turli ofatlarning sababi va mohiyatini tushunolmagan bo'lsalar ham, o'z kuch-quvvatlariga ishonganlar, «ajdar», «dev» va «jin»lar ustidan g'alaba qozonuvchi Gershasp va Elikbek kabi o'lmas bahodirlar obarzini yaratganlar. Bunday afsonalarning hayotiy ahamiyati ham ana shunda.

Shunday qilib, miflar ikki-uch ming yil oldin yaratilgan eng dastlabki sodda hikoyalar namunasidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Miflar haqida so'zlang.
2. Mahalladagi qariyalardan ot, ilon va boshqa hayvonlar haqidagi hikoyalarni eshiting, yozib oling.
3. Tushlarning ta'biri haqida hikoya qiling.

Adabiyotlar:

1. *Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O.*, O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi» 1990. 43—56-betlar.

XALQ OG'ZAKI IJODI JANRLARI, ULARNING TARKIBI

Adabiyotshunoslikda, shu jumladan, folklorshunoslikda badiiy asarlarning janrlari masalasi hamisha muhim ahamiyatga ega nazariy ilmiy muammo sifatida baholanib kelgan. Xalq dostonlari, ertaklari, qo'shiqlar, maqollar, askiya, lof va boshqa janrlar bir-biridan qanday jihatlar bilan farqlanadi. Ularning bevosita janr sifatida qanday belgi va xususiyatlari bor. Bu xususiyatlarning qaysi birlari ayni paytda boshqa janrlardagi asarlarda mushtarak hisoblanadi. Ma'lum bir janrga oid asarlarning hajmi, mazmuni, nasr va nazm parchalar mutanosibligi qanday muhim belgilari bilan ajralib turishi olimlarni qiziqtirib kelgan. Binobarin, badiiy asarlarning janr jihatidan qaysi atamaga aloqadorligi faqat nazariy emas, balki amaliy ahamiyatga ham egadir.

Qadim zamonlardanoq taniqli adabiyotshunos olimlar so'z san'atining asosan uch jinsga bo'linishini ta'kidlagan-

lar. Xususan, bu uch tur epos, lirika va dramadan iboratdir. Xalq og'zaki ijodiga oid badiiy asarlarni ham ana shu tamoyil asosida uch turga bo'lish mumkin bo'ladi. Bu jins va turlarning bosh xususiyatini quyidagicha farqlash mumkin:

1. Epos — yunoncha «epos» — rivoya, hikoya, qo'shiq so'zidan iborat bo'lib, so'z san'atida biron hikoya, voqeani bayon qilish yoki hayotiy lavhani ifodalash ma'nosini anglatadi. Ta'rifdagi qo'shiq so'ziga ajablanish kerak emas, chunki qadimgi yunonlar nazarda tutgan qo'shiqlar bizning tasavvurimizdagilardan farqli o'laroq voqea-hodisalar bayonini she'riy tarzda aks ettirib ohang bilan ijro etish xususiyatiga ega bo'lgan. Shunday qilib, «epos» deganda, aniq bir voqeani badiiy tarzda hikoyalash tushunilar ekan. Umuman, hamma xalqlar og'zaki ijodida epos yoki epik janrdagi asarlar mavjud bo'lib, ular ertaklardan, afsonalardan, ruslarda bilinalardan, turkiy xalqlarning ko'pchiligida dostonlardan iboratdir. Ammo shu bilan birga o'zbek xalq og'zaki ijodidagi mif, afsona, rivoyat, ertak, naql, latifa, lof, tarixiy qo'shiqlar, terma, doston kabi janrlarni epik asarlar deb atash mumkindir. Shu bilan birga maqollar, topishmoqlar kabi atamalar bilan yuritiladigan asarlarni ham, professor B. Sarimsoqov «maxsus tur» deb ataydi. Haqiqatan ham, ularda ma'lum darajada epiklik ya'ni qaysidir hayotiy lavha yuzasidan ma'lumot berish belgisi mavjuddir.

Ayni paytda, xalq og'zaki ijodida shunday asarlar ham borki, ularda xalqimiz tarixiga oid voqealar mardligi, jasurligi, qahramonligi orqali dong taratgan botirlarimiz faoliyati bilan uyg'un qo'yilgan holda aks etadi. Bunday asarlarda ko'tarinki ruh ham alohida sezilib turadi. Alpomish va Go'ro'g'li turkumiga oid ayrim dostonlar ana shunday asarlar qatoridan o'rin oladi.

Lirika — inson hayotida, tabiatda ro'y bergan biron hodisa, lavhadan ta'sirlanish natijasida unga nisbatan paydo bo'lgan munosabatni ichki kechinmalar, his-tuyg'u vositasida ifodalashdir. Lirika o'zida ichki kechinmalarni ifodalash xususiyati bilan epik asarlardan farqlanadi. Chunki bunday asarlarda bosh maqsad sodir bo'lgan hayotiy voqeani emas, balki ana shu voqega nisbatan munosabat tarzida ifodalanuvchi ruhiy taassurotlarni ifodalashdan iboratdir. Shuning uchun lirik asarda voqea bayonini nisbiy

tushunish lozim. Masalan, «Alpomish» dostonidagi bir lavhani olaylik: «Kunlardan bir kun Hakimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi». Bu parchada baxshi tinglovchiga Hakimbek hayotida ro'y bergan bir voqea haqida xabar bermoqchi. Aslini olganda, dostonning butun mazmuni ana shunday xabarlar yig'indisidan tashkil topadi. Endi «Yor-yor»dan olingan quyidagi parchaga e'tibor qilaylik:

*Tokchadagi qaychini
Zang bosibdi yor-yor,
Yangi tushgan kelinni
G'am bosibdi yor-yor.*

Yuqoridagi to'rtlikda yor-yor aytayotgan ijrochining maqsadi tinglovchilarga mutlaqo tokchadagi qaychini zang bosgani haqida ma'lumot yoki xabar berish emas. Bu qo'shiqda yosh qizning ko'ngil qo'ymay turmushga chiqayotganiga nisbatan achinish kayfiyatini ifodalash yetakchidir. Qo'shiq ruhi bizning holatimizda, ruhiyatimizda o'ziga xos kechinmalar hosil qiladi. Ijrochi ichki kechinmalarini bizning ruhimizga singdiradi. Jumladan, bolalar ijro etadigan «Oftob chiqdi olamga» qo'shig'i har bir tinglovchida sovuq kunlar tugagani, olamning yorishgani bilan bog'liq xursandlik tuyg'usini paydo qiladi.

Shunday qilib, lirika inson ruhiy olamini badiiy tarzda tasvirlovchi asarlardan iborat bo'ladi. O'zbek xalq og'zaki ijodida qo'shiqlarning hamma turlari: yor-yorlar, allalar; marosim folkloridagi janrlar: marsiyalar, yig'ilar lirik janrlar namunasi hisoblanadi. Quyidagi qo'shiqqa diqqat qiling:

*Dayrani ul yuzidan sel keladi,
Sel bilan ikki o'rdak teng keladi.
O'rdakka o'rdak munosib g'ozga g'oz,
Yigitga qayliq munosib qizga noz.*

Bu qo'shiqda daryoning narigi betidan kelayotgan sel, selning kelishini kuzatayotganday bo'lib uchayotgan o'rdak yor haqidagi ichki his-tuyg'ularni ifodalash niyatida turgan yigit uchun shunchaki bir bahona. Yigitning bosh maqsadi o'ziga teng hisoblayotgan yor tavsifi va u yorning nihoyatda nozli qiz ekanligini ta'riflashdir. Ma'lum bo'ladiki, inson qaysi vosita bilan bo'lmasin o'zining ruhiy holatini ifodalalar

ekan, lirik asar uchun asos vujudga keladi. Ana shu sababli ham ayrim iqtidorsiz shoirlarning faqat qofiyadosh soʻzlardan iborat boʻlib, biron eʼtiborga loyiq fikr bildirmaydigan misralarini lirika namunasi ham, sheʼriy asar ham deb boʻlmaydi, chunki haqiqiy maʼnodagi lirik asarlar insonni loqayd qoldirmaydi, unga maʼnaviy ozuqa berish bilan birga estetik rohat bagʻishlaydi.

Bolalar folkloriga oid allalarda yoki maktab yoshidagi farzandlar sevib kuylaydigan «Boychechak», «Oq terakmi, koʻk terak» kabi qoʻshiqlarda ham lirik asarlarga qoʻyiladigan talablarga javob topish mumkin. Shunday ekan, bolalar folkloridagi qoʻshiqlar janriga oid asarlarni ham lirika namunalari sifatida qabul qilish mumkin boʻladi.

Drama. Bu soʻz harakat maʼnosini bildiradi. Dramatik asarlar sahna bilan bogʻliq boʻladi. Bu asarlarning ijrochilari faqat gaplari bilangina emas nutqlaridagi intonatsiyalar, yuz, bosh, qoʻl harakatlari bilan obrazga kiradilar. Oqibatda tomoshabin tinglovchilarni oʻziga jalb qiladigan teatrlashgan tomosha koʻrinishi vujudga keladi. Ana shunday xususiyatlarni oʻzida mujassam etgan janrlar dramatik janr hisoblanadi. Xalqimiz ogʻzaki ijodidagi xalq dramasi va askiya janrlarini ana shunday asarlar namunasi sifatida baholash mumkin. Chunki xalq dramasida tomosha ishtirokchilari asar mazmuniga koʻra qozi, jinoyatchi, jabrlanuvchi, shoʻrpeshona ona, baxtsiz ota, landovur farzand kabi rollarni bajaradilar, ularning xarakteriga mos ohangda soʻzlaydilar, atrofdagilarni kuldirish uchun turli harakatlar oʻylab topadilar. Askiyada esa mazkur soʻz oʻyini musobaqasida qatnashadigan askiyabozlar toʻy, sayilga kelgan odamlarning davrasida koʻzga koʻrinarli eʼtiborni egalaydilar. Ular bir-birlariga gap tashlar ekanlar, nutqlaridagi alohida maʼnoga ega boʻlgan soʻzlarni maxsus urgʻu bilan, nozik intonatsiya bilan talaffuz qiladilar. Natijada, askiyabozlar oʻz-oʻzidan jonli sahna ishtirokchilariga aylanib qoladilar. Qizigʻi shundaki, jonli ijro bilan yashaydigan ogʻzaki drama va askiya asarlarini yozma matnlari hech qachon jonli ijro kabi taassurot qodirgan emas. Shuning uchun ham yuqorida qayd etilgan janrlarni dramatik asarlar majmuasi deb qabul qilish mumkin.

Xalq ogʻzaki ijodidagi asarlarni yana ularning mazmuniga koʻra tasnif qilish mumkin. Masalan: mif, afsona, naql, ayrim doston va ertaklarda oʻzbeklarning oʻtmish

hayotiga oid voqealar uchraydi. Bunday asarlar ko'pincha To'maris, Shiroq, Alp Ertunga, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur kabi yorqin tarixiy shaxslar nomi bilan bog'liq bo'ladi. Shuningdek, ba'zi asarlarda yurtimiz hududida joylashgan va el orasida shuhrat topgan geografik joylar bilan ham aloqada bo'ladi. Masalan, Andijon, Qonqus, Shohimardon piri, Zangiota, Yassi kabi hudud nomlari haqidagi asarlar fikrimizning dalilidir.

Folklor janri uchun bir qator an'anaviy mavzular ham umumiy hisoblanadi. Masalan, Vatan mavzui «Alpomish», «Ravshan» kabi dostonlar va «Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas» kabi maqollarni birlashtirib turadi. Rostgo'ylik, mehnatsevarlik, adolat, ilm-hunar egalash kabi mavzular ham o'z navbatida bir qator dostonlar, ertaklar, maqollarni jamlaydi.

Xalq og'zaki ijodida an'anaviy estetik jihatlar ham umumiy hisoblanadi. Jumladan, deyarli hamma janrlardagi asarlar tilining soddaligi, ba'zan boshqa-boshqa janrlar namunalariining bir mavzuga bag'ishlanishi («Tohir va Zuhra» ertagi va dostoni), epik asarlar syujeti va kompozitsiyasidagi yaqinliklar va, hatto, bir necha janrlarga oid namunalarda o'xshatish, sifatlash, mubolag'a kabi tasvir vositalarining o'xshashligi fikrimizning dalilidir. Xalq og'zaki ijodi janrlari, ularning tarkibi haqida gap borar ekan, janrlarning o'zaro munosabatlarini ham hisobga olish lozimdir. Avvalo, janrlaro munosabatlar o'ta murakkab jarayon ekanini nazarda tutish kerak. Ma'lumki, o'zbek xalq og'zaki ijodi xalqning eng qadimiy so'z san'ati namunasiga oid asarlardan tashkil topgan. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, eramizdan keyingi ikkinchi ming yillikning o'zida og'zaki ijodimiz mahorat jihatdan juda ko'p hayotiy sinovlarga duch kelgan. Natijada, kichik janrlar deb atalmish maqol, matal, topishmoqlardan birikkan epik asarlar maydonga kelgan bo'lishi mumkin. Ayni paytda, doston, ertak, qo'shiq kabi janrlarni o'rganish bu turga mansub asarlarning ma'lum taraqqiyot bosqichi natijasi sifatida baholashga asos bermoqda. Jumladan, dostonning shakllanishi va rivojlanishida mifologik dunyoqarash elementlari, afsona va rivoyat kabi qadimiy turlarning ta'siri aniq seziladi.

Xalq og'zaki ijodidagi asarlarda bir janrga mansub namunalarning boshqa — hajm jihatdan katta asarlarda uchrash tabiiy hisoblanadi. Masalan, «Alpomish» dostoni-

da o'nlab maqol va matallar qayd etilgan. Shuningdek, bir qator ertaklar borki, ularda turmushga chiqadigan qizning shart qo'yishi bahonasi bilan topishmoq namunalari o'rin oladi. Ba'zan esa qoliplash san'ati qo'llangan ertaklarda turli naql va afsonalar uchraydi. Hatto, ayrim ertak matnlarida lirik qo'shiq namunalari keltirilganiga guvoh bo'lamiz. Bu o'rinda «Yoriltosh» ertagini esga olish maqsadga muvofiqdir.

Xalq og'zaki ijodi bevosita bu san'at namunalarini yaratgan xalqning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy hayoti bilan uzviy aloqadadir. Halqimiz tarixidagi muhim voqealar ayrim janrlarning rivojlanishiga, ayrimlarining yo'qolib borishiga sabab bo'lgan. Bu o'rinda og'zakilik xususiyati juda ko'p janrlarga oid asarlarning el xotirasidan o'chib ketishiga olib kelgan. Taxmin qilib aytish mumkinki, Chingizxon istilosi davrida xalqni ozodlikka da'vat etuvchi qo'shiqlar, Amir Temur zamonida binokorlik, bunyodkorlik bilan bog'liq rivoyatlar yaratilgan bo'lishi mumkin. Yuzlab yillik tarixiy jarayon o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan so'z san'ati namunalarini alohida-alohida janrlarga ajratdi va bizning zamonimizga kelib har bir namuna o'zining shakli va mazmuniga xos ravishda og'zaki ijod xazinasidan o'ringalladi. Binobarin, o'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganish jarayonida mazkur asarlarning g'oyasi, tarbiyaviy ahamiyati, estetik jihatlari bilan bir qatorda janr xususiyatlariga ham e'tibor berish maqsadga muvofiqdir.

Savol va topshiriqlar:

1. «Epos» so'ziga izoh bering.
2. «Xalq qo'shiqlari — lirika namunasidir» mavzusida yozma nutq tayyorlang.
3. Xalq og'zaki ijodidagi qaysi janrlar epik tur namunalari hisoblanadi?
4. Og'zaki ijodimizdagi janrlararo munosabat haqida gapiring.

Adabiyotlar:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990. 84—90-betlar.
2. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar sostavi. O'zbek folklori ocherklari, 1-jild, T., 1988. 64—85-betlar.

MAQOLLAR

Xalq o'zining hayotiy tajribasidan olgan xulosalarini, falsafiy mulohazalarini maqollar orqali ifodalagan. O'zbek maqollari mavzu jihatdan xilma-xil va rang-barangdir. Ayni chog'da ular yaratilishi jihatdan juda qadimiy zamonlarda yashagan ajdodlarimiz ijodining mahsulidir. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarida kitobni «hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar» bilan bezaganligini aytadi. Haqiqatan ham, «Devonu lug'otit turk»da uch yuzga yaqin xalq maqollari berilganki, turkiy xalqlarning madaniy merosiga voris sifatida har bir o'zbek ular bilan faxrlansa arziydi. Yana shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, 80-yillarning oxirlarida O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti xodimlari tomonidan 13 mingga yaqin maqollar alifbo bo'yicha tartiblashtirilgan holda nashr ettirildi. Bu misol ham o'zbek xalqining naqadar ulkan va bebaho madaniy merosga ega ekanligini dalillaydi. Hech ikkilanmasdan alohida qayd etish lozimki, bunday ulkan xazinaga dunyodagi kamdankam xalqlar ega bo'lishi mumkin. Hayot tajribasi shuni ko'rsatadiki, bironta shoirtabiat inson qattiq ehtirosga berilgan paytida o'nlab qo'shiq to'qib tashlashi mumkin. Ammo bitta maqolning badiiy jihatdan mukammal tarzda shakllanishi va xalq qalbidan joy olishi uchun o'nlab yillar, ko'p vaqtlar zarur bo'ladi. Ana endi Mahmud Koshg'ariy turkiy so'zlarning lug'ati misolida keltirgan uch yuz maqolga va 13 mingdan ortiq bu janr namunalariga baho berib ko'raylik. Ma'lum bo'ladiki, bu qadar soni ko'p va badiiy mukammal xalq hikmatli so'zlarini ijod qilish faqat dono, zukko, har bir hayot voqeasini mulohaza laboratoriyasidan o'tkaza olgan ajdodlarimizgagina nasib etishi mumkin.

Maqol xalq hayotiy tajribalari xulosasini badiiy jihatdan mukammal ifodalovchi hikmatli so'zlardan iboratdir. Maqollarda ifodalanishi lozim bo'lgan fikr va mazmun keng qamrovli bo'ladi. Bizning fikrimizcha, har bir maqolning vujudga kelishida birorta ibratli voqea ro'y bergan va bu voqea o'ta zukko, sinchkov dono ajdodlarimiz vakili tomonidan kuzatilishiga sabab bo'lgan. «Devonu lug'otit turk»dan olingan quyidagi misollarga murojaat qilaylik: «Besh qo'l barobar emas», «Ho'kizning oyog'i bo'lguncha,

buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq», «Ot kuragidagi yag'ir, bolalariga meros bo'lib qoladi», «Quduqda suv bor, ammo it burni tegmaydi».

Ma'lum bo'ladiki, yuqoridagi har bir misolni yillar davomida tajribadan o'tgan, uning haq ekanligiga ishonch hosil qilingan, badiiy jihatdan mukammallashib borgan namuna sifatida qabul qilish mumkin. «Devonu lug'otit turk»da «savlashmoq» so'zi berilgan. Buning otalar so'zini eslamoq ma'nosini anglatishi aytiladi. Taxmin qilish mumkinki, bundan ming yil avval ajdodlarimiz maqollarni «sav» deb ataganlar. Keyinchalik Alisher Navoiy ijodida maqol atamasi «masal» tarzida beriladi: «masaldurkim — uyqu o'limdir». «Masal» atamasining XX asr boshlarigacha qo'llanib kelingani ma'lum. O'tgan asrning ikkinchi choragidan boshlab maqol so'zi tez-tez uchray boshlaydi. XX asr yarmidan esa faqat maqol tarzida qo'llandi.

Xalq maqollari mukammal badiiy ijod namunasi sifatida adabiyotshunoslar, folklorshunoslar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, bugungi kunimizdan deyarli ming yil avval Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarida ko'plab maqollardan namunalar keltirdi va xalqimiz ijodida maqol janrining uzoq tarixga ega ekanligini isbotlab berdi. Olimlar qadimgi shohlardan Abos Safoviy amri bilan maqol va matallarimiz bir joyga jamlangani haqida ma'lumot beradilar. Afsuski, bu majmua bugungi kunda yo'qolgan. O'tgan asrda o'nlab maqollar to'plami e'lon qilindi. «O'zbekcha otalar so'zi» (1924), «Maqollar va hikmatli so'zlar» (1939), «Otlar so'zi — aqlning ko'zi» (1947), «O'zbek xalq maqollari» (1978), «O'zbek xalq maqollari» (2 jildlik, 1987—1988) kabilar shular jumlasidandir. Ularni to'plash, nashrga tayyorlash, tadqiq etishda avval Hodi Zarifov, Buyuk Karimov, G'ozil Olim Yunusov, G'ulom Zafariy; keyinchalik Mansur Afzalov, Oxunjon Sobirov, Zubayda Husainova, G'ani Jahongirov, Rajab Jumaniyozov, To'ra Mirzaev, Bahodir Sarimsoqov, Malik Murodov, Ibrohim Haqqulov, Asqar Musaqluv, R. Zarifov kabi olimlar munosib hissa qo'shdilar.

Maqol arab tilidagi «qavlun»dan olingan bo'lib so'z tushunchasini anglatadi. Demak, maqol atamasini hikmatli so'z ma'nosida qabul qilish mumkin.

Xalq og'zaki ijodi haqida ilmiy ish olib borgan dunyodagi hamma olimlar maqollarda millatning dunyoqarashi,

hayot va tabiat voqealariga bo'lgan munosabati aks etgani-
ni alohida ta'kidlaydilar. Haqiqatan ham, agar o'zbek
maqollari namunalariga murojaat qilsak, bu fikr juda to'g'ri
ekaniga ishonchimiz komil bo'ladi. «Tulki o'z uyasiga
qarab hursa, qo'tir bo'ladi» maqolida ajdodlarimizning o'z
vataniga bo'lgan hurmati, vatanni talash emas, himoya qi-
lish kerakligi haqidagi fikri aks etgan. «Kim tutunni
qo'zg'otsa, o'ziga tutaydi» maqolida esa har bir ishni hamji-
hatlik bilan amalga oshirish kerakligi ta'kidlanadi. «Baxt
belgisi ilmdir» misolida xalqimizning minglab yillar davo-
mida ilmga bo'lgan munosabati o'z ifodasini topgan.
«Shoshqaloq pashsha, sutga tushadi»da har bir ishni mulo-
haza bilan o'ylab bajarish nazarda tutiladi. «Til bilan
bog'langan, tish bilan ochilmas» maqolida bir tomondan
vafodorlikka chaqirish mazmuni aks etgan bo'lsa, ikkinchi
tomondan odamlar, oilalar, mamlakatlar o'rtasidagi nizolar
muzokara yuritish yo'li bilan hal etilishi kerakligi uqtiriladi.
Bu maqollarning har birida hayot-mamot masalalari,
insonning tabiati, bag'ri keng odamgina el orasida hurmat-
ga sazovor bo'lishi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, maqolning el orasida keng
tarqalishi ularda haqiqat ifodasi bilan aloqadordir. Agar
maishiy hayotda biron narsa predmetning ishlatilishi
to'xtatilsa, ma'lum muddatdan so'ng ana shu narsa nomi
ishtirokidagi maqol sekin-asta iste'moldan chiqadi.
Jumladan, «Choriq», «Xoqon» kabi so'zlar tilimizda kam
ishlatilgani sababli ularning ishtirokidagi maqollar ham
yo'qolib ketgan. Yoki O'zbekistonning deyarli hamma
viloyatlarida «Yer haydasang kuz hayda, kuz haydasang
yuz hayda» maqoli keng tarqalgandir. Ammo Xorazm
hududlarida yashaydigan yurtdoshlarimiz bu maqolni o'z
ma'nosida ishlatmaydilar. Chunki Xorazmda yer osti
suvlari yer qatlamiga juda yaqin joylashganligi tufayli bu
viloyatda dehqonchilik tajribasida kuzda ekin maydonlari
haydalmaydi.

Ma'lum bo'ladiki, xalqimiz tomonidan qo'llanadigan
har bir maqol hayot tajribasidan o'tgan, zamonlar sinoviga
bardosh bergan so'z san'ati namunasidir.

Xalq maqollarining o'z va ko'chma ma'nolari bor.
Turmushda ro'y bergan voqea-hodisa natijasida paydo
bo'lgan vaziyatdan kelib chiqqan holda millatimiz vakili
biron maqolni o'z fikrini tasdiqlash maqsadida keltirishi

mumkin. Ammo mazkur maqolning o'z yoki ko'chma ma'noda qo'llanganligini ro'y berilayotgan voqeani aniq ko'z oldimizga keltirish orqali aniqlaymiz. Masalan, agar Farg'ona vodiysidagi dehqon qaysi bir sabab bilan kuzda yer haydamagan bo'lsa-yu, bahorda qayta-qayta ekin maydonini haydagani bilan yaxshi hosil olmasa, yuqorida aytilgan maqol o'z ma'nosida qo'llangan bo'ladi. Ammo biron shaxs tomonidan biron tadbirning amalga oshirilishi kechiktirilsa va keyingi harakatlar natija bermasa ham «Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda» maqoli misol sifatida qo'llanilishi mumkin. Endi bu namuna ko'chma ma'noni anglatadi. Shu bilan birga aytish mumkinki, maqollar mazmuniga ko'ra ko'chma ma'noda ko'proq qo'llaniladi. «Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamas», «Chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmas», «Burgaga achchiq qilib ko'rpa kuydirma», «Chumchuq so'ysa ham, qassob so'ysin» kabi hikmatli so'zlar ko'pincha ko'chma ma'nolarda ishlatiladi.

Turli xalqlar og'zaki ijodidagi maqollarni o'rganish bu janr namunalari mazmunan deyarli hamma xalqlarda bir xil takrorlanishini ko'rsatmoqda. Ammo bunday yaqinlikni bir xalq ikkinchi xalqdan maqolni o'zlashtirganligi bilan izohlash to'g'ri bo'lmaydi. Bizningcha, bunday yaqinlikni oddiy turmush tarzining o'xshashligi, insonlar hayotidagi munosabatlarning yaqinligi va, umuman, hayotning ko'p holatlarida bir xil vaziyat hosil qilishi bilan izohlagan ma'qulroq. Masalan: «Ilon chaqqan, arqondan qo'rqr» (ingliz), «Kuygan mushuk sovuq suvdan qo'rqr» (fransuz), «Jo'jani tuxum ochilgandan so'ng sana» (ingliz), «Bigizni qopda yashirib bo'lmas» (rus) maqollari, «Qo'rqqanga arqon ilon ko'rinar», «Sutdan kuygan qatiqni puflab ichibdi», «Jo'jani kuzda sanaymiz», «Oyni etak bilan yopib bo'lmas» kabi o'zbek maqollari bilan o'xshash ma'noni bildiradi.

Matallar ham shakl va mazmun jihatdan maqollarga juda o'xshash janr hisoblanadi. Ularning matni, hajmi, badiiyligi jihatdan maqollarga yaqinligini juda ko'p olimlar tasdiqlaganlar. Hatto, ko'pincha matal atamasi maqol bilan almashgan holda qo'llanilishi ham ko'zga tashlanadi. Matallar so'zlovchi nutqining ta'sirchanligini oshiradi, shaklan go'zallashtiradi. Ammo maqol bilan matalni janr jihatdan o'ziga xos xususiyatlari borki, ularni hamisha bir-biridan

farqlagan holda tasavvur qilish mumkin. Gap shundaki, maqollarda hayotda ro'y bergan bir voqeaga umumlashtirilgan holda hukm chiqariladi. Bu hukm tasdiq yoki inkor ma'nosini bildiradi. Ayni paytda, xalq maqollari mazmunan tugal fikrga ega bo'ladi va ular alohida qo'llanilsa ham ma'no anglataveradi. Matallar esa so'zlovchi nutqi tarkibining biron muhim qismi sifatida ishlatiladi. Matallarni alohida qo'llash mumkin bo'lmaydi, chunki ular mazmunan tugal fikr anglatmaydi. Masalan: «Falonchi ilon inidan chiqadigan qilib gapirdi» jumlasini olaylik. Agar «ilon inidan chiqadigan» matali bu jumladan olib tashlansa, uning o'rniga yaxshi so'zini qo'yish mumkin. Natijada, «Falonchi ilon inidan chiqadigan qilib gapirdi» jumlasini «falonchi yaxshi gapirdi»ga teng bo'ladi. Ammo «ilon inidan chiqadigan» so'z birikmasi alohida qo'llanganda mustaqil ma'no anglatmaydi. Shu bilan birga «yaxshi so'z bilan ilon inidan, yomon so'z bilan qilich qinidan chiqar» maqolini ham esga olish mumkin. Mazkur misoldagi «ilon inidan» so'zlariga diqqat qilaylik, chunki bu so'zlar mustaqil qo'llanganda bo'lak fikr anglatuvchi maqolning tarkibiy qismidir. Ma'lum bo'ladiki, maqol va matal aslini olganda xalq hayotida tutgan o'rni, maishiy vaziyatlarni ifodalash darajasi bilan bir-biriga yaqin turar ekan. Faqat ularning biri tarixan maqol bo'lib shakllanishga ulgurgan, ikkinchisi esa matal sifatida yashayvergan. Demak, maqol va matallar bir-biriga shakl va mazmun jihatdan yaqin turadi, ammo maqollar nisbatan mustaqil janr bo'lsa, matalda bu mustaqillik ko'zga tashlanmaydi.

Maqollar tematikasi. O'zbek xalq maqollari dunyodagi boshqa xalqlarda bo'lgani kabi mavzu jihatidan xilma-xil va rang-barangdir. Ular mazmuniga vatan, xalq, mehnat, oila, oliy insoniy fazilatlar kabi inson hayotida muhim hisoblangan masalalar haqidagi hukmlar singdirilgan. Shuning uchun ham bu maqollarni xalqning og'zaki qomusi bilan tenglashtirish odat tusiga kirgan. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan o'rin olgan maqollarda ham vatanparvarlik, mehnatsevarlik, hamjihatlik, mardlik, vafodorlik kabi g'oyalar o'z ifodasini topgan. Bu maqollarining xalq hayotida tutgan o'rni va ahamiyati shu jihatdan ham muhimki, ularda inson maishiy hayotidagi hamma lavhalarga mos hikmatli fikrlar bayon etilgan. Ikkinchi tomondan, bu asarlarda, o'zbek xalqining xalq sifatida, millat sifatidagi o'ziga xosligi, o'zbekona tabiat belgilari bilan

ham tanishish mumkin bo'ladi. Masalan, «Devonu lug'otit turk»da «Og'ilxonada buzoq tug'lsa, ariq bo'yida o't unadi» degan mazmundagi maqol bor. Bu maqolda har bir mavjudot, shu jumladan, inson o'z rizqi bilan dunyoga kelarmish degan fikr aytilgan. Ajdodlarimiz mazkur maqol namunasi orqali o'zlaridan keyingi avlod vakillariga bag'ri keng inson bo'lishni, birovning muvaffaqiyatiga hasad qilmaslikni, har bir shaxs o'z hayoti davomida faqat o'zining rizqini yeyishi mumkinligini vasiyat qilgandek bo'ladi. Bu bilan xalqning tarbiyasiga, fe'li va atvoriga oid mulohazalar bayon etiladi. Uzoq o'tmishimizda yaratilgan maqollar orasida insonning hayotida amalga oshirgan har bir savobli amali ham, har bir yomonligi ham el dilidan o'chmas iz qoldirishi bayon etiladi. Quyidagi maqolga e'tibor beraylik: «Ot kuragidagi yag'ir, bolalariga meros bo'lib qoladi». Ma'lumki, o'zbek xalqining asrlar davomida hayotiy asos bilan tasdiqlangan tajribasi har bir insonning oxir pirovardida nasliga tortishini tasdiqlagan. E'tibor berish kerakki, bu yerda gap mutlaqo iqtisodiy ta'minlanganlik, zodagonlik yoki qullik, cho'rilik haqida borayotgani yo'q. Bu yerda gap insonning o'z millatdoshlariga yaxshilik qilishga moyilligi, har xil g'iybatchilikdan uzoqligi, kechirimliligi, hotamtoyligi haqidadir. Haqiqatan ham, hayot tajribasi oilaviy muhitning bola tarbiyasiga ta'sir etishi bilan birga qon orqali nasldan naslga o'tishini ham tasdiqlamoqda. Binobarin, xalq maqollarida ana shunday chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lgan fikrning o'rin olishi tabiiydir.

O'zbek xalqi doston, ertak, naql va rivoyatlarda odamlar o'rtasidagi nizolarni hamisha tinch yo'l bilan hal etishni tasvirlagan. Shuning uchun avvalo xalq maqollarida ham insonlar o'rtasidagi munosabatning iliq bo'lishi lozimligi qayta-qayta takrorlanadi. «Et tirnoqdan ayrilmas». «Tog' toqqa qovushmaydi, odam odamga qovushadi», «Otasi achchiq olma yesa, o'g'lining tishi qamashar», «Keng to'n to'zimaydi, kengashli ish buzilmaydi» kabi maqollar shular jumlasidandir. Ayni chog'da xalq bu maqollarda aytilgan fikrlarga amal qilinmagan holda ish tutilganidan keyingi holatni ham e'tibordan chetda qoldirmagan. Faraz qilaylik, et tirnoqdan ayrildi va odam odamga qovushmadi: o'rtada nizo paydo bo'ldi. Bu muammoning yechimi ham xalq maqollarida o'z ifodasini topgan, chunonchi xalq avvalo uzoq vaqt mobaynida o'rtadagi kelishmovchilik davom

etishi har ikki tarafga ham zarar keltirishini ta'kidlaydi. Jumladan, «Bo'linganni bo'ri yer, ayrilganni ayiq», «Bir kun urush bo'lgan uydan qirq kun baraka ko'tarilar», «Bir kunlik isitma, qirq kunlik kuchni olar» kabi maqollarning mazmunini ana shunday vaziyatni izohlaydi. Demak, ajdodlarimiz bizni zudlik bilan ahil bo'lishga, ittifoqli turmushga, o'rtadagi nizolarni ko'tarishga chorlaganlar va muammoli vaziyatning yechimini tezroq topishga undaganlar. Ammo bu yechim aql, farosat bilan topilishi tavsiya etilgan. Yo'qsa, «o't alanga bilan o'chirilmas», «qonni qon bilan yuvilmaydi» kabi maqollar yaratilmas edi.

O'zbek xalqi tabiatan halol mehnatni quvvatlab kelgan. Pora olish, harom yo'l bilan boylik orttirish hamisha qoralangan. Natijada, el-yurtning poraxo'rga, o'g'riga, xiyonat yo'li bilan topilgan mol-davlatga bo'lgan munosabatini bildiruvchi maqollar yaratilgan. Xususan, bir maqolda «Pora do'zax eshigini ochadi» deyilsa, boshqalarida «Poraxo'rning tavbasidan qo'rq, mug'ombirning yig'isidan» kabi asarlarga duch kelamiz.

Xalq maqollarining matni bilan tanishar ekanmiz, xalqimiz el farzandlarining bir-biriga hamkor, halol, pok bo'lishi bilan birga mard, vatanparvar, ilmni sevuvchi shaxs darajasiga ko'tarilishini ham xohlaganligiga ishonamiz. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng uzoq o'tmishda yashab o'tgan o'nlab olim va allomalarning nomlari, asarlari, kashfiyotlari haqidagi dalillar qayta tiklandi. Natijada, «Olim bo'lsang, olam seniki», «Olimdan ot qoladi, nodondan dod», «Ota-onasini tanimagan, tangrisini tanimas» kabilardagi fikrlar tasdiqlandi.

Albatta, inson hayoti bevosita oila bilan bog'liq. Oiladagi turmushning totuvligi har bir oila a'zosining taqdiriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Oilasi notinch odamning xayoli turg'un bo'lmaydi. Bunday sharoitda tarbiyalangan bolalar ham har tomonlama insoniy yetuklikka erisha olmaydilar. Shuning uchun ham xalq maqollari qatoridan «Oila ahil bo'lsa, omad o'z oyog'i bilan kelar», «Oila — tinch — yurt tinch», «Oila qo'sh, ustunli ayvon», «Husn to'yda kerak, mehr kunda» kabi namunalar o'rin olgan. Ma'lum bo'ladiki, asrlar davomida xalqimiz o'zining dunyoqarashini ijobiy fazilat va nuqsonlarga bo'lgan munosabatini, ezgulik va yovuzlik haqidagi fikr va mulohazalarini o'z maqollarida ifoda etgan. Bu hikmatli so'zlar har bir o'zbek farzandi uchun ota-bobosidan qolgan pand-nasihat

sifatida qabul qilinmog'i lozimdir. Chunki yuqorida misol sifatida keltirilgan maqollarning o'zi ham ming-ming yillar davomida ajdodlarimiz hayot tajribasidan o'tib, zamon sinovlariga bardosh bergan holda bizgacha yetib kelgan.

Xalq maqollari asrlar davomida o'zining shakl va mazmun jihatdan benazirligi bilan buyuk va taniqli adiblar e'tiborini jalb qilib keldi. Yusuf Xos Hojibdan tortib Muqimiygacha, Alisher Navoiydan tortib Abdulla Qahhorgacha xalq maqollaridan samarali foydalanganlar. Hatto xalq o'zi yaratgan maqollaridan doston, ertak, rivoyat va naqllarda unumli foydalangan. Jumladan, Alisher Navoiy lirikasida «Chiqmag'on jong'a umid», «It uyub qoldiyu, ko'chdi karvon», «Men firoqdin desam, ul der Iroqdin»; Bobur ijodida: «Bo'lib turur ikki ko'zim yo'lida to'rt», «Men edim saningdek, sen bo'lg'oysen maningdek»; Abdulla Qahhor ijodida «Otning o'limi, itning bayrami», «Quruq qoshiq og'iz yirtar»; «Alpomish» dostonida «Sulton suyagini xo'rlamas», «Elakka borgan xotinning ellik og'iz gapi bor» kabi maqollar ko'plab uchraydi.

Folklorshunoslik ilmida shoir va yozuvchilar tomonidan xalq maqollarining asar matnida keltirilishi **folklorizm** deb ataladi. Bu holat ijodkorning xalq og'zaki ijodiga bo'lgan munosabati ijobiy ekanini tasdiqlaydi.

Xalqimiz yaratgan maqollar mazmun jihatdan chuqur bo'lishi bilan birga badiiy jihatdan ham mukammaldir. Ularda go'zal o'xshatishlar, tovushdoshlik, mubolag'alar, majoziy obrazlar yetakchi o'rinni egallaydi. «Ona bilan bola — gul bilan lola» maqolida o'xshatish badiiy san'ati qo'llangan. Maqolning mazmunida ona bilan bolaning gul bilan lolaga o'xshatilishi nazarda tutiladi. «Olim bo'lsang, olam saniki» maqolida «l», «m», «s» tovushlari alliteratsiya-tovushdoshlik holatini vujudga keltirgan. Endi «Boy boyga boqar, suv soyga oqar» maqoliga diqqat qilaylik. Bu maqolida «boyga» va «soyga» so'zlari ichki qofiyani, «boqar» va «oqar» so'zlari tashqi qofiyani tashkil etadi. Qizig'i shundaki, har ikkala qofiyadosh so'zlarda ham faqat bitta tovushda farq seziladi. Bu esa maqolning badiiy jihatdan mukammalligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni chog'da «b», «o», «e», «r», «s» kabi tovushlar vositasida tovushdoshlik holati vujudga keltirilgan. Ma'lum bo'ladiki, xalqimiz yaratgan maqollar faqat mazmun jihatdan emas, badiiy jihatdan ham ajoyib so'z san'ati namunalari sifatida baholanishi mumkin.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin:

Xalq maqollari asrlar davomida o'zbek xalqining hayot tajribasini badiiy jihatdan ifodalovchi so'z san'ati namunalarini sifatida yashab keldi.

Xalq maqollari ming yil davomida shoir va yozuvchilar tomonidan badiiy asarlarga kiritildi va folklorizm namunasi sifatida so'z san'atidan o'rin oldi.

Mahmud Koshg'ariyning turkiy so'zlarga izoh berish maqsadida keltirgan maqollari o'z davrida o'rta asr olimi tomonidan dastlabki o'rganish ob'ekti bo'lgani sifatida baholanishi mumkin. Keyinchalik esa, bu an'ana o'zbek folklorshunos olimlari tomonidan rivojlantirilganini e'tirof etish joizdir. Bu olimlar ko'p asrlik madaniy merosimizdan munosib o'rin olgan otalar so'zini to'pladilar, ilmiy tahlildan o'tkazdilar, nashrdan chiqardilar va xalqqa taqdim etdilar.

Maqollar mundariyasi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy masalalarga oid mavzulardan iboratdir. Ularda o'zbekning vataniga, xalqiga, mehnatga, ilmga, hunarga, oilaga, mardlikka, ahillikka bo'lgan munosabatlari o'zining badiiy ifodasini topgan.

Badiiy jihatdan mukammallik maqollarning asosiy fazilatlaridan biri hisoblanadi. O'xshatish, tovushdoshlik, sifatlash, istiora, majoz kabi badiiy san'atlar keng qo'llanilganligi bilan ular o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etadi.

Maqollar uzoq o'tmishda bo'lgani kabi bugungi kunda ham mustaqillikka erishgan o'zbek xalqining yosh avlodini ajdodlar havas qilgan barkamol inson darajasiga yetaklovchi asosiy tarbiya vositalaridir.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalq maqollarining o'ziga xos janr xususiyatlari haqida so'zlang.

2. Maqollarning o'z va ko'chma ma'nolari deganda nimani tushunasiz?

3. Maqollar va matallar o'rtasidagi farq haqida so'zlang.

4. Yozma badiiy adabiyotda adiblar xalq maqollaridan qanday vaziyatlarda foydalanadilar?

5. Keksa buvilar va bobolardan xalq maqollarining namunalarini yozib oling.

6. «Xalq maqollarini bilaman» mavzuida ijodiy musobaqa o'tkazing.

Adabiyotlar:

1. *Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990. 91—99-betlar.
2. *Sarimsoqov B.* Maqollar. O'zbek folklorining ocherklari, 1-jild, T., 1988. 95—98-betlar.
3. O'zbek xalq maqollari. Ikki jildlik. T., 1988, 1989.

TOPISHMOQLAR

Xalq hamisha yoshlarning ziyrak, yaxshi xotirali, fikrlovchi inson bo'lishini istagan. Agar xalq dostonlari, ertaklarini o'qisangiz, asar qahramonlari turli sinovlardan o'tishiga guvoh bo'lasiz. Bu sinovlarning bir turi jismoniy kuch talab qilsa, ikkinchi xili aql, idrok bilan hal etiladi. Jumladan, shunday ertaklar bor-ki, ularda ma'shuqa qizlar turmushga chiqadigan yigitlari oldiga shaxmat o'ynash, jumboqli savollarga javob berish shartini qo'yadilar. Ular orasida dunyoda eng og'ir narsa nima? Kim ertalab to'rt oyoqlab, kunduzi ikki, kechqurun uch oyoqda yuradi? Dunyoda to'rtta narsa yo'q, ularni ayting. Nima uchun daraxt soyasida soyabon tutish kerak, kabi jumboqlar bor. Og'ir narsa filga yoki kitga o'xshaydi. Ammo savolning javobi — ot. Chunki faqat ot yugurganda, yer larzaga keladi. Yoki odam go'dakligida to'rt oyoqlab, yoshligida ikki oyoqlab, qariganda uch oyoqlab, ya'ni hasa bilan yuradi. Dunyoda to'rtta narsa yo'q: osmonning ustuni, hovuzning qopqog'i, oshpichoqning qini, ko'rpaning yengi. Shuningdek, daraxt soyasida dam olayotgan odam qushlarning chiqindisidan asranish uchun soyabon tutadi kabi javoblarni berish kutiladi. Aslini olganda, bu sinovlarning hammasi o'ziga xos topishmoqlardan iboratdir.

Xalqimiz og'zaki ijodining kichik janrlaridan biri topishmoqlardir. Bu janr ko'proq bolalarni kuzatuvchanlikka, hayotni mukammalroq bilishga, sinchkovlikka o'rgatadi. Ammo topishmoqlar folklorda faqat yosh bolalargagina taalluqli deb hisoblash to'g'ri emas, chunki topishmoq aytish va topish musobaqalarida kattalar ham qiziqish bilan ishtirok etaveradilar. Hatto olim Z. Husainovning ma'lumot berishicha, uzun qish kechalarida urchuq yigirgan va olacha to'qigan xotinlar, Samarqand atrofida boshqa qishloqlardan to'yga kelib xonadonlarga bo'lingan meh-

monlar o'zaro chaldirmoq (tez aytish), jumboq, ya'ni topishmoq aytishishgan. O'tgan zamonlarda topishmoqlarni qish faslida uzoq kechalarni zerikmay o'tkazish uchun aytganlar. Topishmoq aytgan odamning topishmog'iga javob topilsa, u musobaqada yutqazgan, topilmasa g'olib chiqqan hisoblangan. Har ikki holatda ham mag'lub bo'lgan taraf yo g'azal aytgan, yoki biron hayvonga taqlid qilib ovoz chiqargan, yo qo'shiq kuylagan, yoki biron jismoniy ish qilgan: suv olib kelgan, qor kuragan, eshik supurgan va hokazo.

Ma'lumki, badiiy tasvir vositalari qatorida istiora san'ati ham muhim o'rin egallaydi. Istiora so'zi «ko'chim» ma'nosini beradi. Agar biz do'stga nisbatan: «Mening arslondek do'stim bor», — desak, o'xshatish san'atini qo'llagan bo'lamiz. Ammo «dek» qo'shimchasini va «do'stim» so'zini qoldirib, «arslonim bor» — desak, istiora san'ati yaratiladi. Topishmoqlarda ana shu san'at yetakchilik qiladi. Chunki biron narsa ikkinchi bir narsaga istiora san'ati vositasida o'xshatiladi va eng muhim xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi.

Masalan: «Yer tagida oltin (tilla) qoziq» topishmog'ini olaylik. Bu topishmoq matnida yashiringan narsaning uchta muhim belgisi qayd etilgan:

1. Yer ostida ekani.
2. Oltinning rangida, ya'ni sariq ekani.
3. Qoziqqa o'xshashligi.

Bu belgilar orqali biz topishmoqning javobi sabzi ekani-ni topamiz. Matndagi «qoziq» so'zi esa istiora san'atiga misol bo'lib kelgan.

Topishmoqlar shakl jihatidan nasriy va she'riy bo'ladi:

1. Tomdan tuxum irg'itdim. (do'l) — nasriy topishmoq.
2. U yoqqa o'tdim, bildingmi?

Bu yoqqa o'tdim, bildingmi?

Oq quvrayning¹ boshini,

Chertib o'tdim, bildingmi? (shamol) — she'riy topishmoq.

Topishmoqlar xalq orasida jumboq, topmacha, top-top, cho'pchak, matal, masala, ushuk atamalari bilan atab kelinadi. Ilmiy asarlarda «topishmoq» termini «top» buyruq fe'lga «ish» harakat nomini hosil qiluvchi shakl va «moq»

¹ Oq quvray — cho'l-dashtlarda o'sadigan, mayda tikanli, bir yillik yovvoyi o't.

qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil bo'lgan, deb ko'rsatiladi. Natijada «topishmoq» so'zi xalq og'zaki ijodidagi alohida janr nomini bildirgan. Keyingi paytlarda shevalardagi yuqorida ko'rsatilgan atamalar deyarli yo'qolgan. Asosan «topishmoq» nomi saqlanib qolgan. Xalqimiz orasida «Kichkina dekcha, ichi to'la mixcha» (anor), «Qoziq ustida qor turmas» (tuxum), «Otdan baland, itdan past» (egar) kabi mashhur topishmoqlar bor. Ammo «Qoragina popish, devolga yopish» (kaltakesak), «Qizil yulg'unning tagida Qizlargul opam yotibdi» (qirg'ovul) kabi u qadar keng ommalashmagan va topish anchayin mushkul bo'lgan topishmoqlar ham bor. Ba'zan bitta narsaga atab bir necha topishmoqlar yaratilgan:

1. Yer tagida xo'l gavron.
2. Yer tagida yog'li qamchi.
3. Ko'prik ostida yog'li hasip.
4. Uzun ichak, uchi tugunchak.

Bu topishmoqlarning hammasida topilishi lozim bo'lgan narsa ilondir. Matnlarni diqqat bilan o'qisak, ularning mohiyati jihatidan bir-biriga juda o'xshash ekani aniq sezilib turibdi. Shuningdek, bitta topishmoq matniga bir nechta narsa javob bo'lib kelishi ham mumkin. Masalan: «Uzun terak ichi kovak» topishmog'ining javobi aslida qamish hisoblanadi, ammo bu topishmoqqa ba'zan kuva, ba'zan miltiq, ba'zan mo'ri javob sifatida qabul qilinaveradi: qamishning ichi kovakligi kuvaga, miltiqqa, mo'riga o'xshaydi. Lekin bari bir «Uzun terak, ichi kovak»ning haqiqiy javobi qamishligicha qoladi. Chunki kuva, miltiq, mo'ri ning ichi kovak bo'lgani bilan matndagi «Uzun terak» so'zlariga u qadar mos kelmaydi.

Topishmoq aytish musobaqasida yashiringan narsani aniqlash uchun bir necha savollar berish an'anasi ham bo'lgan. Javob axtaryotgan taraf aytuvchidan «joni bormi, yo'qmi?» «yeyiladimi?», «o'sadimi, usta yasaydimi?» kabi savollar berib narsa nomini topishga uringan. Z. Husainova Namangan viloyatida yashovchi Muborak Ubaydulla qizidan yozib olgan bir matnda topishmoq topa olmagan odam qanday so'zlar bilan uyaltirilganini qayd etadi: Mag'lub taraf shahar bergan. G'olib taraf shaharni olgan va o'z javobini berishda shunday degan: «shahar, unda boru munda kel, kelib mening qoshimga yiqil, ikkalamiz ketaylik. Sen ham ketaberib, tap etib bir xaloga tushding. Men ham

ketaberib, jarang etib bir tillaxonaga tushdim. Bir devona: «Hey, do'st», — deb keldi. Men bir olovkurak tilla chiqarib berdim, meni chol ko'chada alqab-alqab ketdi. Sen bordingu, bir olovkurak go'ng chiqarib berding, seni chol qarg'ab-qarg'ab ketdi. Men ham bir otga mindim, sen bir yag'ir eshakka minding. Kunjaradan non qilib eshakning yag'iriga kunjarani tegizib, yalab-yalab ketding. Men bordim shinni bilan murabboga nonni tegizib, yalab-yalab ketdim. Hay topmasang men topay, og'zingga katta bir tappini yopay. Uning o'zi....»¹

Birovni kamsituvchi o'ziga xos yuqoridagi nutq bilan tanishgan odam topishmoqni topa olmagan kishiga qanchalar qattiq dashnom berilganiga amin bo'ladi. Undagi ot—eshak; yag'ir—shinni so'zlari tazod (qarshilantirish) tasvir vositasi sifatida keltirilgan. Topishmoq aytuvchi o'zining mavqei uni topa olmagan odamdan qanchalar baland ekanini qayta-qayta ta'kidlaydi. Uning ustiga bu gaplar bir uy odam o'rtasida aytilishini hisobga olsak, vaziyat yana murakkablashadi. Shuning uchun topishmoqlarning javobini topish insonning g'ururi, oriyati bilan bog'liq bo'lgan. Binobarin, g'alaba muvaffaqiyat, mag'lubiyat esa katta tashvish hisoblangan.

Bu esa musobaqa ishtirokchilarini ko'p ma'lumotlarni yodda saqlashga, har bir so'zga e'tibor berishga, ayni paytda qiziq-qiziq savollar o'ylab topishga o'rgatgan.

Topishmoq aytishda shahar berish an'anasi bo'lgan. Javob topa olmagan taraf shahar berib, o'zining mag'lub ekanini tan olgan. Shahar so'zi arab tilidan olingan. Z. Husayinovaning yozishicha, bu so'z e'lon qilish, mashhur qilish, ma'lum qilish ma'nolarini anglatgan. Demak, shahar berish so'zining asl ma'nosi topishmoq javobini topa olmagan odamni elga ma'lum qilish bilan izohlanadi.

Xalq orasida yashab kelayotgan topishmoqlar bir jumboqli va ko'p jumboqli bo'lishi mumkin. Yuqorida keltirilgan sabzi, ilon javob hisoblangan topishmoqlar bir jumboqli. Ularda faqat bitta narsaning belgilari haqida ma'lumot beriladi. Shunday topishmoq namunalari ham borki, matnda bir nechta narsa topish talab qilinadi. Masalan:

¹ Husainova Z. O'zbek topishmoqlari. T., «Fan», 1966. 17-bet.

- *Tog'da tlaymonni ko'rdim,*
- *Suvda sulaymonni ko'rdim,*
- *Tuzsiz pishgan oshni ko'rdim,*
- *Yumalab yotgan toshni ko'rdim.*

Bu topishmoqning javobi — bo'ri, baliq, sumalak, tosh-baqa. Yoki yuqoridagi sahifada keltirilgan dunyoda to'rtta narsa yo'qligi haqidagi topishmoq ham ko'p jumboqli hisoblanadi.

Topishmoqlar haqida ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan Z. Husainova ba'zi topishmoqlarda istiora san'ati qo'llanmasligini, faqat arifmetik hisoblash orqali javob topilishini aytib o'tadi. Masalan: «Bir to'da g'oz uchib borar ekan. Bir g'oz ro'para kelib: «Ey yuz g'oz, sog'-salomat bormisir» — debdi. Unda ulardan biri aytibdi: «Biz yuz g'oz emasmiz, yana biz miqdori g'oz bo'lsa va yana bizning yarmimiz miqdori va yarmimizning yarmi bo'lsa, u vaqtda sen qo'shilsang yuz g'oz bo'lamiz», — debdi. Havodagi g'oz qancha ekan?

Javobi $36 (36+36+18+9+1)=100^1$

O'zbek topishmoqlarining bugungi kunda bizgacha yetib kelgan matnlarini o'rganish yaratilish davri jihatdan ikki xil namunalar borligini tasdiqlaydi. Ko'pchilik asarlar an'anaviy topishmoqlardan iborat.

Ularning tili ham, yashiringan narsa ham aksari maishiy hayotda uchraydigan predmetlardan iborat bo'ladi. Jumladan, mo'ri, qozon, o'choq, baqa, qushlar va hokazolar ana shunday namunalar qatoriga kiradi. Masalan:

*«Yamog'i bor, yirtig'i yo'q,
Qaychilamay qiygan
Ignalamay tikkan» (ola sigir terisi).*

XX asrda fan-texnika taraqqiyoti bilan yangi topishmoqlar ham yaratildi. Ularda kitob, radio, telefon, samolyot kabi narsalarni topish talab qilinadi. Masalan:

*«O'zi oddiy bir karnay,
Tili yo'q, so'zlar hay-hay,
Dunyoning to'rt burchidan,
Xabar beradi tinmay» (radio).*

¹ Husainova Z. O'zbek topishmoqlari. T., «Fan», 1966. 29-bet.

Bunday topishmoqlarda fan-texnika yangiligi aks etgani sababli ular maktab o'quvchilari uchun ham tavsiya etildi. Natijada, yangi topishmoqlarni ommalashtirish ishlarida ham ma'lum ijobiy siljishlar amalga oshirildi. Yana topishmoqlarning yaratilishida an'anaviy namunalarning ahamiyati katta. Ko'pincha ularning matniga bir oz o'zgarish kiritish bilan yangi topishmoq vujudga kelgan. Xalq topishmoqlari badiiy jihatdan ham yuksak so'z san'ati namunasi hisoblanadi. Ular badiiy tasvir vositalarining qo'llanishi jihatidan boy va rang-baranglikka ega. Avvalo aytish kerakki, shakl jihatdan topishmoqlar maqollar kabi ixchamdirlar. Ayrim olimlar ta'kidlashicha, topishmoq va maqollarning yaratilishi davr jihatidan bir-biridan u qadar farq qilmaydi. Shuning uchun ham asrlar davomida matn qayta-qayta ishlanganda topishmoqlarning badiiyati mukammal darajaga yetgan. Topishmoq janrining asosiy tasvir vositasi metafora, ya'ni istiora ekani aytiladi. Demak, askiya janrini iyhom san'atisiz, topishmoqlarni istiorasiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Bu janrda xalq og'zaki ijodidagi boshqa turlarda uchramaydigan tasvir vositasi bor. Hatto mazkur san'atning aniq nomi ham folklorshunoslikda qayd etilgan. Faqat ayrim belgilari bilan uni talmeh san'atiga yaqin deyish mumkin. Ma'lumki, talmih—nazar solmoq ma'nosini anglatadi. Unda xalq tarixidagi mashhur ismlar, joylar yoki vohalar eslab o'tiladi.

Masalan:

*Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi
Nasib etmish menga gulshan aro gullarning Ra'nosi.*

Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidan olingan Anvarning she'rida Farhod, Shirin, Majnun, Laylo talmeh san'atiga misol bo'ladi. Topishmoqlarda ham turli munosabatlar bilan turli ismlar uchraydi. Ularning tarixan mashhurliqi qayd etilmagan. Ammo matnlarda bu ismlar, albatta, qandaydir ma'no kasb etadi va shartli ravishda talmih san'atiga yaqin turadi.

Masalan:

*«Soriboy akam ichkari,
«Soqollari tashqari». (sabzi, makkajo'xori).*

Topishmoqdagi «Soriboy akam» bir tomondan sariq so'zini eslatadi va sabzi, makkajo'xorini topish uchun belgi vazifasini o'taydi. Shuningdek, «Tokchama-tokcha, Samat-

jon boyvachcha» (sichqon), «Osmoni resmon, Mulla Abdurahmon — beustixon» (bit) kabi matnlarda ham ismlar uchraydi. Taxmin qilib aytish mumkinki, shunday namunalar qayd etilgan hududlarda ismlar topishmoq aytuvchilar oʻrtasida mashhur boʻlgan boʻlishi mumkin.

Xalq topishmoqlarida tazod (qarshilantirish) sanʼati namunalari ham uchraydi:

*«Osh ichida tosh,
Tosh ichida osh». (sumalak, toshbaqa).*

Bu matnda hatto qofiya sanʼatining murakkab koʻrinishi tarseʼ (misralardagi hamma soʻzlarning qofiyalanishi) ham oʻrin olgan.

Topishmoqlarning matnida asosiy eʼtibor, maqsad mazmunga qaratiladi. Ammo sheʼriy topishmoqlarda qofiyadosh soʻzlarning tanlanishiga alohida eʼtibor berilgan:

*«Olti tegirmon toshi,
Oltin egarning qoshi,
Uni topgan kishining,
Yuz yigirmada yoshi» (tish).*

Eʼtibor bersak, «tosh», «qosh», «yosh» faqat bir tovush bilangina farqlanuvchi shakldosh soʻzlardan iboratdir. Topishmoqlardagi bunday fazilat ularning soʻz sanʼati talblariga toʻliq javob bera olishini taʼminlaydi.

Shunday qilib, topishmoqlar xalq ogʻzaki ijodining kichik janrlaridan biri boʻlib, mohiyat jihatidan millat vakillarining ziyrak, sinchkov, kuzatuvchan boʻlishlari uchun xizmat qilar ekan.

Topishmoqlar xalq hayotida maʼlum eʼtiborga ega boʻlgan narsa-predmetlar nomini topishga bagʻishlanadi va ahamiyatli hisoblanadi.

Badiiy jihatdan mukammallik halq topishmoqlarining fazilatlaridandir.

Bugungi kun topishmoqlarida fan-texnika yangiliklari ham munosib oʻringa ega.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalq topishmoqlarining boshqa janrlardan farqli xususiyatlari haqida soʻzlang.
2. Istiora badiiy tasvir vositasining xalq topishmoqlaridagi oʻrnini izohlang.

3. Yoshi katta keksalardan topishmoqlar yozib oling.

4. Topishmoqlar aytish va ularni topish bo'yicha o'quv guruhlarinigizda musobaqa o'tkazing.

Adabiyotlar:

1. *Husainova Z.* O'zbek topishmoqlari. T., «Fan» 1966.

2. *Imomov K., Mirzaev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi». 1990. 100—108-betlar.

3. Topishmoqlar. O'zbek xalq ijodi. Ko'p jildlik, T., 1983.

AFSONA VA RIVOYATLAR

Afsonalar dunyodagi deyarli hamma xalqlar og'zaki ijodining eng qadimgi, aziz va ommaviy janrlaridandir. Ularda tarixiy hayotda ro'y bermagan bo'lsa-da, ro'y berishi mumkin bo'lgan voqealar hikoya qilinadi. Badiiy to'qima bu janr asarlarining asosiy xususiyati hisoblanadi. Shuning uchun olimlar afsonalarning ayrimlarini ertaklarga tenglashtirganlar. Ayrim afsonalar esa miflarga o'xshab ketadi. Bunday namunalarda biror narsa-predmetning paydo bo'lishi, rasm-rusum yoki odatlarning boshlanishi haqida ma'lumot beriladi. Ammo miflar mazmunan afsonalardan farq qiladi. Jumladan, avval qayd qilganimizdek, miflarda asosan dunyoning, odamning, butun koinot va borliqning yaratilishi haqida sodda tarzda hikoya qilinadi. Shuning uchun ham afsonalar miflardan keyin, ertaklardan oldin paydo bo'lgan degan taxminni bildirish mumkin.

Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'otit turk» asarida «sav» so'ziga bir necha izohlar keltiradi:

saw — otalar so'zi,

saw — qissa. Qadimgi voqealardan xabar berish, aytish.

saw — hikoya. Biror voqeani aytib berish.

saw — risola. Xat, kichik kitobcha.

saw — so'z, nutq.

saw — ilgarigi xabarlar, yangiliklarni yetkazuvchi.¹

Yuqoridagi izohlardan biri «ilgarigi xabarlar» mazmunan hozirgi paytda biz tushunadigan afsonalarga mos kelaydi. Ammo bu izohlarda ajdodlarimizning bir so'z bilan juda ko'p ma'noni bildirishganini qayd etish ma'quldir.

Afsona forscha (afsona) so'zidan olingan bo'lib yo'q

¹ *Mahmud Koshg'ariy.* Devonu lug'otit turk. 3-jild. T., «Fan», 1963. 168-bet.

narsani borday qilib ko'rsatish, ya'ni jodulash, to'qish, uydirma qilish ma'nosini anglatadi. Ba'zan tomoshalarda ko'z boylagichlarni afsungar deb atashadi. Yoki haqiqatga to'g'ri kelmaydigan gap eshitib qolsak ham afsona bo'lsa kerak deb o'ylaymiz.

Afsonalar ijro etilishi jihatidan ertak, doston, qo'shiq, askiya kabi alohida tayyorgarlik ko'rishni talab qilmaydi. Shuning uchun bu namunalarda matnga xos maxsus an'ana ko'zga tashlanmaydi. Ularda sehrli voqea-hodisalar shunaqa tasvirlanadiki, odam tinglayotganini o'zi ham bilmay qoladi.

Ma'lumki, qadim zamonlardan ajdodlarimiz diniy e'tiqodlarga berilib kelganlar. Shuning uchun afsonalarning ko'pchiligi payg'ambarlar, avliyolar hayotidan olingan voqealarni eslatadi: «Kunlardan bir kun Muso payg'ambar xudo oldiga ketayotgan ekan, erta bahor bo'lishiga qaramay, don ekayotgan dehqonni ko'rib qolibdi. Muso unga hali don ekishga erta ekanini aytibdi. Dehqon tajribasiga ishonib, uning gapini rad qilibdi. Xudo bilan suhbatda Muso bu munozara yechimini so'raganida, xudo dehqonning haq ekanini, ammo Muso gapini endi inobatga olish kerakligini bildiribdi. Shunday qilib, Muso xudo oldidan qaytayotganida, havo sovugan, qor shamoli esayotganmish. Dehqon esa hayron bo'lib, osmonga qararmish. Shunda Muso o'zining haq ekani- ni dehqonga eslatibdi. Dehqon istehzo bilan kulib, «don ekish vaqti kelishga-ku kelgan, havoning bu buzilishi mening sen bilan tortishganim oqibatidir» — deb javob beribdi. Shu-shu ekish paytida havo buzilsa, dehqonning payg'ambar gapiga ko'nmaganini eslasharkan».

Yuqoridagi misoldan mazkur afsonani mazmunan saqlagan holda boshqacharoq aytish ham mumkinligi bilini- b turibdi. Afsonalar mazmunan turlicha bo'lishi mumkin. Ularni shartli ravishda asotiriy tushunchalar, koinot jism- lari, o'rin-joy nomlari, urf-odatlarini sharhlovchi afso- nalarga ajratish mumkin.

Asotiriy afsonalarda qadimda yashagan ajdodlarimiz o'zlariga homiy deb hisoblagan shaxslarni ulug'laganlar. Diniy e'tiqod masalalarini yoritganlar. Masalan, xalqimiz har bir insonning taqdiri tangri tomonidan belgilangan bo'ladi, ammo inson xatti-harakati, niyati bilan o'z qisma- tini o'zgartirishi mumkin, degan tushuncha bor. Shu fikrni talillash uchun shunday afsona keltiriladi: «Muso kunlar-

dan bir kun tangri oldiga ketayotganida, yo'lda oyoq-qo'li yo'q majruh bir odamni ko'ribdi. Odam undan o'zining taqdiriga jannat yoki do'zax yozilganini bilib berishni so'rabdi. Tangri payg'ambarga: «U odamning oxirgi joyi do'zax bo'ladi. Chunki umr bo'yi uni yemak-ichmakka muhtoj qilmadim, ammo biron marta «Xudoga shukr» demadi», — debdi. Muso payg'ambar qaytishida haligi odam undan javob kutibdi. Payg'ambar bor gapni aytibdi. Shunda odam: «Bo'lmasa xudoga ayt, men o'lganimda tanamni shunaqa katta qilib yuborsinki, boshqa hech kimga do'zaxdan joy qolmasin», — debdi. Ana shu gapdan keyin bechora banda jannati bo'lgan ekan».

Xalqimiz orasida «shirin qiz», «oyda nima uchun dog' bor», quyosh bilan oyning bir oilada yashagani, yulduzlar ularning bolalari ekani haqidagi afsonalar ko'p. «Qonqus», «Kuygan yor», «Oshoba», «Andijon», «Tuya cho'kdi» kabi yuzlab afsonalar borki, ulardan yozuvchilarimiz ham o'z ijodlari davomida foydalanadilar.

Shu bilan birga ba'zan xalqimiz yashaydigan ayrim hududlardagi odatlarga izoh beruvchi afsonalarga ham duch kelamiz. Masalan, O'zbekistonning turli viloyatlarida yashaydigan aholining bevosita hududiy xususiyatlari borligi hammaga ma'lum. Xususan, Farg'ona viloyatida istiqomat qiluvchi yurtdoshlrimiz umuman mehmondo'stliklaridan tashqari sertakalluf ekanliklari bilan nom chiqarganlar. Ular o'z mehmonlari ko'nglini olish uchun «oling-oling»ni juda ko'p va tez-tez takrorlaydilar. Ammo xorazmliklar mehmondo'stlikda farg'onaliklardan qolishmasalarda, ortiqcha «oling-oling» bilan mehmonga murojaat ham qilavermaydilar. Xorazm viloyatida o'tkazilgan ekspedit-siyalarda bu haqda so'raganimizda, quyidagi afsonani aytib berishdi:

«Xorazm Hirot podsholigi tarkibida ekanida, Hirot shohining o'g'li Xorazmga mehmonga kelibdi. Bu yerda uni katta tantanalar bilan kutib olishibdi va quyuq ziyofatlar uyushtirishibdi. Ammo shahzoda kelgan kunining ertasigayoq jahl bilan o'z yurtiga qaytajagini bildiribdi. Xorazmshoh juda iztirob chekib, bu qadar tez yo'lga otlanish sababini mehmondan so'rabdi. Mehmon xafa bo'lish sababini aytmay o'z yurtiga ketish taraddudini ko'raveribdi. Karvon yo'lga tushay deganda, Xorazmshoh shahzoda otining tizginini ushlab, o'z xatosini ko'rsatishni so'rabdi. Shunda shahzoda:

— Kecha oqshom men dasturxondan bir parcha go'sht olib yeya boshlaganimda, siz, «shahzodam», — dedingiz va go'shtga yopishib qolgan bir qilni olib tashladingiz. Men yeyayotgan go'shtdagi qilni ko'rgan ko'zingiz, go'shtni ko'rmaydimi?»¹ — debdi. Shundan keyin Xorazmshoh butun tumanlarga jarchi yuborib, farmon e'lon qilibdi: «Xorazm viloyatiga kimda-kim mehmon bo'lib kelsa, uning oldiga holi-baqudrat dasturxon yozing. Yemagini, ichmagini ziyoda qilib qo'ying. Ammo mehmonning taom tanovul qilishiga aslo aralashmang». Shu voqeadan buyon bu yerliklar mehmondo'stlikni tark etmaganlari holda mehmonni ortiqcha «oling-oling» bilan qiynamaydilar.

Afsonada ma'lum bo'ladiki, xorazmliklar mehmondo'stligi o'ziga xos fazilatga ega ekan. Bu odatning qadimiy afsona bilan izohlanishi yana ham ajib taassurot qoldiradi.

Yuqoridagi afsona mazmuniga e'tibor qilsak, unda hayotda ro'y berishi mumkin bo'lmagan hech qanday lavha yo'q. Undagi voqea ham, savol-javob ham eshitgan odamda hech qanday shubha qoldirmaydi. Ammo bu voqeaning aniq ro'y bergani haqida ham hech qanday hujjatli dalillar yo'q.

Shuning uchun bu afsonaning hayot haqiqatiga qanchalar mos kelishi yuzasidan aniq hukm chiqarish mushkul. Afsonalarning qiziqligi, ularning inson diqqatini jalb qilish sabablari ham, ehtimol, shu xususiyat bilan izohlanadi. Bunday asarlarning matnida ertaklarga xos bayon usuli, voqea tanlash tamoyillari ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Quyidagi afsonada bu fikr yana bir karra o'z tasdig'ini topadi:

«Xudo dunyodagi hamma xalqlarga yer yuzidagi yerlarni bo'lib beribdi. O'zi bilan o'zi ovora o'zbek o'sha taqsimotga ham kechikib boribdi. Bu paytda o'zbek olishi mumkin bo'lgan yerning o'zi qolmagan ekan. Xudo rahmdil emasmi?! Shuning uchun o'zbekka: — Mayli, men o'zimga ikki daryo oralig'idan bir parcha yer olib qo'yan edim, shu joyga sen egalik qilaqol, — degan ekan. Shu-shu o'zbek hozir O'zbekiston deb ataluvchi yurtda istiqomat qilarmish... Bu o'lkaga xudoning nazari tushgani uchun kuzda dalada qolib ketgan ketmon bahorda novda chiqarib gullarmish».

¹ Bu o'rinda mehmon nimaga qo'l uzatayotgan bo'lsa, mezbon tomonidan kuzatilishi qoralanyapti.

Ko'ryapmizki, xalqimiz afsonalarni yaratishda juda ijodkor. U o'z hayotiga tegishli har bir voqea-hodisaga, an'anaga, joy nomlariga, hatto o'zi yashayotgan vatanga mehr bilan munosabatda bo'lgan va xalq og'zaki ijodining boshqa janrlari qatori afsonalar vositasida o'z munosabatini bildirgan. Afsonalar esa ajdodlarimiz tomonidan hayot tajribasi xulosasi sifatida yaratilgan.

Demak, afsonalar xalq og'zaki ijodining epik turidan biri ekan. Ularda tasvirlangan voqealar asosan ijodiy to'qimalar zaminida yaratiladi. Bu janr namunalari aytib beruvchi shaxs asar mazmunini saqlagan holda ma'lum o'zgartirishlar kiritishi mumkin. Afsonalarda mazmun jihatidan xilma-xil voqealar hikoya qilinadi. Bu jihatdan ular asotiriy voqealarni, kosmogonik jismlarni, o'rin-joy nomlarini, odatlarni izohlovchi turlarga bo'linadi. Ular xalqimiz tarixini o'rganishda turli urf-odatlar, rasm-rusumlar, an'analarni sharhlashda, joy nomlarini izohlashda muhim ahamiyatga ega.

Rivoyatlar afsonalardan hayot haqiqatiga anchayin yaqinligi bilan farq qiladi. Agar afsonalar to'laligicha ajdodlarimiz tomonidan o'ylab topilgan to'qima hikoyalardan iborat bo'lsa, rivoyatlar hayotda ro'y bergan qandaydir tarixiy voqealarga asoslanadi. Ular mazmunan afsonalardan deyarli farq qilmaydi, ammo bu asarlar zaminida aniq tarixiy dalil ildizi mavjud bo'ladi. Rivoyatlarning o'ziga xosligini ana shu xususiyat bilan izohlash mumkin. Bu asarlar ko'pincha sodir bo'lgan tarixiy voqea ishtirokchisi tomonidan yozib qoldiriladi yoki aytib beriladi. Ajdoddan avlodga meros sifatida o'tib bizgacha yetib keladi. Shuning uchun rivoyatlar o'tmish voqealari haqida bizga ma'lumot berishi bilan qiziqarlidir. Ularda tariximiz sahifalari, mashhur allomalar hayotidan lavhalar, mardlarning jasurligi, ayrim joy nomlarining paydo bo'lishi o'z aksini topadi.

Rivoyatlar ham afsonalar kabi mazmunan ayrim turlarga bo'linadi. Rivoyatlar mazmunini tarixiy shaxslar hayoti va o'rin-joy nomlari bilan bog'liq asarlar tashkil etadi. Tarixiy rivoyatlarda xalqimiz ozodligi uchun jonini fido qilib kurashgan mardlar maydon farzandlar jasorati yoki o'zining manfaati yo'lida butun yurtdoshlarini dushman qo'lga tutib bergan xoinlarning xiyonati hikoya qilinadi. Bu bilan xalq mard jasorati ham, xoinning xiyonati ham unutilmasligini ta'kidlagandek bo'ladi. Xususan, ularda To'maris, Shiroq, Jaloliddin, Temur Malik, Amir Temur

kabi haqiqiy insonlar hayoti aks ettirilgan. Bu shaxslar o'z vatanlarini ichki va tashqi dushmanlardan himoya qilishda biz uchun haqiqiy ibrat bo'la oladilar. Agar bugungi kunda har bir yurtdoshimiz Vatanimizni ana shunday go'zal insonlar kabi sevsa, yurtimiz zavol ko'rmaydi. Darvoqe, rivoyatlarni yaratishdan, avlodlarga meros qilib qoldirishdan nazarda tutilgan maqsad ham shunday niyat bilan belgilanadi. Ayni paytda, Dalvarzin, Guldursin haqidagi rivoyatlarda o'tkinchi havas deb dushmanga o'z shahrining darvozasini ochib bergan razil shaxslar qilmishi fosh etiladi. Mazkur shaharlar, qal'alar vayronlari esa munofiq kimsalar qilmishlari asrlar o'tsa-da el yodidan o'chmasligidan dalolat sifatida saqlanib qolgan.

O'zbek xalqi orasida Imom Buxoriy, Beruniy, Burhoniddin Marg'iloniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Navoiy kabi buyuk allomalar haqida yaratilgan o'nlab rivoyatlar hamon saqlanib kelmoqda.

Mana ulardan bir misol: «Ibn Sino har kuni betoblarni qabul qilar ekan. Ammo navbat bir yigitga yetib kelganida, uni chetlab o'tar ekan. Kunlardan bir kun yigitning onasi u yotgan to'shak yoniga bir kosa qatiq qo'yib, o'z yumushlari bilan band bo'libdi. Yigit kosadagi qatiqqa tikilib yotsa, shipdan bir ilon tushib qatiqqa zaharini solibdi. Jonidan to'ygan yigit alam bilan kosadagi zaharlangan qatiqni jon jahdi bilan ichib yuboribdi. Ammo bir oz o'tmay o'zini tuzuk seza boshlabdi. Soat o'tgani sayin u sog'ayibdi. Ertasiga ancha o'ziga kelib, yana Ibn Sino qabuliga boribdi. Bu safar ham tabib uni chetlab o'tibdi. Ajablangan yigit unga e'tiroz bildiribdi. Shunda alloma:

— Siz kecha va avvallari kelganingizda dardingizga davo yo'q edi. Shuning uchun sizni ko'rmagandim. Chunki men sizga qatiqni to'shak yoniga qo'yish, unga ilon zahar solishi, bu qatiqni siz ichishingiz kerakligini ayta olmas edimda. Ammo taqdir sizga bu imkoniyatni yetkazdi. Endi sizga tabibning keragi yo'q. Siz mutlaqo sog'siz. Shuning uchun sizni chetlab o'tdim, — debdi».

Bu rivoyatda Abu Ali ibn Sinoning naqadar mohir, zakiy va dono tabib ekanligi o'z aksini topgan. Rivoyatlar matnini tahlil qilish ularning hajmi katta bo'lmasligini tasdiqlaydi. Ularda voqealar bayoni bir, ikki lavhadan iborat bo'ladi xolos.

Endi o'rin-joy nomi bilan bog'liq rivoyatga diqqat qiling: «Buxoro bilan Navoiy oralig'ida katta Malik cho'li

yastanib yotadi. Uning bir qismini O'rtacho'l, tog' yon bag'rini esa Qarnob cho'li ham deb yuritadilar. Malikcho'l yelkasidan esa Zarafshon oqadi. Malikning qoq o'rtasi — avtomobil yo'li yoqasida Malik darvozasi va yopiq hovuz xarobalari saqlangan. «Malik» rivoyatini bizga Qizil tepaning Kenagas qishlog'ida yashovchi mashhur Saidmurod Panoh baxshining o'g'li sakson yoshli usta Berdi ota aytib bergan edi:

— Bir kuni Buxoro amiri faytunda Nurota, Karmana, Ziyodin, Sultonobodni aylanib kelib charchaydi-yu, Cho'lda soyabon o'rnatirib, dam oldi. Amirning shotir¹laridan biri Malik degichi yigit ekan. Amir uxlab qoladi. Shu paytda amirning burnidan bir chivin chiqib, so'ng suv to'la kosa ustida turgan pichoq ustidan yurib o'tib sichqon iniga kirib ketadi. Birozdan so'ng chivin sichqon inidan chiqib keladi-da, yana o'sha suv to'la kosa ustidagi pichoqdan yurib o'tib, podshoning burniga kirib ketadi. Malik botir bu hangomani ko'rib hayratda qoladi-yu, nima qilarini bilmaydi. Amir bo'lsa qattiq uxlagan, boshqa amaldoru xizmatkorlar ham chekkada dam olayotgan ekan. Malik o'sha chivinni o'ldiraman desa, amir uyg'onib qolib unga qo'l ko'targanini ko'rsa, tainki, boshi ketadi.

Nihoyat amir uyg'onibdi. Malik uning qo'liga suv quyibdi, amaldorlar davra quribdilar. Amir g'aroyib tushini aytibdi:

— Tushimda bir uzoq cho'lga chiqib ketganmishman. Ancha yurib daryoga yetibman. Daryo ustida temir ko'priklar bor ekan. Ko'priklardan narigi sohilga o'tib, bir g'orga kirib ketibman. G'or ichida ikki xum tilla yotganmish. G'ordan chiqib ko'priklardan o'tib, cho'ldan kechib yana taxtinga kelib o'tiribman. Tushimning ta'birini aytinglarchi, ne kori hol bo'lar ekan?

Amirning hamrohlari birisi u, birisi bu deyishibdi. Malik dono yigit ekan, u sirni bilibdi-yu, o'zini kasalga solib yotib olibdi. «O'zimga kelib olsam sizlarga yetib olaman» debdi. Amir kishilari bilan jo'nab ketibdi. Malik darrov ketmon olib o'sha chivin kirib chiqqan sichqon inini kovlashga tushibdi.

Haqiqatan, u yerda ikki xum tillo bor ekan. Malik tilladan bir xaltasini olib, ahli nomdor, dongdor ustalarni boshlab kelib shu yerga qishloq qurdiribdi, hovuzlar bunyod

¹ Shotir — ot jilovida yuradigan yigit.

etibdi. Ana o'shandan buyon cho'lni «Cho'li Malik» deb atashibdilar»¹.

Yuqorida aytilganlardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin: rivoyatlar xalq og'zaki ijodini epik turiga kirgan ommaviy janrlardandir.

Ular afsonalardan farqli o'laroq hayotda ro'y berishi mumkin bo'lgan voqea-hodisa asosida yaratiladi.

Rivoyatlar mazmuniga ko'ra tarixiy va toponimik (o'rin-joy nomlari izohi) turlarga bo'linadi.

Bunday asarlar voqeaga guvoh bo'lgan shaxslar tomonidan yozib qoldiriladi yoki avloddan avlodga og'zaki tarzda merosga aylanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Afsonalar qanday xususiyatlari bilan miflardan farqlanadi.
2. Afsonalarning turlari haqida ma'lumot bering.
3. Mustaqil ravishda afsonalarni yozib oling.
4. Rivoyatlar qanday xususiyatlari bilan afsonalardan farqlanadi.
5. O'zingiz eshitgan rivoyatlardan parchalar keltirib tahlil qiling.

Adabiyotlar:

1. *Imomov K., Mirzayev, T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990. 174—180-betlar.
2. *Imomov K.* O'zbek xalq og'zaki prozasi. T., «Fan», 1981.
3. *Umarov S.* Rivoyat va hayot. T., «Fan», 1988.

LATIFALAR

Latifalar xalq og'zaki ijodining hajm jihatidan kichik nasr ko'rinishida yaratiladigan kulgili ommaviy janri hisoblanadi. «Latifa» atamasi arabcha lutf so'zidan olingan bo'lib, nozik fikrlash, yaxshilik qilmoq, muruvvat ko'rsatmoq, sharaflamoq kabi ma'nolarni anglatadi. Turkiy xalqlarda latifa janri boshga xalqlardagi kabi juda qadimda yaratilgan. Olimlar bunday janr namunalarining ayrimlari, hatto IX—XI asrlarda yaratilganligini ko'rsatib o'tishgan. Professor Hodi Zarifovning qayd etishicha, latifalarning

¹ *Umarov S.* Rivoyat va hayot. T., «Fan», 1988.

bevosita Nasriddin afandi nomi bilan bog'lanishini asosan O'zbekistonda matbaaning paydo bo'lishi bilan, Nasriddin afandi latifalarining kitob tarzida nashr ettirilishi bilan izohlash mumkin. Haqiqatan ham, inson hech qachon kulgisiz yashamaydi. Kulgi mehnat qilishni osonlashtiradi, zerikarli mehnatni qiziqarli mashg'ulotga aylantiradi, vaqt o'tishini tezlashtiradi. Shuning uchun qadim zamonlardagi hokimlar qiziq-qiziq voqealarni kulgili tarzda ijro etadigan odamlarni o'z saroylariga taklif qilganlar, ularga alohida lutf ko'rsatganlar.

Hayotda har bir voqea-hodisadan kulgili vaziyat hosil qilishga mohir odamlar ko'p uchraydi. Ular o'zlari ishtirok etayotgan voqealarni juda sinchkovlik bilan kuzatadilar, fikran xulosalaydilar va atrofdagilarning tabassumini paydo qila bilgan tarzda so'zlab beradilar. Tarixda Rashiddin Vatvot, Alisher Navoiy, Binoiy, Mashrab, Muqimiy, keyinchalik A. Qodiriy, G'. G'ulom, A. Qahhor, M. Shayxzoda, S. Ahmad, E. Vohidov, O'. Hoshimov, O. Matchon hayotlarida kulgili voqealar ko'p bo'lgan. Shoir va yozuvchilar bu hodisalar ta'sirida yumoristik, ba'zan, lirik asarlar yaratganliklari haqida ma'lumotlar ko'p. Masalan, O'tkir Hoshimov o'zining shingil hikoyalaridan birida kunlardan bir kun taniqli yozuvchimiz Said Ahmad bilan safarda bo'lganligini yozadi. Poyezdda ketishayotganida, Said Ahmad O'tkir Hoshimovga muxlislar tortiq qilgan guruchdan o'zining xaltasiga solayotganini ko'rib qoladi. Yosh yozuvchi nima uchun ustozidan bunday qilayotganini so'raganida Said Ahmad «men ovsarman», — deb javob bergan ekan. Shunda O'tkir Hoshimov: «Agar ovsar bo'lsangiz, nima uchun o'zingizning xaltangizdagi guruchdan menikiga solmaysiz», — debdi. Said Ahmad: «Unda jinni bo'lar edim» — deb javob bergan ekan. Bunday latifanamo hodisalar uzoq tarixda ham ko'plab ro'y bergan, albatta. Mana bir misol:

Qadim zamonlarda davr allomalaridan birini yoqtirib qolgan podsho o'z imoratining qarshisiga olim uchun bolaxonali uy qurib beradi. Alloma dono va ilimli odam ekan. Ammo uning tashqi qiyofasi juda xunuk ekan. Kunlardan bir kun podsho tong pallasida o'z tarafida to'yib nafas olayotsa, qarshidagi bolaxonadan olimning qiyofasi ko'rinibdi. Shunda podsho uning xunukligiga urg'u berib:

— Mavloni, ko'chaning narigi betida bir eshak turibdimi? — debdi. Alloma shu zahoti hech ikkilanmay:

— Yo‘q, taqdir, men bu tomonga katta ko‘zgu oyna qo‘ydirganman, — degan ekan. Ma‘lum bo‘ladiki, yuqorida qayd qilingan hikoyadagi voqeaga monand hodisalar keyinchalik latifalarning yaratilishiga sabab bo‘ladi.

Turli xalqlar latifalarining matnlarini o‘rganish tarixan yashash hududi va tarzi jihatidan bir-biriga yaqin millatlarda shakl va mazmunan deyarli bir xil latifalarning mavjud ekanligini tasdiqlamoqda. Jumladan, o‘zbek xalqining Nasriddin afandi, Mulla Nasriddin, Xo‘ja Nasriddin degan nomlar bilan mashhur bo‘lgan latifa qahramoni hindlarning Birbol, turkmanlarning Mirali, qozoqlarning Aldarko‘sa, arablarning Juxa kabi qahramonlari bilan o‘xshashdir. Bu qahramonlar haqidagi asarlarda podshohlar, amaldorlar, qozilar, bolalar, oila kabi mavzularning alohida-alohida turkum tarzida kelishining o‘zi ham fikrimizning dalilidir. Masalan, Birbol latifalarida kunlardan bir kun shoh Akbar unga bir qaltis hazil qilishni va bu hazilning kechirimi undan ham qaltisroq bo‘lishini topshiradi. Birbol bu topshiriqni qabul qiladi. Oradan bir necha kun o‘tganidan so‘ng Birbol hech kim yo‘q vaqtida podshohning belini chimchilab oladi. Shoh g‘azab bilan: «Bu nima qilganning», — deb so‘raganida, Birbol: «Kechirasiz, shohim, sizni malikam deb o‘ylabman», — deb javob beradi. Qizig‘i shundaki, aynan shu mazmundagi latifa o‘zbeklarda ham, turkmanlarda ham, ozarbayjonlarda ham mashhurdir. Bunday holat latifalarning o‘ta yashovchanligini, xalq tomonidan sevib qabul qilinishini dalillaydi.

O‘zbek Nasriddin afandi latifalarida bosh qahramon o‘ta hozirjavob, o‘ta zukko, o‘ta dono va tadbirkor inson sifatida gavdalanadi. Hayotda uni mot qiladigan hodisa yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas. Chunki dono va mutafakkir Nasriddin afandi qiyofasida butun xalqning, butun millatning so‘zga chechanligi, zakiy, ya‘ni nozik fikrlashi o‘z ifodasini topgandir. Latifalarning e‘tiborli, tinglovchini o‘ziga jalb qiluvchi fazilati shundan iboratki, ularda savol-javob qilayotgan taraflar bir-birini butkul yechimi topilmas vaziyatda qoldirishga urinadilar. Bu ko‘rinishdagi eng og‘ir qismat asosan Nasriddin afandi peshonasiga muhrlab qo‘yilgandir. Nasriddin afandining so‘zga chechanligi shundan iboratki, u hamisha vujudga kelgan vaziyatda o‘ta chiroyli tarzda yechim topib o‘z qismatiga yengillik bag‘ishlaydi. Bir misolga murojaat qilaylik: Kunlardan bir kun Afandi saroyga kelgani zahoti podsho uni suhbatga jalb qilibdi: «Bugun

tunda, — debdi podsho, — afandi bilan ikkalamiz tush ko'rdik». Afandi rizolik alomatini ko'rsatibdi. Podsho davom etibdi : «Afandi bilan men tushimizda yosh mushuk bolasiga aylanib qolibmiz. Osmondan bir kalxat tushib ikkalamizni ikki changaliga olib parvoz qilibdi. Ammo shu yaqin orada paydo bo'lgan burgutning hamlasidan qochib, ikkalamizni changalidan bo'shatib yuboribdi. Men shinni o'raga tushibman, afandi nopok o'raga tushibdi». Shunda saroydagilar afandi ustidan kulganday bo'lib, qah-qaha ko'tarishibdi. Afandi hech ikkilanmasdan: «Shohim, tushimizning qolgan davomini ham ayting-da, — debdi. Birdan aytilgan gapdan sarosimaga tushgan podshoh, ikkilanib: «Xo'sh-xo'sh, davomida nima bo'lgan edi? — deb so'rashga majbur bo'libdi. Afandi: «Siz shinni o'radan chiqdingiz, men nopok o'radan chiqdim, to'g'rimi?» — debdi.

— Ha-ha, — debdi podsho, — juda to'g'ri.

Shunda afandi: «Men sizni yaladim, siz meni yaladingiz» — deb javob bergan ekan.

Ma'lum bo'ladiki, Nasriddinning vaziyatni to'g'ri baholashiga va favqulodda to'g'ri yechim topishiga tasanno aytmasdan ilojimiz yo'q. Afandi latifalari matnini o'rganish qahramonimizning o'zbek tilini, uning boy imkoniyatlarini, qochirimlarini juda yaxshi his qilishini dalillaydi. Nasriddin bir ko'rinishda soddagina bo'lib, tilimizning go'zal jihatlari namoyish qilib qo'yadi:

— Kunlardan bir kun afandi katta bir amaldorni «Siz ahmoqsiz», — deb haqorat qilgan ekan, amaldor uni qozi-ga boshlab boribdi. Qozi amaldorning xizmatini afandiga tushuntirib, so'zining oxirida «siz ahmoq odam emassiz», — deyishini buyuribdi. Afandi qozining buyrug'ini shu zahoti bajarib: — «Siz, ahmoq, odam emassiz», — debdi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, afandi latifalarida biz o'zbek xalqining asrlar davomida shakllangan kulgini sevish tabiatiga guvoh bo'lamiz.

Ammo afandi latifalarida qahramonimizning yana bir xususiyatini ham ko'rishimiz mumkin. Bu xususiyat afandining o'ta soddaligi bilan belgilanadi. Endi biz bu qahramonning turmushdagi murakkab vaziyatlarni singdira olmaydigan, o'z boshiga va nomiga mos kelmaydigan darajadagi o'ta go'lligi bilan tanishamiz: Afandi ko'chada ketayotib, kichkina bir ko'zgu-oyina topib olibdi. Uni qo'lga olar ekan o'z aksini ko'rgan zahoti: — E, kechirasiz, oyna siznikimidi, — deb tashlab ketibdi. Savol tug'iladi. Bu lati-

falarning yaratilishidan xalq qanday maqsadni ko'zda tutgan bo'lishi mumkin. Gap shundaki, xalqimiz ijtimoiy hayot tashvishlaridan zerikkan ba'zi paytlarda shunchaki ko'ngil xushligi uchun ham kulgi yaratish istagini bildiradi. Bu mazmundagi latifalardan murakkab vaziyat izohlarini axtarish to'g'ri emas. Ularni xalq faqat bir yengil kulgiga tashnaligi tufayli yaratgan xolos. «Kunlardan bir kun tunda afandi suv olmoqchi bo'lib, quduqqa chelak tashlasa, quduq tubida oy ko'rinibdi. Afandi xotinini chaqirib, arqon olib kelishini buyuribdi. U arqon bilan quduqdan oyni chiqarmoqchi bo'lgan ekan-da. Quduqqa tashlangan arqon qaysidir ildizga ilinib qolibdi. Afandi zarb bilan arqonni tortgan ekan, chalqanchasiga yiqilib tushibdi. Nogoh uning ko'zi osmondagi oyni ko'rgani zahoti: «Xayriyat, chiqarib olibman-ku», — debdi».

Afandi latifalari xalqimiz og'zaki ijodidagi kulgi yaratuvchi hajm jihatidan kichik, go'zal durdonalar hisoblanadi.

O'zbek xalqining donoligi, hozirjavoblighi, o'z taqdiridagi murakkab vaziyatga bo'lgan munosabatlari haqida ma'lumot olmoqchi bo'lgan inson ana shu latifalar bilan tanishishi mumkin.

LOFLAR

Loflar xalqimiz og'zaki ijodining kulgi yaratuvchi nasriy janri bo'lib, bu jihatdan latifa va askiyaga yaqin turadi. Bu so'z ma'no jihatdan haddan tashqari bo'rttirilgan, mahorat bilan to'qilgan yolg'on gap, mubolag'a, maqtanchoqlik tushunchalarini anglatadi. Ma'lumki, deyarli har bir shaxs tabiatida o'ziga qarashli narsa yoki xususiyatni boshqalarnikidan bo'rttirib ko'rsatish xislati bor. Ayniqsa, yosh bolalar o'zlarining onalarini hamma onalardan chiroyli, otalarini hammadan kuchli ko'rishni istaydilar. Bolaligimizdagi aynan shu xususiyat ulg'ayganimizda ham bizni tark etmaydi. Natijada, biron voqea-hodisani hikoya qilganimizda avvaliga oz-oz, vaqt o'tgani sari ko'p-ko'p to'qima lavhalarni o'ylab topamiz. Masalan, baliqchilar o'zlari tutgan bir qarich baliqlarini qulochlab, dehqonlar o'zlari yetishtirgan qovun-tarvuzlarni pudlab o'lchagilari keladi. Shunday qilib, og'zaki ijodimizdagi lof janri uchun zamin hozirlanadi.

Xalq og'zaki ijodidagi bir necha janrga mansub asarlar-

da lof-mubolag'a badiiy tasvir vositasi sifatida o'rin olgan. Jumladan, «Alpomish» dostonida yetti yoshli Hakimbek Olpinbiydan qolgan o'n to'rt botmon yoyni ko'tarib, o'q uzadi va Asqar tog'ining cho'qqilarini uchirib yuboradi. O'n to'rt botmon yoy eng kichik o'lchov bilan hisoblaganda ham bir tonnaga yaqin og'irlikni tashkil qiladi. Tog'ning cho'qqilarini uchirib yuboradigan yoyning o'qini tasavvur qilish ham oson bo'lmasa kerak. Xalq dostonlari va ertaklaridan o'rin olgan mubolag'ali lavhalar ko'p jihatdan loflarga yaqin turadi. Ammo loflar faqat mubolag'ali o'rinlardangina iborat bo'lmaydi. Loflar o'ziga xos fikr musobaqasidir. Ularda ikki taraf ishtirok etadi. Birinchi taraf g'ayritabiiy mubolag'a vositasida o'ziga tegishli narsaning lofini qiladi. Hamma gap ikkinchi tarafning javobiga bog'liq bo'ladi. Chunki ikkinchi taraf birinchi lofchining fikriy mubolag'asini inkor qilmaydi. Aksincha, tasdiqlaydi. Ammo keyingi lofchi mohir askiyaboz va Nasriddin afandi kabi shunday javob topadiki, avvalgi lofchi bu javobdan lol qoladi. Shuning uchun ham hech ikkilanmay askiya, Nasriddin afandi va lof namunalaridagi odamni hayratga tushishga majbur qiladigan, kuldiradigan javoblarni o'ziga xos fikriy kashfiyotlar deb qabul qilish mumkin. Xalq og'zaki ijodidagi jamoalik xususiyati ko'proq folklor asarlarining keng ommalashuvida, ularning mukammalashuvida namoyon bo'ladi. Lekin bari bir bu so'z san'ati namunalari qaysidir ijodkor shaxs tomonidan yaratiladi. Va vaqtning o'tishi, birinchi ijodkor nomining ma'lum emasligi oqibatida mazkur asarga jamoa, ya'ni xalq muallif bo'lib qoladi. Shuning uchun ham boshqa asarlar kabi loflar ham umuman o'zbek xalqining zukkoligi, hozirjavoblighi, mohir ijodkor ekanligini dalillaydi.

Loflar ko'pincha qiziqchilik va askiya aytish bilan shug'ullanadigan odamlar davrasida ijro etiladi. Shuning uchun bir lofchi ikkinchisi bilan lof aytishni boshlagani zahoti musobaqaga kirishadi. Masalan, qiziqchilik va askiyada ustoz san'atkor hisoblangan marg'ilonlik Yusufjon qiziq mohir askiyaboz Mamajon maxsum bilan lof aytishib qolishibdi:

Yusufjon qiziq:

— Marg'illonning yeri xo'b yer-da, bir bosh uzumi ikki zambar keladi-ya!

Mamajon maxsum:

— Tokini Andijondan parxish qilib olib kelgandirsiz-

da, — debdi. Bu misolda Mamajon maxsum fikriy jihatdan Yusufjon qiziqni yengdi. Chunki parxish qilingan tokning ildizi Andijonda qoladi. Demak, Mamajon maxsum o'zining viloyatidagi yer serhosilligini Marg'ilonnikidan ustun qo'ygan.

Yana bir misolga e'tibor qiling:

Bir lofchi ikkinchi bir lofchining uyini taqillatdi.

Lofchi chiqib so'radi:

— Men bilan chandishaman deysan, yoshing nechada?

— Odam Atodan yetti muchal kattaman, — deb javob berdi chaqirib kelgan lofchi. — Bu javobdan ikkinchi lofchi ho'ngrab yig'lay boshladi.

— Nega muncha to'lib yig'layapsiz?

— Sen tug'ilgan yili mening bir uylik-joylik o'g'lim o'lgan edi, shu esimga tushib ketdi, — dedi ikkinchisi.

Mazkur lofda eshikni taqillatgan lofchi shunday bir vaqt belgisini tilga oldiki, undan oldingi muddatni topish mumkin emasdek tuyuladi. Chunki Odam Ato umuman odamzodning birinchi vakili hisoblanadi. Birinchi lofchi o'zini Odam Atodan ham yetti muchal oldin tug'ilganini, ya'ni undan sakson yoshdan ko'proq katta ekanini aytdi. Ikkinchi lofchi esa birinchi lofchi tug'ilgan yili uyli-joyli o'g'li o'lganini eslab yig'lay boshladi. Demak, ikkinchi lofchi birinchi lofchidan kamida qirq yosh katta ekanini ta'kidlamogda.

Loflarda xalq maishiy hayotdagi turli lavhalar, voqea-hodisalar yuzasidan paydo bo'lgan o'z mulohazasini kulgi asosida bayon qiladi.

Shu bilan xalqning mazkur holatlarga nisbatan munosabatini ham bilib olish mumkin bo'ladi. Masalan, ba'zan ikki tanish nogoh uchrashgan paytda, dunyodagi hamma yumushlarini esdan chiqarib soatlab gaplashib qoladi. Loflarning birida bu haqda shunday deyilgan:

«Toshkentdagi bir mashhur lofchi Andijondagi do'stinikiga kelib, uni lof bilan mot qilmoqchi bo'ladi. Eshigini taqillatsa, haligi do'sti ustiga po'stin, boshiga tepak, oyog'iga etik kiyib chiqib qarshi oladi.

— Ha, saratonda bu nima qilganing? — deb so'radi toshkentlik lofchi.

— Sen bilan bo'ladigan suhbat qizib ketib, shu bilan qishga kirib qolsak, sovqotib qolmay deb, bir yo'la kiyinib chiqdim, — deb javob beribdi, — andijonlik lofchi.

Agar biz o'rgangan adabiyot namunalarini sinchiklab kuzatsak, ularda ham adiblar loflardagi usuldan foydalanishganiga guvoh bo'lamiz. Bunday namunalarda asar mualliflari munozaraga kirishgan ikki qahramondan birining topqirligini, zukkologini ko'rsatadi. Masalan, Alisher Navoiy yozgan «Farhod va Shirin» dostonidagi Xisrav bilan Farhod o'rtasidagi munozarada Farhod zolim shohning har bir savoliga mantiqli javob beradi.

Dedi: «Qay chog'din o'lding ishq aro mast».

Dedi: «Ruh ermas erdi tang'a payvast».

Xisrav qarshisida turgan Farhodni mensimay, uning qachondan ishq dardiga muhtalo bo'lganini so'raydi. Bu so'roqda Xisrav o'zining Farhoddan ancha oldin Shiringa ko'ngil qo'yganini ta'kidlash ma'nosi ham yo'q emas. Ammo Farhodning javobi Xisravni mot qiladi. Chunki Farhod o'z gapida ishq dardiga tug'ilmasdan oldin muhtalo bo'lganini aytgan edi. Alisher Navoiy bu lavhada xalq og'zaki ijodidagi loflardan foydalangan bo'lsa ajab emas.

Shunday qilib, loflarda o'zbekning kulgiga moyil xalq ekani yana bir bor namoyon bo'ladi. Loflar xalqimizning zukkologini, fikrlash chegarasi beqiyos ekanligini, so'zga chechan va hozirjavobligini dalillovchi janrlardan biri hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalq latifalarida Nasriddin afandi obrazi haqida ma'lumot bering.
2. Latifalarda kulgi yaratish usullarini izohlang.
3. Mubolag'a san'atining loflardagi o'rniga baho bering.
4. Latifa va loflarning umumiy xususiyatlari haqida gapiring.

Adabiyotlar:

1. *Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi». 1990. 223—227-betlar.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati (ikki jildlik). Moskva, «Rus tili» nashriyoti. 1981. Birinchi jild 437-bet.
3. Askiya (O'zbek xalq ijodi turkumi). G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. T., 1970. 111—112-betlar.

ERTAKLAR

Biz yoshligimizdan ertaklar mamlakatida sayr qilishni orzulaganmiz. Shoir Hamid Olimjon aytganidek:

*«Bolalik kunlarimda,
Uyqusiz tunlarimda,
Ko'p ertak eshitgandim.
So'ylab berardi buvim.
Esimda o'sha damlar,
O'zi uchar gilamlar,
Tohir-Zuhra, Yoriltosh,
Oyni uyaltirgan qosh.
O't bog'lagan qanotlar,
Beqanot uchgan otlar.
Baxtiyor bilan Oygul,
Qiz bo'lib ochilgan gul,
So'ylaguvchi devorlar,
Bola bo'p qolgan chollar.
Buvimning har qissasi,
Har bir qilgan hissasi,
Fikrimni tortar edi,
Havasim ortar edi.*

Haqiqatan, Tohir-Zuhra, Yoriltosh bizni hamisha o'ziga jalb qilgan, havasimizni o'ziga tortgan. Ota-bobolarimiz ham tuyog'idan gavhar sochgan kiyiklarni ko'rish umidida bo'lganlar. Oxir pirovardida xayoldan o'tkazilgan mo''jiza voqealarni hayotiyashtirish maqsadi g'olib kelib, mif, afsona, rivoyatlar zaminida ertaklar yaratila boshlangan. Ertaklar dunyodagi boshqa xalqlar og'zaki ijodida keng tarqalganidek, o'zbeklarda ham ommaviy janr sifatida turli viloyatlarimizda yashaydigan yurtdoshlarimiz tomonidan sevib aytib kelingan. Bu janr o'zbek folklorining epik turiga mansub. Ularda oddiy maishiy hayotda ro'y bergan ibratli voqea hikoya qilingan. Keyinchalik inson fantaziyasi bu hodisalarga har xil to'qima lavhalar qo'shgan va yangi-yangi ertaklar milliy ma'naviyat xazinasidan o'rin olgan. Bu orzu-havaslar natijasiz bo'lmadi, albatta. Masofalarni bir zumda bosib o'tish, dunyoning turli burchaklaridagi voqealardan xabardor bo'lish niyatlari jam bo'lib, bugungi kunda raketa, samolyot, avtomobillarning, televizor, masofadan boshqaruvchi texnikaning; qolaversa, telefon-telegrafning kashf etilishiga olib keldi.

Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'otit turk» asarida biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish ma'nosini «etuk» so'zi anglatishini yozadi. Olim bu so'z aslida biror narsani hikoya qilishdan olingani haqida xabar qiladi. O'zbeklar qadimgi paytlardagi voqealarni tafsilotlari bilan aytib berishni «ertak» deb ataganlar. Atamaning qadimiyligini qozoq, qirg'iz, turkman xalqlarida ham bu so'z aynan shu ma'noda qo'llanilishidan bilsa bo'ladi. Ertak yurtimizda shu qadar ko'p va xilma-xil mavzularda tarqalganki, ayrim hududlarda uni o'zlaricha ataganlar. Xususan, ayrim joylarda «shuk», «ushuk», «matal», «cho'pchak», «cho'r-chak» deb ham yuritilgan. Bizning ertaklarimiz mavzusiga, til vositalaridan foydalanish usuliga, voqealar tizimiga ko'ra shartli ravishda uch yirik turlarga bo'linadi:

1. Hayvonlar haqidagi ertaklar.
2. Sehrli ertaklar.
3. Maishiy ertaklar.

Bulardan tashqari ertaklarning bir xil turlari bor bo'lib, ular asosan hajm, mavzu, maqsad jihatidan bolalar folkloriga oid ertaklarni tashkil etadi.

Afsona, rivoyatlar matnini ijro etishda alohida tayyorgarlik talab qilinmasligini aytib o'tganmiz. Ertaklarni ijro etishda ham maxsus iste'dodga ega bo'lish u qadar shart emas, ammo xalqimizda ertak aytish an'anasi alohida ertakchilarning ijrolari jozibasiz qiziqishni kuchaytirishi bilan ajralib turishini tasdiqlaydi. Qo'qondan Zavonbib Sarimsoqova, Toshkentdan Sharif Musaev, Xorazmdan Mahfura Sobirova, Andijondan Murodilla Ziyodov, Namangandan Abdullaxo'ja kabi yuzlab mashhur ertakchilarning nomlari ular yashagan hudud atrofida mashhur bo'lgan. Ertakchilar o'z ijrolarini alohida vaziyatlarda amalga oshirganlar. Natijada, ertak aytish an'anasi shakllangan. Ular ertak aytishdan oldin oldilariga tuz, isiriq, taroq, supurgi, suv, non kabi narsalarni qo'yib chiqqanlar. Ijro davomida esa ulardan ko'rgazmali ashyo sifatida foydalan-ganlar va ertak ta'sir kuchini oshirishga uringanlar. Ertakchilarning kasb-korlari ham ertak mazmuniga aloqador bo'lgan. Masalan, chevar ertakchi aytgan asarlarda chevar; mulla ertakchilar aytgan namunalarda ilmga aloqador qahramonlar ishtirok etgan. Bu bilan ijrochilar o'z kasblarini ham yo'l-yo'lakay targ'ib qilish maqsadini nazarda tutgan bo'lishlari mumkin:

Hayvonlar haqidagi ertaklar

Miflar mavzusida totem tushunchasi haqida ma'lumot bergan edik. Uzoq qadimgi zamonlarda ajdodlarimiz tuya, ot, ayiq, bo'ri, ilon, qaldirg'och kabi hayvon va qushlarni o'zlariga homiy deb, bilganlar. Bu hayvon va qushlar avval miflarda, keyin afsona, rivoyatlarda qahramon sifatida ishtirok etganlar. Ertaklar yaratila boshlaganda esa mazkur an'ana bu janrga ham meros bo'lib o'tgan. Shuning uchun hayvonlar haqidagi ertaklarning yaratilish davrini ularda obraz sifatida ishtirok etayotgan hayvon va qushlar nomiga, voqealar tavsifiga va harakat doirasiga qarab belgilash mumkin. Masalan, «Quyosh yerining pahlavoni» ertagida ona ayiq Rustamni parvarish qiladi, uning hayotida alohida o'rin egallaydi: Rustam va otasi yamoqchi cholga qo'lidan kelganicha yaxshiliklar qilib, dushmandan asraydi. O'zbek xalq ertaklari haqida maxsus o'rganish ishlarini olib borgan Mansur Afzalov «Ilon og'a» ertagini alohida ajratib ko'rsatadi. «Ilon-kuyov niqobini olsa, insonga aylanadi. Qiz ilonning niqobini kuydirib yuborsa, u kaptar bo'lib uchib ketadi. Ilon og'aning onasi va xolasi yalmog'iz kampir bo'ladi. Ular ilon og'a bilan qizga ko'p to'sqinlik qiladilar. Lekin Ilon og'a va qiz o'z tadbirlari orqali yalmog'iz kampirni yengib, murod-maqсадlariga yetadilar»¹.

Bu misollarda ayiq va ilonning yovvoyi hayvon sifatidagi belgisi emas, balki, totem tushunchasi ta'siridagi insonga homiylik qilish xususiyati yetakchilik qiladi. Ma'lum bo'ladiki, qadim zamonlarda totem hayvon sifatida e'zozlanuvchi jonivorlar ishtirok etgan ertaklar bu janrga mansub qadimiy asarlar sifatida baholanishi mumkin ekan.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning yana bir turini ulardagi belgilarni izohlashga atalgan asarlar tashkil etadi. Bunday ertaklarning yaratilishi go'yo qarg'aning nima uchun qora ekanini, kiyikning dumi nega to'mtoq ekaninin yoki nima uchun musichaning ko'kragi chakichlangandek ko'rinishini izohlashga bag'ishlangan asarlarni eslatadi. Ular qatoriga «Kiyik bilan kadi», «Xo'roz bilan tulki» kabi namunalarni kiritish mumkin.

«Kadi kiyikni qo'rqitadi. Kiyik kadidan o'ch olmoqchi bo'ladi va uni dumiga bog'lab cho'ktiradi. Kadi kiyikni suv tagiga tortadi, kiyik—qirg'oqqa. Oxiri kiyikning dumi

¹ Afzalov M. O'zbek xalq ertaklari haqida. T., «Fan» 1964. 25-bet.

uzilib, to'mtoq bo'ladi. Kiyik dumi yo'qligini masxara qilgan barcha kiyiklarning dumini bir-biriga bog'lab, «mergan kelyapti» — deb qochadi. Dumi bog'liq kiyiklar turli tomonga qochadilar va dumlaridan judo bo'ladilar. Shunday qilib, kiyiklarning dumlari to'mtoq bo'lib qolgan». Ertak kiyiklar dumining kaltaligiga javob tariqasida paydo bo'lgan¹.

Boshqa xalqlar og'zaki ijodidagi ertaklarda ham turli hayvon va boshqa jonzodlarning tashqi ko'rinishi, ularning xususiyatlari haqida ana shunday ertaklar yaratilgani ma'lum. Jumladan, yoqut, tuva, qirg'iz ertaklarida bunday holat alohida ko'zga tashlanadi. Taxmin qilishimiz mumkinki, dono xalqimiz bu ertaklarni yosh bolalar tomonidan takror va takror aytiladigan «nima uchun?» savollariga javob tarzda ermak qilib yaratgan.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning aksariyati bevosita bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda vujudga kelgan. Ularda bo'rining vahshiyliги, tulking ayyorligi, otning insonga do'st ekani alohida bo'rttirib ko'rsatiladi. Ertaklardagi bunday xususiyat ko'proq ma'rifiy ahamiyatga ega bo'ladi. Biz bilamizki, yosh bolalar yovvoyi hayvonlarni faqat rasmlarda, hayvonot bog'larida ko'rganlar. Fikr yuritilayotgan asarlar bu hayvonlar haqida bola tasavvurini kengaytiradi, aniqroq ma'lumotga ega bo'lish imkonini beradi. «Ikki boyqush». «Ilonning ishi zahar solmoq», «Qarg'a bilan qo'zi» kabi asarlar shular jumlasidandir. Hayvonlar haqidagi ertaklarning ayrimlari majoziy mazmunga egadir. Bunda ertaklarda ishtirok etadigan qahramonlar hayvon, qush bo'lsa ham, asar mazmuni bevosita insonlar o'rtasidagi munosabatni izohlashga qaratilgandir. Jumladan, do'stlikning inson hayotidagi ahamiyati, yaxshilikka hayotda hamisha ham yaxshilik qaytmasligi yoki aql-idrok vositasida har qanday mushkul vaziyatning yechimini topish mumkinligi aks ettiriladi. «Susambil», «Tulki bilan bo'ri», «Hiylagar bedana» ertaklari shular jumlasidandir. Masalan, birinchi marta tulki go'sht tishlab ketayotgan bo'riga qarata: «bo'rivoy qaerdan kelyapsan» deganda, bo'ri: «Popdan» deb og'zidagi go'shtni tushirib yuboradi. Aynan shu voqea ikkinchi marta takrorlanganda bo'ri: «G'ijduvondan» — deb go'shtni og'zida saqlab qoladi. Kulgili vaziyat bilan yo'g'ril-

¹ Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990. 192-bet.

gan bunday ertaklarning zaminida insonlarning bir-biriga bo'lgan munosabatlari o'z ifodasini topgan. Shunday qilib, hayvonlar haqidagi ertaklar asosan, xalqimiz tomonidan to'qimalar asosida yaratilgandir. Ertaklardagi hayvonlarning so'zlashuvlari ularni hayotiyashtiradi. Bu ertaklar ko'proq ma'rifiy maqsadni nazarda tutgan holda ijod qilingan. Ular qadim zamonlarda ham, hozirgi kunda ham yosh bolalarni hayvonlar olami bilan tanishtiruvchi ma'rifiy, tarbiyaviy asarlardir.

Sehrli ertaklar

O'zbek xalq ertaklarining salmoqli qismi sehrli ertaklardan iboratdir. Mashhur va taniqli folklorshunos olimlarning ta'kidlashicha, turli xalqlar ijodida uchraydigan ertaklar orasida eng bir-biriga o'xshash mazmunga ega ekani sehrli ertaklardir. Bunday ertaklarni ko'pincha asar qahramoniga nimanidir yetishmasligi, qahramonning bu narsaga ega bo'lishi, qandaydir ishni taqiqlash, kuchli raqibning mavjudligi, havfli safarga chiqish kabi lavhalar birlashtirib turadi. Eng muhimi sehrli ertaklarda turli mo'jizalar, afsungarliklar, fantastik tasvirlar yetakchilik qiladi. Chunonchi, Hamid Olimjon «Oygul bilan Baxtiyor» dostonining boshlanishida aytgan: «o'zi uchar gilamlar», «o't bog'lagan qanotlar», «beqanot uchgan otlar», «qiz bo'lib ochilgan gul», «so'ylaguvchi devorlar», «bola bo'p qolgan chollar» kabi misralar aynan sehrli ertaklar ta'rifi to'g'ri keladi.

Sehrli ertaklarda mifologik dunyoqarash belgilari alohida, aniq seziladi. Chunki uzoq qadim zamonlarda totem hisoblangan ilon, semurg va fetish hisoblangan yer, quyosh, suv kabi tushunchalar an'ana bo'lib mazkur ertaklarga o'tgan. Natijada, «Semurg», «Devbachcha», «Yalmog'iz», «Mehrigiyo», «Mohistara», «Ur to'qmoq» kabi namunalar xalq orasida ajdodlarimizning fantastik xayolga berilishi mahsuli sifatida shuhrat topdi. Avvalgi mavzularda qayd etganimizdek, televidenie, telefon, masofa orqali boshqariladigan qurilmalar, samolyot, avtomobillarning paydo bo'lishi ko'p jihatdan sehrli ertaklardagi orzular natijasi sifatida baholanishi mumkin.

Sehrli ertaklar mavzularining xilma-xilligi bilan ham e'tiborni o'ziga jalb qiladi. Ularda turli sarguzashtlar, mo'jizaviy hayot tasviri, adolatning g'alaba qilishi, insoniy

fazilat madhi keng o'rin olgan. Bunday asarlarda ayniqsa tasvir san'atlaridan mubolag'adan qayta-qayta foydalaniladi. Eng muhimi tinglovchi yoki kitobxon mubolag'alarning birontasiga shubha bilan qaramaydi. Masalan, «Mohistara» ertagida yugurayotgan kiyik oyog'i ostidan duru gavharlar sochiladi. «Ota vasiyati» ertagida tutatqi tutatilgani zahoti kenja o'g'il qarshisida anjomlangan ot paydo bo'ladi. Ammo bunday mo'jizalarning sodir bo'lishi hech kimda shubha uyg'otmaydi.

Sehrli ertaklarda tilsimli narsa — predmetlar haqida ham fikr yuritilgan. Masalan, daryoga aylangan oyna, changalzorga aylangan taroq kabi tasvirlarga keng o'rin beriladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, sehrli ertaklar halqning nisbatan qadimgi ijod mahsulidir. Ularda inson xayoli naqadar cheksiz ekani namoyon bo'ladi. Shuningdek, ajdodlarimiz turmush qiyinchiliklaridan tashvishga tushgan paytlarida bu asarlar ularga umid bag'ishlagan. Ularda kela-jakka ishonch ruhini uyg'otgan. Mazkur ertaklarni so'z san'atining mukammal namunalari sifatida baholash uchun ham asos yetarlidir.

Maishiy ertaklar

O'zbek xalq ertaklari qatorida bevosita kundalik hayotda ro'y berayotgan voqealar asos qilib olingan ertaklar ham bor bo'lib, ular maishiy ertaklar atamasi bilan yuritiladi. Bunday ertaklarda amaliy harakatlar, insondagi chegaralangan jismoniy kuch, ilm va hunarga bo'lgan munosabat, shaxsning ma'naviy qiyofasi haqida hikoya qilinadi. Ko'pincha ro'y bergan adolatsizlikning oxir natijada mag'lubiyatga uchrashi, oqil va dono shaxsning baxtga erishuvi, haqoratlangan qizning yorug' yuz bilan hurmatga ega bo'lishi haqidagi voqea-hodisalar maishiy ertaklar mazmunini tashkil etadi. Masalan, «Uch og'a-ini botirlar» ertagidagi Kenja botir saroy g'iybati oqibatida nohaq jazolanadi. Ammo uning sabr, sadoqat bilan qilgan harakatlari o'zining ijobiy natijasini beradi. «Ozodachehra» ertagida Ozodachehra ne-ne malomatlarga qolmadi. Unga yovuz kuch ne-ne tuhmat toshlarini otmadi. Ammo uning chidam bilan adolatsizlikka dosh berishi oxiri yaxshilikka olib keldi. Qizig'i shundaki, maishiy ertaklarda tasvirlangan hodisalar har bir inson hayotida ro'y berishi mumkinligi bilan e'tiborni o'ziga tortadi. Maishiy ertaklarning muhim jihatlari-

dan biri ularda tarbiyaviy yo'nalishning aniq ifodalanishi bilan ham belgilanadi. Masalan, «Uch og'a-ini botirlar» ertagida mo'ysafid ota o'z o'g'illarini baquvvat qilib o'stiradi, ertak yoshlarda har qanday vaziyatda o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholash va bu imkoniyatdan samarali foydalanish tuyg'usini shakllantiradi. Ota o'z farzandlarini safarga otlantirar ekan, yigit kishining hayotida zarur bo'lgan yana uchta maslahat beradi: «To'g'ri bo'ling, bexavotir bo'lasiz. Maqtanchoq bo'lmang, uyatga qolmaysiz. Dangasa bo'lmang, baxtsiz bo'lmaysiz». Agar ota tarbiyasining va maslahatlarining mohiyatini tahlil qilsak, ularda haqiqiy hayotga tayyor bo'lishi lozim insonning asosiy fazilatlarini aks etganiga ishonch hosil qilamiz. Aslini olganda, ertakning to'liq matni uning boshlanishida bayon etilgan nasihat va maslahatlar shartiga bag'ishlangan. Uch og'a-ini botirlar mard, jasur yigit bo'lishi bilan birga ziyrak inson ham edilar. Ularning biron xatti-harakatlarida biz kamchilik topa olmaymiz. Ammo shu bilan birga ular biron harakatni asossiz amalga oshirmaydilar ham. Bu ertakda oddiy xalqning tashvishsiz hayot kechirishga bo'lgan munosabati ham o'z ifodasini topgan. Shuning uchun uch og'a-ini botirlar podshoh saroyidagi halovatli hayotdan oddiy mehnat bilan turmush kechirishni afzal ko'radilar.

Maishiy ertaklarga ham umuman ertak janriga mansub bo'lgan sehrli tasvir va mubolag'a begona emas. Masalan, «Uch og'a-ini botirlar» ertagida aka-ukalarning sher, ajdar va qirq qaroqchi bilan olushuvida o'ziga xos g'ayritabiiy tasvir mavjuddir. Ammo bu tasvir «Uch og'a-ini botirlar» ertagining mazmunida alohida, muhim hal etuvchi ahamiyat kasb etmaydi. Agar sehrli ertaklardan afsun, mo'jiza, jodu, sehr belgilari olib tashlansa, bu asarlarning mazmun mohiyatiga katta zarar yetkazilgan bo'ladi. Ularning yaratilishidan nazarda tutilgan sehr amalga oshmay qoladi. Bu amallarni hayotiy, maishiy ertaklarda qo'llasak, asar mazmuniga keskin zarar yetmaydi.

Sehrli va hayotiy ertaklar o'rtasidagi farq ham shundadir. Shunday qilib, maishiy ertaklarda xalq ertaklarining boshqa turlaridan farqli ravishda oddiy hayotda ro'y berishi mumkin bo'lgan voqealar haqida ibratga loyiq hikoyalar o'rin oladi.

Maishiy ertaklarning qahramonlari millatimizning oddiy vakillaridan deyarli farq qilmaydi. Faqat ular o'zbekning ramziy farzandlari sifatida ertak ishtirokchilariga aylanadi-

lar. Hayotiy ertaklar xalq farzandlariga iymon, vijdon, erk, idrok, qanoat, aql-zakovat haqida tarbiyaviy tushunchalar berish bilan ahamiyatlidir.

Xalq ertaklarida bir qator umumiy xususiyatlar mavjuddir. Bu xususiyatlar ko'proq ertaklarda badiiy tasvir vositalarining qo'llanilishida ko'zga tashlanadi. Xususan, ertaklar hamisha «bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim zamonda...» kabi jumla bilan boshlanadi va «murod maqsadlariga yetibdi» jumlasini bilan yakunlanadi. Ertaklarda tasvirning ta'sirli chiqishi uchun go'zal qizlar yuzi o'n to'rt kunlik oyga o'xshatiladi. Yigitlar esa dunyoda tengi yo'q va jasur botirlarga qiyoslanadi. Bu janrga mansub asarlarda hamisha qilichlar keskir, dasturxonlar ochil, xumlar qaynama xususiyatlarga ega bo'ladilar. Ertaklarimiz o'xshatish, sifatlash va mubolag'alarga boy so'z san'ati namunasidir.

Shunday qilib, o'zbek xalq ertaklari so'z san'atining epik janriga mansub bo'lib, shakl jihatidan asosan nasriy ko'rinishga egadir. Bu janr namunalari xalq hayotining turli masalalari ibratli yechimi bilan o'z ifodasini topadi. O'zbek ertaklari hayvonlar haqida, sehrli maishiy, turlarga bo'linadi va ularning matn mazmunlari, ishtirok etadigan qahramonlari, hikoya qilinayotgan voqealarning bayon usuli, hayotni tasvirlash yo'llari bilan farqlanadi. Ertaklar o'zbek xalq madaniy merosining muhim namunalari hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Ertaklar xalqimiz og'zaki ijodidagi boshqa janrlardan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?
2. Asosiy qahramonlari hayvonlar bo'lgan ertaklar haqida so'zlang?
3. Sehrli ertaklar qanday taassurot qoldirdi?
4. Maishiy ertaklarning o'ziga xos belgilarini ayting?
5. O'zingiz yashaydigan hududdagi qariyalardan ertaklar yozib oling. Ularni qaysi ertaklar turiga mansub ekanligini belgilang.
6. O'zbek xalq ertaklaridan namunalar o'qing. Ularning turlarini belgilang. Qahramonlariga baho bering.

Adabiyotlar:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990.
2. Afzalov M. I., O'zbek xalq ertaklari haqida. T., «Fan». 1964.
3. Yusupov J. Xorazm ertagi va hayot haqiqati. T., «Fan». 1997.

4. Oltin olma. Hayotiy ertaklar. Birinchi kitob. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1966.

5. Oyjamol. Hayotiy ertaklar. Ikkinchi kitob. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1969.

6. Gulpari. Namangan ertaklari. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1969.

7. Kulsa — gul, yig'lasa — dur. Ertaklar. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.

XALQ QO'SHIQLARI

Inson kayfiyati hayotdagi vaziyatlar ta'sirida o'zgarib turadi. Ob-havo, ona tabiatdagi fasl o'zgarishlari, oiladagi munosabatlar, do'stlarning totuvligi, hatto, notanish odamning bir og'iz so'zi sizning kayfiyatingizni ko'taradi yoki tushiradi. Xursand bo'lgan paytingizda sho'x qo'shiq aytgingiz, raqsga tushgingiz keladi. Noxush damlarda ko'proq jim turib xayol surishni ma'qul ko'rasiz. Bunday daqiqalarda mungli kuy ham sizga tasalli beradi, og'iringizni bir oz yengil qilganday bo'ladi. Ana shunday holat bizning qalbimizda lirik kechinmalarning paydo bo'lishi uchun zamin tayyorlaydi: qo'shiq yaratishga sabab bo'ladi. Haqiqiy she'r faqat chuqur ehtiroslar, favqulodda ro'y bergan va inson ruhiga ta'sir ko'rsatgan turmush lavhalari orqali yaratiladi. Bu asarlar ichki kechinmalarga boy bo'ladi. Shuning uchun ular she'riy yoki nasriy shaklda yozilishidan qat'i nazar lirika namunasi deb ataladi. Shunday qilib, atrofda ro'y berayotgan voqea-hodisaga nisbatan ichki his-tuyg'ular vositasida munosabat bildirilgan asarlar lirika atamasi bilan yuritiladi. Bu so'z aslida, «lira» — yunonistondagi qadimiy musiqa asbob nomidan olingan bo'lib, his-tuyg'u, ichki hayajon bilan bog'liqlik ramzi sifatida tushunilgan.

Xalq og'zaki ijodidagi qo'shiqlar ham lirik asarlardir. Chunki ularda insonning ichki his-tuyg'ulari, kechinmalari aks etadi.

Qo'shiq Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» (1074) asarida, «qo'shug'» shaklida uchraydi va she'r, qasida (biron kimsa yoki narsaga atalgan she'r) ma'nosini anglatadi.

Qadim zamonlarda «shlok», «takshut», «ir» (yir), «kug» kabi atamalarning ham nazm, she'r, ya'ni ma'lum darajada qo'shiq janriga aloqasi bo'lgan.

Qo'shiq haqida ma'lumot berilgan hamma adabiyotlarda uning «qo'shmoq» fe'lidan hosil bo'lgani aytiladi. Qo'shiq atamasining kelib chiqishi qanchayin sodda tuyulmasin, og'zaki ijodimizdagi bu janr juda murakkab ruhiy kechinmalarni ifodalashga xizmat qiladi. Qo'shiqning janr xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Unda inson kechinmalari, quvonch va iztiroblari, qalb so'zlari aks etadi.

2. Qo'shiq shaklan she'riy tarzda bo'ladi. O'zbek xalq qo'shiqlari asosan barmoq vaznida, ba'zan aruzda yaratiladi.

3. Ko'pincha xalq qo'shiqlari to'rt misradan iborat bo'lib, tugal ruhiy holatni ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. Shuningdek, bir necha bandlardan iborat biron mavzuga bag'ishlangan qo'shiqlar ham bo'lishi mumkin. Ayni choqda 6,8 misrali namunalar ham uchraydi. Ular (a-b-a-b) yoki (a-a, b-b, v-v, g-g); to'rt misralilar esa (a-a-a-b); (a-b-a-b), (a-a-a-a); (a-a-b-b) va boshqacha ko'rinishda qofiyalanadi.

4. Qo'shiqning kuyi bo'ladi va ana shu kuy jo'rligida ijro etiladi.

Qo'shiqlarimiz tarixiga bir nazar

Xalq qo'shiqlari uzoq tarixga ega. Chunonchi turkiy xalqlar og'zaki ijodida, hatto eramizdan avval ham qo'shiq janriga mansub asarlar borligi ma'lum. Nisbatan keyingi namunalar esa Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan ham o'rin olgan. Mahmud Koshg'ariy yozib olgan qo'shiqlar asosan mehnat (ov) qo'shiqlari, qahramonlik, mavsum-marosim va lirik asarlardan iborat. Masalan,

*Yigitlarig ishlatu,
Yig'ach yamish irg'atu,
Qulan, kiyik avlatu,
Bazram qilib avnalim.*

Mazmuni:

*Yigitlarni ishlataylik,
Daraxt(lar)dan meva(lar)ni qoqtiraylik,
Qulon, kiyik ovlataylik,
(So'ng) bayram qilib quvnaylik.*

Bu qo'shiqda ajdodlarimizning mehnat jarayoniga bo'lgan munosbati aks etgan. Bir ko'rinishda qo'shiqchi ro'y berayotgan voqealarni bayon qilayotganga, daraxtlardagi mevalarni qoqib yig'ish, qulon, kiyikni ovlash harakatini tasvirlayotganga o'xshaydi. Ammo e'tibor bilan she'r matni mazmunini his qilsak, unda ro'y berishi lozim hodisaga munosabat yetakchi ekanini sezamiz. Jumladan, qo'shiq matnida jamoa bo'lib mehnat qilishga, har bir ishni ko'tarinki ruhda bajarishga, mehnat samarasidan bahramand bo'lishga chaqiriq aniq bilinib turibdi. Shuning uchun ham to'rtlikni lirika namunasi sifatida baholashimiz, mazmunan esa mehnat qo'shiqlari qatoriga qo'shishimiz mumkin. Keyingi to'rtlikka murojaat qilaylik:

*Takra olib akuralim,
Aigin tushib yukaralim,
Arslanlayu kukaralim,
Kuchi anin kavulsin.*

Mazmuni:

*(Dushman) atrofini o'rab, qamal qilamiz,
Otdan tushib yuguramiz,
Arslondek na'ra tortamiz,
Uning kuchini quritamiz.*

To'rtlikda qadimgi turkiy xalqlar vakillarining dushman ustidan g'alaba qozonish rejasi aks etgan. Bizningcha, boryo'g'i shu to'rt misrada uchta harbiy usul ifodalangan. Birinchidan, dushman qo'shinini qamal holda tor-mor qilish, ikkinchidan, otdan tushib ovoz chiqarmay hujumni uyushtirish va, uchinchidan, raqibni ruhiyatiga ta'sir qilgan holda na'ra tortib talvasaga solish. Ammo bu reja ham voqeaning oddiy bayoni tarzida emas, emotsional ko'tarinki-ruhiy vaziyatda ifodalangan. Shu bilan birga misralardagi mazmun endi oddiy-kundalik mehnatni emas, jang sharoitini anglatmoqda.

Endi quyidagi to'rtlikka e'tibor bering:

*Yoy qish bilan qarishdi,
Ardam yosin qurishdi,
Chirik tutub ko'rishdi,
O'qtag'ali o'trushur.*

Mazmuni:

*Yoz qish bilan qarama-qarshi bo'lishdi,
(ularning har biri) maqtanish yoyini qurishdi,*

*Qo'shin tuzib (bir-birini) ta'qib qilishdi,
(Yoy) otish uchun (bir-biriga) yaqinlashdi.*

Yuqoridagi misolda Mahmud Koshg'ariy har yili tabiatda bo'lib o'tadigan manzara haqidagi qo'shiq namunasini keltiradi. Yil fasllaridagi o'zgarishlar hozirgi paytlardagidek odamlarni loqayd qoldirmagan. Yoz o'z fazilatlarini, qish esa o'z ijobiy tomonlarini birma-bir sanab o'tishga tayyor. Agar yozning otgan o'qida aholining issiq kunlarda yayrashi, ekin ishlari bilan shug'ullanishi, rizq-ro'z jamlash faoliyatlari qayd etilsa, qish o'z navbatida o'zi hukmron bo'lgan davrda qirg'in-barot urushlarning to'xtashini ta'kidlab o'q otadi. Har ikki faslning ijobiy va salbiy tomonlari tilga olinadi.

Muhimi, shundaki, «Devonu lug'otit turk»da mavsumiy qo'shiqlar bilan bir qatorda marosim bilan bog'liq lirik parchalar ham o'rin olgan. Xususan, olim aza marosimida aytiladigan qo'shiqlardan namunalar keltiradi:

*Ulishib eran bo'rlayu,
Yirtin yaqa urlayu,
Siqrib uni yurlayu,
Sig'tab ko'zi o'rtilur.*

Mazmuni:

*Mardlar yig'lab, bo'ridek uvlashdilar,
Yoqalarini yirtib baqirishdilar,
Faryod chekdilar,
Qattiq yig'idan ko'zlari xiralashib, (go'yo) parda bosdi.*

Keltirilgan qo'shiqda Sug'd elining botir farzandi Alp Ertunga (Afrosiyob) o'limidan keyingi voqealar haqidagi his-tuyg'ular o'z ifodasini topgan. Agar bu jasur va mard o'g'lonning eramizdan avval yashab o'tgan Iskandar Makedonskiyga qarshi kurashib yurtini himoya qilganini nazarda tutsak, mazkur qo'shiqlarning tarixi taxminan ikki ming yildan ziyod ekani, ayni choqda marosim qo'shiqlari ham boshqa mazmundagi qo'shiqlar singari uzoq o'tmishga egaligi ma'lum bo'ladi. Xalq marosimlari qatoridan to'ylar ham hamisha yetakchi o'rin egallagan edi. El-yurt bor ekan, jamoa bo'lib yashash bor ekan, to'y qilish odati ham bo'ladi. Xalq bu marosimni o'tkazishga katta tayyorgarlik ko'rgan. Chunki to'y har bir insonning hayotida juda muhim hisoblangan tarixiy lavhalardan, kelgusi umidlardan tashkil

topadi. Tabiiyki, shuning uchun ham to'y marosimi o'yin-kulgilar, raqslar, teatrlashtirilgan sahnalardan iboratdir. Ularning asosini o'lan aytishlar, yor-yorlar tashkil etadi. Mumtoz adabiyotimiz vakillarining badiiy ijodiga nazar tashlasak, ba'zan o'sha asarlardan namunalar uchraganiga guvoh bo'lamiz. Masalan, Alisher Navoiy «Xamsa»ning beshinchi dostoni «Saddi Iskandariy»da Iskandarning uylanish to'yida o'lan aytish va yor-yor kuylash bilan tomoshalar ko'rsatilganini ta'kidlaydi:

*Mug'anniy tuzub chinga vaznida chang,
Navo chekki, hay-hay o'lang, jon o'lang!
Desang senki: jon qardoshim yor-yor!
Men aytayki, munglug' boshim yor-yor!*

Albatta, biz o'tmishda o'lan aytishlar, yor-yorlar qaysi kuyda ijro etilganini, qay yo'sinda amalga oshirilganini bilmaymiz. Ammo Alisher Navoiy keltirgan shugina misoldan hozirgi o'lanlar va yor-yorlar ham juda uzoq tarixga ega san'at namunalari ekanini tasavvur qilishimiz mumkin.

Albatta, qadimgi xalq qo'shiqlarining ham eng go'zal namunalari ishq-muhabbat mavzusi aks etgan lirik qo'shiqlardan iborat. Chunki ularda yetakchi maqsad inson tabiatidagi abadiy fazilat hisoblanmish muhabbat tuyg'usini ifodalash bilan uyg'unlashgandir. Insoniyat tarixida ajdoddan keyin avlod dunyoga keladi. Zamonlar o'tadi. Hayot rivoj topadi. Ota o'rnida farzand turmush chambaragini aylantiradi. Ammo har bir avlod vakili muhabbat tuyg'usini o'zicha boshidan kechiradi. Bu tuyg'u inson ruhiyatiga ta'sir ko'rsatish jihatdan zamon o'zgarishi qoidalariga bo'ysunmaydi. Ehtimol, shuning uchun Mahmud Koshg'ariy bundan ming yil oldin yozib olgan ishqiy mavzudagi lirik qo'shiq kuni kecha qaysidir tumanda yosh yigit kuylagandek tasavvur uyg'otadi:

*Bulnar meni ulas ko'z
Qara mengiz, qizil yuz,
Andin tomar tukaltuz,
Bulnap yana o'l qochar.*

Mazmuni:

*Bu mas ko'zli (sevgilim)
Qora xoli va qizil yuzi bilan (meni asir qildi).
Yonoqlaridan shirinlik tomib, meni asir qildi-yu,
Lekin keyinidan (tutqich bermay), mendan qochib ketadi.*

Xalq qo'shiqlarining lirik turlari zamon o'tishi bilan boshqa mavzudagilardan kam o'zgarishlarga duch keladi. Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonida keltirgan quyidagi parchaga e'tibor qiling:

*Mengizlari gul-gul, mijjalari xor,
Qaboqlari keng-keng, og'izlari tor.*

Bizningcha, buyuk shoirimiz bu parchani bevosita xalq og'zaki ijodiga mansub qo'shiqdan olgan yoki juda bo'limganda o'sha qo'shiqqa mos holda ijod qilgan.

Shunday qilib, qadimgi qo'shiqlar mazmun jihatdan turli mavzularni o'zida aks ettiradi. Bu namunalar til jihatdan bugungi kundagilardan farq qilishiga qaramay, shaklan hozirgi qo'shiqlarga o'xshashdir. Ularning hammasini inson ichki kechinmalarini ifodalash xususiyati birlashtirib turadi. Chunki bu lirik asarlarda bevosita hayotda ro'y berayotgan hodisa emas, balki ana shu hodisaga his-tuyg'ular orqali munosabat bildirish yetakchidir. To'la ishonch bilan aytish mumkinki, o'zbek xalq qo'shiqlarining bugungi kunda el orasida ijro etilayotgan namunalari asosini qadimgi zamonlarda omma orasida yashagan qo'shiqlar tashkil etadi. Va nihoyat, qo'shiq xalqimizning quvonchli va tashvishli kunlarida, mehnat qilish jarayonida unga hamisha hamroh bo'lgan. Binobarin, xalq qo'shiqlarini millatimiz tarixining go'zal kuzatuvchilari deyishimiz mumkin.

Qo'shiqlar tasnifi

Hozirgi paytda ham qo'shiqlar xalq hayotiga hamrohdir. Ularda mehnat, tarixiy voqealarga munosabat, mavsum-marosimdagi urf odatlar, qolaversa, yosh yigit qizlarning ishqiy kechinmalari o'z ifodasini topadi. Shu jihatdan xalq qo'shiqlarimizni quyidagi turlarga bo'lib o'rganishimiz va tahlil qilishimiz mumkin:

1. Mehnat qo'shiqlari.
2. Mavsum-marosim qo'shiqlari.
3. Lirik (ishqiy) qo'shiqlar.
4. Tarixiy qo'shiqlar.

Mehnat qo'shiqlari. Boshqa xalqlarda bo'lgani kabi mehnat jaryonini o'zida ifodalashi bilan mashhur. Ma'lumki, o'zbek xalqi asrlardan buyon dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanib keladi. Mehnat esa o'ziga yarasha tashvishdan, irodalilikni namo-

yish qilishdan, ba'zan insonning o'zini majburlashidan iborat bo'ladi. Ayniqsa, kun davomida doimiy ravishda bir xil zerikarli harakat qilish odamni toliqtiradi, qilinayotgan ishni to'xtatmagan holda ovunish choralarini topishga majbur qiladi. Ana shunday damlarda eng samarali yechim qo'shiq aytishdan iborat bo'ladi. Tanob-tanob yerga don sochish yoki bug'doy o'rish, chelak-chelak sut sog'ish, metr-metr gilam to'qish faqat aytishga oson. Aslida bu ishlar dehqon, sut sog'uvchi, gilam to'quvchidan katta jismoniy kuch va malaka talab qiladi. Shuning uchun ajdodlrimiz har bir ishni qo'shiq bilan bajarib ham mehnatning samarali bo'lishini, ham qilinayotgan ishni zerikmasdan bajarish yo'lini o'ylab topganlar. Xalqimiz orasida yashab kelayotgan mehnat qo'shiqlari bajariladigan ish sohalariga qarab uch xil bo'ladi:

1. Dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlari.

2. Chorvachilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlari.

3. Kasb-hunar bilan bog'liq mehnat qo'shiqlari

Ajdodlarimiz madaniyati merosi bo'lmish «Avesto»da shunday parcha bor:

«Zardusht iloh Ahura Mazdadan so'radi:

— Ey, Ahura Mazda! Zaminni hammadan ham baxtiyor qiluvchi zot kim?

Ahura Mazda javob berdi:

— Ey, Zardusht! Kimki uni yaxshilab haydasa va ziroatga tayyorlasa!..

Ey, Zardusht! Kimki g'alla eksa, u haqiqatni ekadi...»¹

Demak, ota-bobolarimiz yer yuzidagi eng qadim zamonlardan buyon dehqonchilik bilan shug'ullanib kelayotgan xalq ekan. Dehqonchilik bilan shug'ullanish esa ijtimoiy hayotning ma'lum pog'ona bosqichlari bosib o'tilgandan keyin paydo bo'ladi. Demak, bizning ajdodlarimiz o'sha paytlarda ham madaniyat o'chog'iga aylangan hududlarda yashaganlar va dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Ehtimol, shuning uchun ham Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida bog'dan mevalar terish haqidagi qo'shiqlar uchraydi. Xalq og'zaki ijodi asarlarini to'plash ekspeditsiyalarida dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlaridan ko'plab yozib olinishi bu tur qo'shiqlarning xalq hayoti bilan juda yaqin ekanini yana bir bor isbotlaydi.

¹ Mahmudov T. «Avesto» haqida. «Guliston» jurnali, 1999 yil, 4-son, 24-bet.

*Shohlari bir quloch-quloch
Shoximga qo'nar qaldirg'och
Yuray desam, voy, qornim och,
Men qo'shga qanday yarayin.*

*Ho'kizginam, bo'yniginang ezildi,
Ko'zginangdan yoshlar qator tizildi.
Bo'yinturuq bilan omoch tortmasang,
Sening bilan menga go'rlar qazildi.*

Dehqonchilik qo'shiqlarida yil-o'n ikki oy mobaynida olib boriladigan mehnat jarayoni bosqichma-bosqich o'z ifodasini topadi. Ularda yer haydash, dalaga yangi yil hosili uchun bug'doy sepish, unib chiqqan va boshloqlari yetilgan bug'doylarni o'rish, ularni yanchib donini ajratish kabi har bir jarayon albatta qo'shiq aytish bilan qo'shib amalga oshirilgan. Agar bu qo'shiqlarda faqat dehqonning bajaryotgan mehnati aks etgan, desak, xato bo'ladi. Chunki har bir qo'shiqda dehqon albatta o'zining ichki kechinmalarini, hayot tajribasidan olgan taassurotlarini, turmush tashvishlarini bayon etishga urinadi. Qo'shiq aytuvchi kishi sahnada san'atkor emas, balki dalada ham oddiy ijrochi, ham tinglovchi sifatida namoyon bo'ladi. Aslini olganda, uning qo'shiqlarini yer haydayotgan yoki bug'doy yanchayotgan ho'kizi eshitadi xolos. Dehqonga ho'kizidan boshqa tinglovchining keragi ham yo'q. Chunki u dilidagi his-tuyg'uni o'ziga o'zi aytadi va shu yo'l bilan qilayotgan ishini yengillashtiradi, ko'ngliga taskin beradi.

Bu qo'shiqlarda ho'kizni erkalash, unga biron kimsaga murojaat qilgandek munosabatda bo'lish, uning tilidan qo'shiq to'qib o'zining dardini ifodalash tuyg'usi yetakchilik qiladi. Ho'kiz: «Yuray desam, voy, qornim och», — deganida, dehqon nomidan gapiradi. Aslida dehqonning qorni och emasmi?! «Men qo'shga qanday yarayin», — deganda, ko'proq dehqon o'zini nazarda tutmayaptimi?!. Shu o'rindayoq omoch tortayotgan ajdodimiz ho'kizni erkalashga tushadi. Uni «Ho'kizginam»deb siyladi. O'z taqdirini ho'kizning qismati bilan teng ekanini: «Sening bilan menga go'rlar qazildi» kabi misralar vositasida ifodalaydi. Quyidagi qo'shiqqa e'tibor bering:

*«Xo'p hayda-yo, xo'p hayda,
Qalqon qulog'im, hayda,
Temir tuyog'im, hayda*

*Ostingda bosgan donni
Oyog'ing qilsin mayda».*

Demak, bug'doyni «po'stidan judo qilayotgan ho'kiz» dehqon uchun eng qadrdon kishisidan ham azizroqdir. Shu sababli «qalqon qulog'im», «temir tuyog'im» sifatlashlari yaratilgan. Hatto bir qo'shiqda:

«Jilviragan qoshingni mayda-yo, mayda,

Surmalayin jonivor, mayda-yo, mayda» deyiladi. Bu qadar e'zoz, bu qadar go'zal fikrlarning bayoni ho'kizga qaratilganiga ishonging ham kelmaydi. Ammo bu hayot haqiqati edi. Dehqon uchun ho'kiz hayot va mamot masalasi edi (A. Qahhorning «O'g'ri» hikoyasini eslang). Shuning uchun ham yuzlab qo'shiqlarda, ayniqsa, «qo'sh» va «mayda» qo'shiqlarida bobo dehqonlarimiz ho'kizning fazilatlarini maqtab kuylaganlar. O'rim qo'shig'ida esa tasvir markaziga o'roq chiqadi. Endi o'roqning olmosligi, o'tkirligi ta'riflanadi. O'roq shu qadar keskir-ki, bug'doyni o'rmasdan turish mumkin emas:

*O'rog'im olmos,
O'rimdan qolmas,
Sira ham tolmas,
O'rmasam bo'lmas.*

«Yorg'ichoq» qo'shiqlarida ham qo'shiqchi yorg'ichoqqa murojaat etadi. U bilan gaplashadi, hasratlashadi, dardini to'kadi. Natijada yorg'ichoq dehqonning his tuyg'usini samimiy bayon qilish vositasiga aylanadi:

*Yorg'ichoq yalpoqqina,
Un qilar oppoqqina,
Yorg'ichoq xir-xir etar,
Mushtdakkina xamir etar*

*Yorg'ichog'im guldur-guldur,
Bo'g'zim to'la oppoq undir,
Boy bobomning xonadoni
Ikkimizni eydir-eydir.*

Ma'lum bo'ladiki, yil fasli o'zgaradi, dehqonning muomala qiladigan narsasi (ho'kiz, o'roq, yorg'ichoq) o'zgara-di, ammo qo'shiqning yaratilishidan nazarda tutilgan maqsad (og'ir mehnatni yengillatish, ichki his tuyg'uni ifodalash) o'zgarmaydi. Har qanday vaziyatda ham xalq hayotining badiiy ifodasi sifatida qo'llanadi.

Chorvachilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlari asosan sog'ish jarayoni aks etgan lirik parchalardan iboratdir. Ular sigir, echki, qo'y kabi hayvonlarni sog'ish paytida aytiladi. Dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar kabi sog'im qo'shiqlari ham tinimsiz bir xil harakat jarayonini nisbatan yengillashtirishga xizmat qilgan. Ikkinchi tomondan sog'ilayotgan sigir ham aytilayotgan qo'shiqqa bora-bora o'rganagan. Qo'shiqni eshitganida o'zini ancha tinch tutgan va ko'proq sut bergan. Shuning uchun «ho'sh-ho'sh»larda sog'uvchi kimsa sigirni erkalagan, unga shirin-shirin so'zlarni aytgan:

*Ho'shim molim-govmishim,
Emchaklaring sog'mishim,
Oralab yeding o'tingni,
Iyiblab bergin sutingni.
Seni siylab boqayin,*

*Ko'zmunchoqlar taqayin,
Quralay ko'z govmishim,
Tuyoqlari kumushim.
Zotli molim ho'sh-ho'sh,
Sutli molim ho'sh-ho'sh.*

E'tibor bersak, dehqonchilikda ho'kiz «temir tuyog'im» deb erkalangan edi. Endi sigir «quralay ko'z», «tuyoqlari kumushim» deb atalayapti. Har qanday holatda ham inson bu erkalashlarni ho'kiz yoki sigir tushunib yetmasligini yaxshi biladi, ammo qo'shiq ijrosidagi tovush tovlanishi-ning, ohangning hayvonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatishiga ishonadi.

Turey-turey qo'shiqlari qo'ylarni sog'ish paytida aytilgan. Qorako'chilikda qimmatbaho teri olish uchun qo'zilar tug'ilganidan ko'p vaqt o'tmay so'yilgan. Sovliqlardan sut olish esa keyin ham davom etavergan. Ona qo'yni sog'ish bilan bolasidan ajralgan sovliqning qismati nisbatan yengillashgan. Shuning uchun turey-tureylarda ona qo'yning qo'zisidan ajralganiga hamdardlik bildirilgan, unga achinish tuyg'usi ifodalangan:

*Bolalilar bosh bo'lar, turey-turey,
Bolasizlar yosh bo'lar, turey-turey,
Kelar yili tuqqaning, turey-turey,
Qo'zingga yo'ldosh bo'lar, turey-turey,*

Boshqa xalq qo'shiqlari singari turey-tureylarda ham erkalash, qo'shiq ohangini qo'yga muloyim yetishiga

harakat qilish aniq seziladi. Uning aqlli ekani, egasiga yordam berishga tayyorligi ta'kidlanadi. Hatto bog'da ochilgan gul bilan teng ko'riladi. Bu o'rinda qo'y sog'ishning xalq turmushi tarixida juda uzoq qadimgi zamonlarga borib taqalishini ham yodda tutish kerak. «Alpomish» dostonida Boysari Barchin qizini maktabdan chiqarib oladi. «Qizimga Ko'kqamish ko'lida qo'y sog'dirib, chorvadorlik ilmini o'rgatayin, qo'y sog'moqqa usta bo'lsin», — deydi. Demak, ko'chmanchi qabilalarda qo'y sog'ish alohida ko'nikmani talab qilar ekan. Shuning uchun ham bu ish bilan shug'ullanadigan odamlar asrlar davomida sog'iladigan qo'ylar bilan qanday muomalada bo'lish sirlarini egallaganlar. Shirin so'zlar bilan qo'ylarning ko'ngliga yo'l topishga uringanlar:

*Esli molim-oqilim, turey-turey,
Yelkamdagi kokilim, turey-turey,
Shuncha molning ichida, turey-turey,
Bog'da ochilgan gulim, turey-turey.*

Chorvachilikda churiya qo'shiqlarining ham o'ziga xos o'rni bor. Avvalo sog'iladigan sigirga, qo'yga, echkiga alohida-alohida qo'shiq yaratilishiga e'tibor beraylik. Ho'sh qo'shiqlari qo'y sog'ishda aytilmaganidek, turey-tureylar va churiya-churiyalar sigir sog'ishda aytilmagan. Tabiiyki, hayvon uchun qanday qo'shiq aytib sog'ish bari bir emasmi?— degan savol tug'iladi. Ha, hayvon uchun bari birdir. Ammo egasi uchun bunday emas. Gap shundaki, chorvador xalq har bir qo'y yoki echkiga o'ziga xos munosabatda bo'ladi. Ular hatto sigirning qaysi rangni yaxshi ko'rishini, qaysi qo'shiqni ijro etganlarida ko'proq sut berishini bilganlar:

*Og'ziginangda o'ting bor, churey-churey,
Yelinginangda suting bor, churey-churey,
Sersoqolim jonivor, churey-churey,
Kerilib turgan buting bor, churey-churey.*

Churiyalardagi «Og'ziginang», «Yelinginang», «sersoqolim» kabi so'zlarga e'tibor bering. Nega «og'zing» yoki «Yelining» deb qo'yaqolinmagan. Avvalgi tur qo'shiqlardagi kabi bularda ham echkini erkalash, uning tabiatiga moslashish harakati seziladi:

*Shoxlaring bor bir minora, churiya-churiya,
Minora qushlar qo'nara, churiya-churiya,
Bolang olib iskasang-a, churiya-churiya,
Kuygan yuraging qonar-a, churiya-churiya.*

Xullas, chorvachilik bilan bog'liq qo'shiqlar xalqimizning qadimdan bu kasbni egallab kelganidan, chorvachilikning sir-sinoatlaridan xabardor ekanliklaridan dalolat beradi. Xalq har bir hayvonga xuddi odamdek muomalada bo'lgan. Uni erkalgan, maqtagan, ta'riflagan, sifatlagan. Eng muhimi, bu shirin so'zlarning hayvonlarga ijobiy ta'sir qilishiga ishongan.

«Ho'sh», «Turey-turey», «Churiya-churiya» qo'shiqlarini chorvadorlar ichida yashagan shoirtabiat odamlar to'qishgan. Bu qo'shiqlarda so'z san'atining boshqa namunalari bo'lganidek turli badiiy san'atlardan foydalanilgan. Xususan, «esli molim», «qalam qoshing», «zotli molim» kabi sifatlashlar; «qozon-qozon suting bor», «aqlisan, donosan», «shoxlaring bor bir minor» kabi mubolag'alar; «Yelkamdagi kokilim», «bog'da ochilgan gulim» kabi istioralar; «qalam qoshing suzilsin», «sutliligingni bildirgin» kabi jonlantirishlar qo'llangan. Qo'shiqlarning qofiyalanishiga ham alohida e'tibor berilgan. Bu tasvir vositalari qo'shiqlarning estetik qimmatini oshiradi, alohida joziba bag'ishlaydi.

O'zbek xalqi qadimdan hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan. O'zbekiston hududida ishlab chiqarilgan shohi atlaslar, banoras to'nlar, amaliy san'at namunalari, to'qilgan gilamlar butun dunyoga mashhur bo'lgan. Qadimda o'z hunari bilan nom taratgan ustalar o'z shogirdlaridan kasbiy ko'nikmalar qatori she'r o'qish, qo'shiq aytish, biron musiqa asbobida kuy chalishni ham talab qilganlar. Ularning fikricha, har tomonlama yetuk bo'lmagan inson, ayniqsa, estetik zavqi yo'q kimsa bironta hunarni ham uquv bilan o'zlashtira olmas ekan. Shuning uchun xalqimiz orasida turli kasb bilan shug'ullanayotgan odam bor-ki, qo'shiq aytadi, askiya aytadi, musiqa chaladi. Bu fazilat unga o'zi ishlab chiqarayotgan narsaning go'zal ko'rinishga ega bo'lishini ta'minlaydi. Qo'shiq bilan tayyorlanayotgan narsaga ustaning mehri quyiladi.

O'zbek xalq mehnat qo'shiqlarining salmoqli qismini kashta tikish, bo'z to'qish, charx yigirish kabi faoliyat bilan qo'shib turli ohangda ijro etiladigan she'r namunalari egalaydi. Jumladan, ularning eng qadimgilaridan biri charx qo'shiqlari hisoblanadi. Bugungi kun tekstil sanoati paydo bo'lmasidan avval paxtaning chigiti qo'lda ajratib olinar va

paxta momig'idan charxni aylantirish vositasida ip yigirilardi. Ayollar kecha-kunduz ip yigirish bilan shug'ullanib, tayyor bo'lgan iplardan gazlamalar to'qishardi. Bu mehnat jismonan ortiqcha kuch talab etmasa ham, o'ta zerikarli va unumsiz edi. Mehnat azobini yengillashtirish uchun charx qo'shiqlari aytilgan:

*Charx yigirib, charx yigirib,
Shul qo'lgina toladir,
Agar shuni yigirmasam,
Bolalar och qoladir.*

Har bir zerikarli va mashaqqatli mehnatning ham chegarasi bo'ladi. Ammo agar odam bevosita charxda ip yigirish orqali kun ko'rsa, unga bu azobli mashg'ulot chegarasizdek bo'lib tuyulgan. Ana shunday daqiqalarda odam o'ziga o'zi chorasiz, najotsiz bir shaxs bo'lib ko'ringan. Qo'shiqda bu holat shunday kuylangan:

*Charxginam, ey, charxginam,
Yurakkinam olasan,
Ayt-chi, sen bu yurtlardan,
Qachongina yo'qolasan?!*

Xalq qo'shiqlari asosan she'riyatning barmoq vaznida to'qilgan. Barmoq vaznidagi she'rlarda misradagi bo'g'inlar soni asosiy she'riy o'lchov bo'lib qoladi. Masalan, birinchi to'rtlikdagi 1 va 3 misralari 8 bo'g'indan, 2 va 4 misralari 7 bo'g'indan iborat. Ammo ba'zan aruz vaznida to'qilgan qo'shiqlar ham uchraydi. Aruz vaznidagi she'riy misralarda cho'ziq (yopiq) va qisqa (ochiq) hijo (bo'g'in)lar ma'lum tartibda oldinma keyin keladi. Quyidagi parchaga e'tibor bering:

*Charxginam sarparasi sakkiz tugun,
Sakkizoy ketgan og'am kelsin bugun.*

Bu misralar aruz vaznining ramali musaddasi mahzuf bahrida aytilgan. Ammo xalq qo'shiqlarida biz aruz vazni qoidalariga mukammal amal qilgan holda to'qilgan she'rlarni ko'p uchratmaymiz. Taxmin qilish mumkin-ki, odatda bunday misralar mumtoz she'riyat bilan shug'ullangan yoki mumtoz she'riyatdan xabardor farzandlar tomonidan yaratilgan bo'lishi mumkin. Xalq she'riyatining asosiy vazni barmoq deb belgilanishida bunday holatlarni ahamiyat jihatidan ikkinchi darajali deb hisoblaymiz.

O'rmak qo'shiqlari gilam to'qish paytida ijro etilgan.

Ma'lumki, o'zbek gilamlari va sholchalari gul bezaklarining rang-barangligi, murakkab chizgilarga boy ekanligi, o'zining pishiq-puxta to'qilishi bilan shuhrat topgan edi. Deyarli hamma viloyatlarda ayollar to'qigan gilamlar ham turmushga uzatiladigan qizlarga sep, ham ro'zg'ordagi biron kamchilikni to'ldirish vositasi bo'lgan. Qo'shiq esa ana shunday murakkab jarayonni yengillatgan. Agar bir o'rinda bu hunarning azobi bayon etilsa, ikkinchi o'rinda to'g'ridan-to'g'ri his-tuyg'u o'z ifodasini topgan:

*O'rmagimga o'ray-yo,
Men boshimga qaray-yo,
O'rmakkinam o'ngin deb,
Endi sendan so'ray-yo.*

Boshqa bir to'rtlikda esa ommaviy muammolar ham qo'shiqchi diqqat markazida turgan:

*O'rmagim yotibdi o'ralib,
Men yuribman kerilib,
Qaynonam qaramaydi,
O'rmagimga o'yirilib.'*

Bo'zchi kosiblar soatlab bir xil qo'l va oyoq harakatlari bilan shug'ullanganlar. Ular bu harakatlarga shu qadar o'rganib ketgan edilar-ki, bo'z to'qiydigan qurilma — do'kon bo'lmasa ham qo'llari bevosita aynan o'sha shakllarni hosil qilaveradigan darajaga yetgandi. Shuning uchun bo'zchi qo'shiq aytganida yoki askiyaga qo'shilganida o'zini juda erkin tutgan. Natijada qo'shiq aytishdan bo'zchi estetik qoniqish hosil qilgan:

*Bo'z to'qiyman, qirog'ini o'xshatib,
Mokki otaman qo'lgina'mni qaqshatib,
Bozordagi shohilardan yaxshiroq
Nafisdan o'xshagan bo'zim yaxshidir.*

Yuqoridagi qo'shiqda bo'zchining o'z mehnatiga baho berishi ham ifodalangan, deyishimiz mumkin. Ma'lumki, bo'z paxta ipidan to'qilgan. Bunday matoni odatda kambag'al, iqtisodiy jihatdan yaxshi ta'minlanmagan odamlar sotib olganlar. Bo'zning pishiq va ayni paytda mayin chiqishi bo'zchi mahoratiga bog'liq bo'lgan. Uzilgan ipni o'sha zahoti ulash, mokkini ustalik bilan otish, mato to'qiydigan qurilma — do'konni bir maromda ishlatish mahsu-

¹ O'yirilib-o'girilib, qayirilib.

lotning sifatli chiqishini ta'minlagan. Binobarin, bo'zchi ham ish faoliyatiga zehn bilan qarashga, ham kayfiyatini yaxshi tutishga uringan. Ammo turmush tashvishlari unga har doim salbiy ta'sir qilgan. Quyidagi qo'shiqqa o'xshagan namunalar ana shunday damlarda aytilgan:

*Do'kon uyga kirsam, tanam qaqqashaydi,
Sovuqlarda o'lmay qolsam, yaxshiydi.
Qarish tillaga ketsa yaxshiydi
Shunday mening bo'zim arzon ketarmi.*

Do'kon, ya'ni bo'z to'qiydigan qurilmali uyga kirishdanoq kun bo'yi qilinadigan mashaqqatli mehnat azobi bo'zchiga tinchlik bermagan. Qish kunlari esa qo'l-oyoqlarining ishlashi yanada qiyinlashgan. Bunday ko'ngilsiz vaziyat qo'shiqlarda aks etmasligi mumkin emasdi.

Marg'ilon, Qo'qon shahridagi keksa bo'zchilar bilan bo'lgan suhbatimizda ular bo'z qo'shiqlarini doimiy ravishda xirgoyi qilmasliklarini ham qayd etganlar. Ish paytida ular «Galdir», «Omonyor», «Sumbula» kabi qo'shiqlarni, askiya payrovlarini aytishar ekan. Bu holat boshqa mehnat sohalari bilan shug'ullanuvchi odamlar uchun ham taalluqlidir. Xususan, gilam to'qiydiganlar faqat o'rmak, ip yigiruvchilar faqat charx qo'shiqlarini aytishgan ekan, degan tasavvur hosil bo'lmasligi lozim. Ularning har biri o'ziga yoqqan qo'shiqni xirgoyi qilgan. Ammo bari bir tabiatan she'r to'qiy oladigan tug'ma shoir odamlar o'z kasblariga atab qo'shiq yaratganlar.

Shunday qilib, mehnat qo'shiqlari haqida quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin:

Mehnat qo'shiqlari qaysi mavzuda yaratilganidan qat'i nazar lirik asarlar hisoblanadi. Ularda qo'shiqchining hayotiy voqealarga bo'lgan munosabati his-tuyg'ular orqali aks etadi.

Xalqimizning mehnat qilishi, chorvachilik, dehqonchilik, kasb-hunar bilan shug'ullanishi qanchalar tarixiy bo'lsa, qo'shiqning yaratilishi ham shunchalik tarixiydir.

Turli sohadagi faoliyat bilan shug'ullangan ajdodlarimiz mashaqqatli va zerikarli mehnat jarayonining samarasini oshirish maqsadida maxsus o'z kasb-hunarlari bilan bog'liq qo'shiqlar kuylaganlar.

Mehnat qo'shiqlarida turli hayvonlarni va ish qurollarini erkalash, ularga murojaat qilish, ularni jonlantirish xususiyati yetakchilik qiladi.

Mehnat qo'shiqlarining tili sodda, kuyi yengil, fikrni ifodalash usuli oddiy bo'lib, asosiy maqsad ish faoliyatini osonlashtirish, qo'shiq aytuvchi shaxs ruhiy holatini ko'tarishga qaratilgan bo'ladi.

Mavsum-marosim qo'shiqlari xalq poeziyasining tarkibiy qismini tashkil etadi. Bu qo'shiqlar xalqimizning qadimiy ommaviy bayramlari, oilaviy rasm-rusumlar bilan bog'liqdir. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan ma'lum bo'ladi-ki, mavsum va marosimlarga oid xalq qo'shiqlarining tarixi qadim o'tmish zamonlarga borib taqalar ekan. Shu paytlardan buyon mavsumlar almashti, marosimlar muttasil o'tkazildi. Bu marosimlarda qo'shiqlar aytiladi.

Dunyoda birorta xalq yo'qki, turli munosabatlar bilan ommaviy bayramlarni nishonlamasin. Mavsumlar, diniy e'tiqodlar, tarixiy voqea-hodisalar, milliy udumlar xalq bayramlari mazmunini tashkil etadi. Binobarin, bayramlarning o'tkazilishiga qarab, ulardagi so'z bilan bog'liq lavhalar mundarijasiga qarab o'sha xalqning tarixi, milliy xususiyatlari haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Chunki bunday xalq shodiyonalarida raqsga tushiladi, qo'shiqlar aytiladi, milliy liboslar kiyiladi, turli o'yinlar o'ynaladi, taomlar pishiriladi, tomoshalar uyushtiriladi.

Olimlarning ma'lumot berishlaricha, mavsum-marosimga oid o'zbek xalq bayramlarining tarixi minglab yillar bilan o'lchanar ekan. Ularning ayrimlari yil fasllarining qulay yoki noqulay kelishi bilan ham bog'liq bo'lgan. Masalan, yil quruq kelib, yomg'ir yog'masa «Yomg'ir chaqirish» marosimi («Sust xotin»); bug'doy, sholi boshloqlari yetilgan paytda shamol ularni payhon qilsa, shamol to'xtatish («Choy momo»); don mahsulotlarini shopirish paytida shamol bo'lmasa, shamol chaqirish («Yo, Haydar»); yil sovuq kelsa, quyoshga topinish; umuman, omadsiz yilda qurbonlik keltirish marosimlari o'tkazilgan. Al Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida «Navro'z», «Ramush og'am», «Boboxvora» kabi o'ndan ortiq mavsum-marosim bayramlari xususida ma'lumot beriladi. Xalqimiz tarixiy va keyinchalik paydo bo'lgan bayramlardan hozirgi paytda quyidagilarni nishonlayotganini qayd etish mumkin:

1. Mustaqillik bayrami — O'zbekiston Respublikasining mustaqil davlat deb e'lon qilinishi nishonlanadigan kun.
2. Mehrjon — quyosh ma'nosini anglatib, kun va tunning kuz faslidagi teng kelishida nishonlanadi.

3. Iyd ramazon — ro'za oyining tugallanish munosabati bilan nishonlanadigan bayram.

4. Iyd qurbon — iyd ramazondan 70 kun keyin qurbonlik keltirish marosimi.

5. Navro'z — yangi kun, ya'ni yangi yilning boshlanishi.

Yuqorida qayd etilganlardan tashqari xalq qalbidan o'rin olgan sumalak, qulupnay, gilos, qovun sayillarida ham yurtdoshlarimiz guruh-guruh bo'lib ko'ngil ochish yig'inlarini o'tkazganlar va o'tkazmoqdalar.

Umumxalq bayramlari bilan bir qatorda oilaviy marosimlar (to'ylar va aza) ham o'zbeklar maishiy hayotida muhim o'ringa ega. Oilaviy doirada o'tkaziladigan bu rasm-rusumlarning hammasida qo'shiq jo'rliги yonma-yon turadi.

Sobiq sovet tuzumi davrida xalq qadriyatlari qatori so'zning mo'jizaviy quvvatini inkor etish odati an'ana tusiga kirgan edi. Ruhiiy dunyoning murakkab sir-sinoatlari mutlaq inkor etilar edi. Natijada xalqimizning asrlar bo'yi davom etib kelayotgan yomg'ir chaqirish, shamol to'xtatish, shamol chaqirish, qurbonlik qilish orqali mushkul vaziyatni yumshatish kabi mavsum va marosim amallariga nopisandlik munosabati paydo bo'lgandi. Ammo hamma gap shundaki, yuqorida nomlari qayd etilgan marosimlarning urf-odatlar sifatida o'tkazilishi xalq hayotida ijobiy natijalar bergan. Shuning uchun ham xalqimiz mavsum va marosim odatlariga katta hurmat bilan qaragan va ularni muttasil ravishda o'tkazib kelgan.

Yomg'ir chaqirish marosimi odatda bahor faslida o'tkazilgan. Olimlarning ta'kidlashicha bu marosimlar ayniqsa Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari hududlarida ommaviy tus olgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, hatto yomg'ir chaqirish odatimiz qadimgi «Avesto»da madh etilgan, sharaflangan, osmon suvlari tangrisi Tishtriyaning xalq o'rtasidagi boshqacha nomlanishidan iborat ekan.

Dehqonchilik rivojlangan mahalliy joylarda yomg'irning o'z vaqtida bo'lishi juda muhim ahamiyatga egadir. Qurg'oqchilik dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholiga katta kulfat keltirgan. Shuning uchun odamlar sust xotin mavsumiy odatni topishgan. Qizig'i shundaki, bu joyda istiqomat qiladigan yurtdoshlarimiz sust xotin marosimi o'tkazilgandan so'ng haftalab yomg'ir yoqqani haqida o'nlab misollar keltirishadi. Shuning uchun ham xalq bunday marosimlarning o'tkazilishiga puxta tayyorgarlik

ko'rgan, har bir amallarga rioya qilishni odat tusiga kiritgan.

Sust xotin qo'shig'i shunday boshlanadi:

*Sust xotin, suzma xotin,
Ko'lankasi maydon xotin!
Yomg'ir yog'dir ho'l bo'lsin,
Yeru jahon ko'l bo'lsin.*

Yuqoridagi misoldan ma'lum bo'ladiki, qo'shiqning bosh maqsadi yomg'ir yog'dirish homiysi bo'lgan Sust xotonga murojaat qilish orqali dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratishdan iboratdir. Qo'shiq davomida yomg'ir yog'ishidan qurg'oqchilikning yo'q bo'lishi, kuzda yerga sepilgan bug'doylarning bosh tortishi, ya'ni boshoq chiqarishi kuylanadi. Bu qo'shiqda tabiat manzarasi bilan aloqador misralarni ko'plab uchratamiz. Ko'klamda odamlarning o'ynab-kulishi, shaftolilarning barg yozishi, atrof maysalar bilan bezanishi, ajoyib gullarning ochilishi tasviri orqali ajdodlarimiz ona yurtga bo'lgan muhabbatini ifodalagan bo'lishlari ham ehtimoldan holi emas:

*Yomg'ir yog'di, ho'l bo'ldi!
Yeru jahon ko'l bo'ldi!
Shaftolilar barg yozdi,
Sust xotin suzma xotin.*

Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashovchi mahalliy aholi «Sust xotin» marosimiga asosan ayollar tayyorgarlik ko'rishini va marosim ishtirokchilari ayollardan iborat bo'lishini alohida ta'kidlaydilar. Albatta, bu marosimga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishda mahalla ayollarining o'zaro yanada yaqinlashuvini, bir-birlari bilan iliq munosabatda bo'lishlarini ham e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi.

Mavsum-marosim qo'shiqlaridan «Choy momo» marosimida aytiladigan namunalar ham o'zlarining qadimiyligi bilan e'tiborga loyiqdir. «Choy momo» marosimi dehqon yetishtirgan hosilga zarar yetkazuvchi tinimsiz davom etayotgan qattiq shamolni to'xtatish vaqtida o'tkaziladi. Bu marosimni «Sust xotin» kabi O'zbekiston viloyatlarida keng tarqalgan deya olmaymiz. Olimlar «Choy momo» marosimini Chimkent viloyatining Sayram tumani-da ko'proq o'tkazilib turilishini ta'kidlaydilar. «Choy momo» marosimida asosan quyidagi qo'shiq ijro etiladi:

*Choy, choy, choy momo,
Choy momosi o'libdi,
O'g'li yetim qolibdi,
Bosa-bosa beringlar.
Bosilib qolsin bu shamol,
Uga-uga beringlar,
Ugilib qolsin quv shamol,
Oblo-hu, oblo-hu,...*

Shamol chaqirish marosimi ham ajdodlarimizning qadim zamonlarda o'tkazgan odati hisoblanadi. Bu marosim haqida folklorchi olim B. Sarimsoqov faqat bitta qo'shiq saqlanganini ta'kidlaydi. Muhammad payg'ambarning kuyovi Hazrat Aliga Haydar nomi bilan murojaat qilinadi va shamolni qo'yib yuborishi so'raladi:

*Haydar, ota-onang o'libdir,
Moli senga qolibdir.
Bolang suvga oqibdir,
Shamolingni qo'yvor.*

Xullas, «Yomg'ir chaqirish», «Shamol chaqirish», «Shamol to'xtatish» kabi mavsumiy qo'shiqlarning xalqimiz orasida hozirgi paytgacha yashab kelayotgan dehqonchilik kasbining o'zbeklarda ham qadimiyligini, ham xalqimizning ajdodlar yaratgan qadriyatlariga cheksiz hurmat bilan qarashini isbotlaydi. Ajdodlar merosiga ehtirom bilan munosabatda bo'lish esa xalqimiz kelajagiga umid bilan qarashimiz uchun ishonch hosil qiladi.

O'zbek xalqining og'zaki ijodida oilaviy marosimlarning o'tkazilishi ham nazarda tutilgan. Ayniqsa, to'y marosimi, to'ylardagi o'lan aytishlar, yor-yorlar, kelin salomlar poetik ijodimizning mumtoz namunalari bo'lib qolgan. Yor-yorlar matni bilan tanishar ekanmiz, ularda yosh oilaning kelajakda baxtli bo'lishi, oila qurayotgan yoshlarning bir-biriga sadoqatliligi xususida umidlar bildirilganligiga amin bo'lamiz. Yor-yorlarda yosh yigit va qizning yangi hayot bo'sag'asiga qadam qo'yayotgani alohida ta'kidlanadi. Hayot tajribasi oilaviy turmush totuvlikdan boshlansa, inoqlik yetakchi bo'lsa, keyingi hayot ham yomon o'tmasligini ko'rsatgan. Shuning uchun kuyov-kelinning inoq turmush boshlashi bu tur qo'shiqlarda qayta-qayta tilga olinadi:

*Shoyi ko'ylak yengiga
Tut qoqaylik yor-yor,
Kelin-kuyov ko'ngliga
O't yoqaylik yor-yor.*

Xalq qo'shiqlarini yozib olish tajribasi shuni ko'rsatadi-ki, yor-yorlar xalq orasida boshqa mazmundagi qo'shiqlardan kengroq ommalashgan. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodidagi hamma janrlardan ko'ra qo'shiq o'zining tez yaratilishi bilan ajralib turadi. Bu fikr yor-yorlarga ham taalluqlidir. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, shoirlik iste'dodiga ega bo'lgan yor-yor ijrochisi to'yning o'tkazilish sharoitiga qarab, yangi-yangi to'rtliklarni to'qib ketavergan. Natijada, aynan to'y o'tkazilayotgan paytdagi vaziyatlar ham qo'shiq matnida o'z ifodasini topgan:

*Qish kunida sovuq yeb,
Horib keldik yor-yor,
Achchiq-tirsiq kerakmas,
Koyib keldik yor-yor.*

Ammo yor-yorlarning ayrim-ayrim namunalari qanday mazmunda bo'lishidan qat'i nazar oxir-pirovardida yosh oilaga baxt tilangan.

*Taxta-taxta ko'prik
Taxting bo'lsin yor-yor,
Payg'ambarning qizidek
Baxting bo'lsin yor-yor.*

To'g'ri, lirik janrga xos bo'lgan his-tuyg'ularni ifodalash jarayonida qo'shiq ijrochilari o'zlarining hayotlaridan o'rin olgan ayrim noxush holatlarni ham ifodalashdan tortinmaganlar. Bunday qo'shiq namunalarida qizning yoshi katta odamga turmushga chiqayotgani, yashash jihatidan juda uzoq manzilga uzatilayotgani kabi lavhalar ham o'z aksini topgan:

*To'yda qizlar o'ynashib,
Ko'ngli to'lsa, yor-yor,
Yosh boshiga er qildi,
Chol ham bo'lsa, yor-yor.*

Yoki quyidagi to'rtlikka e'tibor bering:

*Uzoqqa borgan qizning
Rangi sariq, yor-yor,
Ko'zidan oqqan yoshi
Misli ariq, yor-yor.*

Ammo bevosita to'yning o'tkazilish sharoitini ko'z oldimizga keltirsak, chor-atrofdagi o'yin-kulgilarga e'tiborning kuchliligini nazarda tutsak, yuqoridagi qo'shiqlarda aks ettirilgan qayg'u-alamlar to'y ishtirokchilariga u qadar katta ta'sir ko'rsatmasligi ham o'z-o'zidan ravshan bo'ladi. Marosim qo'shiqlaridan yor-yorlar bir qator badiiy jihatdan mukammalligi bilan ajralib turadi. Xususan, bu qo'shiqlarda parallelizm tasvir san'atining namoyon bo'lishi ko'proq uchraydi. *Parallelizm* deganda, tasvirlanayotgan bir voqea-hodisani ikkinchi bir voqea-hodisaga qiyoslash nazarda tutiladi.

Masalan:

*Tokchadagi qaychini
Zang bosibdi yor-yor,
Yangi tushgan kelinni
G'am bosibdi yor-yor.*

Yoki:

*Tog'da toychoq kishnaydi,
Ot bo'ldim deb, yor-yor
Uyda kelin yig'laydi,
Yot bo'ldim deb, yor-yor.*

Yuqoridagi misollarda tokchadagi qaychining zang bosishi bilan kelinning g'am bosishi, toychoqning ot bo'lib kishnashi bilan qizning o'z oilasidan yot bo'lib ketishi qiyoslangandir.

Bunday tasvir san'ati parallelizm hisoblanadi.

Yor-yor qo'shiqlarining qofiyalanish tarzi ko'pincha (a-b-a-b), tarzda va ba'zan (a-b-v-b) tarzda bo'ladi.

Yor-yorlar matnini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu qo'shiq turlari mehnat va mavsum-marosim qo'shiqlaridan qofiyalanishdagi mukammallik bilan ham ajralib turar ekan. Jumladan, yor-yorlarda «baxt», «taxt», «somon», «omon», «alvon», «polvon» kabi chiroyli qofiya misollarini uchratamiz. Bu qo'shiq turlari misralararo olti-etti bo'g'indan iborat bo'lib, turoq tizimi 4+3, 5+2 tarzida belgilangan, Masalan:

*Qat-qat ko'rpa ustida,
Piyolaman, yor-yor.
Yorga salom bergani,
Uyalaman, yor-yor.*

Kelin salomlar ham marosim qo'shiqlarining tarkibiy qismini tashkil etadi. An'anaviy kelin salomlarning boshlanish qismida Allohga, Muhammad payg'ambarimiz (s.a.v.)ga, Chahoryorlarga, avliyo va anbiyolarga murojaat qilish alohida o'rin tutadi. Agar umuman xalq qo'shiqlarini har bir qo'shiqsevar shaxs ijro etaversa, hatto yor-yorlarni ham to'rt-besh odam aytishi mumkin bo'lsa, kelin salomlarni bitta qo'shiqchi va ba'zan ikkita qo'shiqchi ijro etishi odat tusiga kirgan. Kelin salom marosimi to'y marosimidan alohida ajralgan holda o'tkaziladi. Odatda, bu rasm orqali kelin salom ijrochisi o'z mahorati bilan yig'inga alohida fayz kiritishi mumkin bo'ladi. Ehtimol, shuning uchun ham kelin salom ijrochilari mazkur qo'shiqlarda yumor detali-dan unumli foydalanishga urinadilar. Masalan:

*Husayni uzumning g'o'rasi,
Kuyov bolaning jo'rasi,
Kuyov jo'ralariga bir salom.*

Yoki:

*Ko'ylaklari yamoqli,
Yopgan noni sanoqli,
Qaynonasiga bir salom.*

Albatta, bunday kulgili o'rinlarga jiddiy munosabatda bo'lish to'g'ri emas. Kelin salom marosimini o'tkazish jarayonini ko'z oldimizga keltirsak, bunday qo'shiq namunalari hech qanday asorat qoldirmasligiga ishonamiz. Chunki, aynan shundan keyin quyidagi namuna keltiriladi.

*Yursa yo'lni to'ldirgan,
O'tirsa so'zni bo'ldirgan,
Qaynonasiga bir salom.*

Kelin salomlar boshqa qo'shiqlardan farqli o'laroq uch misradan iborat bo'ladi. Dastlabki ikki misra o'zaro qo'fiyalanib keladi. Uchinchi misra esa «bir salom» so'zlari bilan yakunlanadi.

Masalan:

*Qora papoq yarashgan,
Qizlar izidan qarashgan,
Kuyov bolaga bir salom.*

Marsiyalar

Ma'lumki, hayot faqat bayramlardan, xursandchilikdan, sayillardan, to'y-tomoshalardan iborat emas. Inson hayotida ko'ngilsiz voqealar ham ro'y berib turadi. Ular qatoridan eng musibatli o'rin tutgani o'limdir. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida Afrosiyob — Alp Ertuganing xotirasiga bag'ishlangan marsiyalarning borligini aytib o'tgan edik. Insonning o'limiga bag'ishlangan she'riy asarlar «marsiya» deb ataladi. Ular ham lirik asarlar hisoblanadi, chunki bu qo'shiqlarda vafot etgan odamning xotirasini ifodalab ichki his-tuyg'ularni bayon etish yetakchi o'rinni egallaydi.

Marsiyalarning asosiy vazifasi hayotdan ko'z yumgan shaxsning butun fazilatlarini esga olib, ro'y bergan musibatga munosabat bildirishdir. Shuning uchun ota, ona, aka, uka, bola kabi qarindosh-urug'lik munosabatlari marsiyalarda alohida tilga olinadi. Hayotdan ko'z yumgan shaxs marsiya aytuvchi tomonidan «suyangan tog'», «ishongan bog'», «osmondagi yulduz», «hayotdagi yorug' kunduz» kabi go'zal so'zlar bilan bezatiladi. Marsiya matnlarida o'kinch, hasrat ifodasi alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, farzandning ota-onasiga ko'ngildagidek xizmat qila olmagan haqidagi o'kinch, aka va ukani turmush taqozosi bilan qadriga yetmagani haqidagi hasrat bayoni marsiyaning mazmunini tashkil etadi. Masalan:

*Aytmay desam bo'lmaydi,
Dog'ingiz o'ti qo'ymaydi,
Ishongan bog'im, voy otam,
Suyangan tog'im, voy otam.*

Yoki:

*Hovlimdagi giyoh bo'ling, voy onam,
Har kun sizni iskayin, voy onam,
Yana qaytib bino bo'ling, voy onam,
Doim sizni eslayin, voy onam.*

Matndan aniq sezilib turibdiki, marsiya aytuvchi shaxs butun ijodiy mahorati imkoniyatidan mukammal foydalangan holda qalbidagi dard, hasratga har bir tinglovchini befarq qoldirmaslikka harakat qiladi. Yurtimizning ayrim hududlarida maxsus marsiya aytuvchi ayollarning borligi fikrimizga dalil bo'la oladi.

Shunday qilib, mavsum-marosim qo'shiqlari haqida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Mavsum va marosim qo'shiqlari o'zbek xalq og'zaki poetik ijodining eng qadimiy namunalaridir.

Xalq maishiy hayotidagi har bir bayram, har bir marosim, ma'lum davrdagi mavsumlar alohida-alohida, aniq mavzuni ifodolovchi mazmunga ega.

Mavsum-marosim qo'shiqlari ba'zan ommaviy tarzda ijro etishga mo'ljallangan bo'lishi bilan birga maxsus tay-yorgarlik ko'rgan ijrochilar ijodini ham inkor etmaydi.

Xalqimizning o'tmish madaniy merosiga, qadriyatlarga bo'lgan munosabat mavsum-marosim qo'shiqlarida alohida ko'zga tashlanadi.

Mavsum-marosim qo'shiqlari badiiy mukammallik jihatidan so'z san'ati namunalari talabiga to'liq javob beradigan she'rlardan iboratdir.

Lirik qo'shiqlar

Avvalo shuni ta'kidlash lozimki, xalq qo'shiqlarining hamma turi qaysi mavzuni yoritishidan qat'i nazar, lirik asarlar namunasi hisoblanadi. Folklorshunoslikda lirik qo'shiqlar namunasi tilga olinar ekan, sevgi-muhabbat mavzusidagi qo'shiqlarni nazarda tutish odat tusiga kirgan. Bu o'rinda sevgi-muhabbat qo'shiqlarida his-tuyg'u, ichki kechinmalar, muhabbat hissiga ega bo'lishdan mamnunlik kayfiyati yetakchi o'rinni tutishi muhimdir. Har bir inson balog'at yoshiga yetganida muhabbat tuyg'usining paydo bo'lishidan qoniqish hosil qilmog'i lozim. Shuning uchun qizni sevish yoki sevilish, ishq savdosiga yo'liqish tashvishlari insonni shoirlikka undaydi. Binobarin, ishq-muhabbat mavzusidagi xalq qo'shiqlarini ana shu tashvish, lazzat dengizida suzgan insonlar, ya'ni yigit va qizlar yaratgan, deyishimizga to'la asosimiz bor. Bo'lmasa, xalq orasida «suygan qo'shiqchi, kuygan baxshi» kabi hikmatli so'zlarni yashab kelishiga asos topilmasdi. Lirik qo'shiqlar matnini o'rganish bu qo'shiqlarni faqat muhabbat tuyg'usini yurak qon tomirlaridan his qilgan shaxslar yaratishi mumkin, degan xulosaga olib keladi. Bir misolga murojaat qilaylik:

Yurakkinamning taftiga tandir qiziydi,

Ko'zginamning yoshiga o'rdak suziydi.

Yuqoridagi misralarni xirgoyi qilib aytgan shaxs yigit yoki qiz bo'lishidan qat'i nazar, shubhasiz muhabbat deb atalmish sirli va gashtli olam go'shasida sayr qilgan bo'lishi ajab emas.

Muhabbat qo'shiqlari odatda bir shaxs tomonidan kuy jo'rligida ijro etiladi. Ammo mashhur qo'shiqlar gap-gash-taklarda, turli munosabat bilan kichik doirada o'tkaziladigan yig'inlarda jamoa bo'lib ijro etilishi mumkin.

Ma'lumki, lirik qo'shiqlar xalq og'zaki ijodining mustaqil janri sifatida bir qator xususiyatlarga egadir:

1. Lirik qo'shiqlar deb atalmish xalq poetik she'riyatiga mansub asarlarda inson ruhiy olami, uning ishqiy kechinmalari aks etadi.

2. Agar boshqa mavzudagi qo'shiqlar, ba'zan uch (kelin salomlar), olti va sakkiz misralardan iborat bo'lsa, ishqiy mazmundagi lirik qo'shiqlar to'rt misradan tashkil topadi.

3. Biz nazarda tutayotgan lirik qo'shiqlar asosan to'rt misrada tugal fikr anglatish imkoniyatiga egadir:

*Dayraning ul yuzidan sel keladi,
Sel bilan ikki o'rdak teng keladi.
O'rdakka o'rdak munosib, g'ozga g'oz
Yigitga qayliq munosib, qizga noz.*

Ammo lirik qo'shiqlar qatoridan bir necha bandlardan iborat bo'lgan asar namunalari ham o'rin olgan. «Galdir», «Sumbula», «Omon yor» kabi qo'shiqlar shular jumlasidan hisoblanadi.

4. Agar «Bo'zchi» qo'shig'ini faqat bo'z to'quvchi kosiblar, «churiya»ni echki sog'uvchi ayollar mehnat faoliyati davomida ijro etishsa, lirik qo'shiqlar kasb, payt, o'rin tanlamaydi: ularni istalgan vaqtda istagan shaxs xohishiga ko'ra baland ovoz bilan yoki hirgoyi qilib aytaveradi. Ma'lum bo'ladiki, lirik qo'shiqlarning ommalashuvi boshqa mavzudagi she'riy asarlardan ko'ra kengroq imkoniyatga egadir.

Xalq orasidagi «Laylini Majnun ko'zi bilan ko'r», degan hikmatli gap bor. Haqiqatan ham, muhabbat dardiga yo'liqqan kimsa tasavvurida o'zining sevgilisidan go'zalroq, aqlliroq, donoroq odam dunyoda yo'qdek ko'rinadi. Shuning uchun ham xalq lirik qo'shiqlarida sevgilisi — qizning «qaldirg'och qanoti»dek qoshlari, yangi tandirdan uzilgan «shirmoy»dek yuzlari, «Arslonbob asali»ning mazasini beruvchi lablari oshiq yigit tomonidan ehtiros bilan kuylanadi.

Ayni paytda, yosh qizlarning nigohi yigitning «Beqasam to'ni»ga, «maysadek kiprigi»ga, «marvariddek tishi»ga tushadi va go'zal qo'shiq namunasi yaratiladi.

Masalan:

*Qoshingni qaro deydilar
Qora qosh ukam, yor-yor,
Ko'rsat qoshingni bir ko'rayin,
Jonim ukamey, yor-yor.*

Yoki:

*Beqasam to'nlar kiyib,
Muncha meni kuydirasiz,
Gohi-gohida bir qarab,
Voy, beajal o'ldirasiz.*

Qadim zamonlardan ma'lumki, bir-birini sevgan oshiq-ma'shuqlar hamisha ham turmush qurish baxtiga muyassar bo'lavermaydilar. Shuning uchun lirik qo'shiqlarda o'ta yuqori emotsional kayfiyat bilan bir qatorda dard, hasrat, alam ohanglari ham o'rin olgandir:

*Oq ilon, oppoq ilon,
Oydinda yotganing qani?!
Sen meni yomon deding,
Yaxshini topganing qani?!*

Lirik qo'shiqlarda faqat go'zal yorning tashqi qiyofasi o'z aksini topadi desak, to'g'ri bo'lmaydi. Chunki shunday qo'shiqlar borki, ularda sevikli yorning chaqqonligi, mehnatsevarligi, odobliligi ham o'z ifodasini topadi:

*Gulijon o'zi chaqqon,
Qoqi gulini taqqan.
Bir kulishi bor uchun,
Oyijoniga yoqqan.*

Bir qator xalq lirik qo'shiqlari yigit va qizlarning aytishuvlaridan ham iborat bo'lishi mumkin. Bu qo'shiqlarda iloji boricha yigitlar bir taraf, qizlar bir taraf bo'lib, so'z o'yinida bir-birlaridan g'olib kelishga urinadilar. Aslini olganda, bunday aytishuv qo'shiqlari yigit-qizlarga hayot go'zalligi haqida, bu go'zallikdan bahramand bo'lish haqida ma'lumot beruvchi lirik parchalarni eslatadi:

*Ko'zingni shahlo deydilar,
Shahlo ko'z ukam, yor-yor.
Ko'rsat ko'zingni men bir ko'ray,
Jonim ukam ey, yor-yor.
Ko'zimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor?*

*Tog'da ohu ko'zlarini,
Ko'rmabmidingiz, yor-yor?
Yuzingni qizil deydilar,
Qizil yuz ukam ey, yor-yor.
Ko'rsat yuzingni men bir ko'ray,
Jonim ukam, ey, yor-yor.
Yuzimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor?
Bog'lardagi qizil gulni,
Ko'rmabmidingiz, yor-yor?*

Shunday qilib, lirik qo'shiqlar asrlar davomida yosh yigit-qizlar o'rtasidagi bir-birlariga bo'lgan ehtirosli munosabatlarning badiiy ifodasi sifatida yashab keldi va yashamoqda.

Allalarni ham lirik qo'shiqlar tarkibining go'zal namunalari sifatida baholash mumkin. To'g'ri, folklorshunoslik ilmida allalarni bolalar folklori sifatida tahlil qilish an'anasi bor. Ammo ayni choqda, bu asarlarni lirik qo'shiqlar namunasi sifatida baholash ham xato bo'lmaydi. Chunki alla qo'shiqlarining matnini o'rganish, ularni bevosita so'z san'ati namunasi sifatida lirik qo'shiqlar qatorida baholash ma'qulligini ko'rsatmoqda.

Ma'lumki, alla yosh go'dak bolalarga uxlash paytida ona yoki buvi tomonidan aytiladi. Beshikda bo'lgan chaqaloqqa allaning matnidan ko'ra kuy ohangi ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Qo'shiq matnini bola tushunmaydi. Ammo alla qo'shiqlarida farzand ko'rgan oilaning quvonchi, baxti, shu bilan birga, dardi, alami va orzulari aks etadi. Qo'shiqlarda, avvalo, farzandli bo'lishning naqadar insonga quvonch bag'ishlashi e'tiborimizni o'ziga jalb qiladi. Allada shukrona keltirish, taqdir bergan omaddan qoniqish alohida o'rinda turadi. «Alla» so'zining Ollohdan kelib chiqqanligi haqidagi fikrlar ham yuqoridagi mulohazada o'z tasdig'ini topadi, deb o'ylaymiz.

Savol va topshiriqlar:

1. Qo'shiq tarixi haqida nimalar bilasiz.
2. Mehnat qo'shiqlarining qanday turlari bor?
3. Mavsum-marosim qo'shiqlarida xalqimiz hayotining qaysi jihatlarini o'z aksini topadi.
4. Lirik qo'shiqlar haqida nimalar bilasiz?
5. Xalq qo'shiqlarini biladigan shaxslardan qo'shiqlar yozib oling.

6. Oilangizdagi yoki mahallangizdagi qariyalardan xalq qo'shiqlarini yozib oling, yodlang.

Adabiyotlar:

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T., «Fan» 1959.
2. *Sarimsoqov B.* O'zbek marosim folklori. T., «Fan» 1986.
3. *Imomov K., Mirzaev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi» 1990. 142—173-betlar.
4. *Gulyor.* Farg'ona qo'shiqlari. T., G'. G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1967.
5. *Oq olma, qizil olma.* Qo'shiqlar. T., G'. G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1972.
6. *Boychechak.* Qo'shiqlar. T., G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1983.

TERMALAR

Xalq baxshilari tinglovchilar o'rtasida yirik hajmdagi dostonlarning ijrosini boshlashdan oldin o'ziga xos mashq qilib oladilar. Bunday mashqlar, odatda, ikki yo'nalishda amalga oshiriladi. Birinchidan, baxshi qo'l barmoqlarini do'mbira dastasi bo'ylab erkin harakat qilishi uchun kuy ijro qiladi. Kuylar hazin ohangda bo'lib, tinglovchilar ularni tinglash jarayonida butun hayotlarini, quvonch va tashvishlarini xayoldan o'tkazadilar. Agar tinglovchi baxshini tanimasa, kuy baxshi va tinglovchi ko'ngli o'rtasida ko'priklar vazifasini o'taydi. Ikkinchidan, baxshi ovozi bilan charxlash uchun she'riy parchalardan tuzilgan qo'shiq aytadi. Qo'shiqlarda shoirning hayoti, turmushda ro'y berayotgan voqealar, ba'zan kulgili hodisalar, dostonlarning eng qiziq o'rnidan lavhalar va baxshining tinglovchilarga murojaati aks etadi. Bunday ijrolarning muddati cheklanmagan bo'ladi. Ba'zan qisqa, ba'zan esa uzoqroq vaqt davomida baxshi «nima aytay?» mazmunidagi savol bilan atrofdagi yurtdoshlarining e'tiborini o'ziga tortadi. Folklorshunoslikda ana shunday she'riy parchalar termalar atamasi bilan yuritiladi. Termalar ta'rifi quyidagicha: «Pand-nasihati, odob-axloq, soz va so'z haqida yaratilgan ijtimoiy hayotdagi turli hodisalar, shaxs va jonivorlarning ta'rifi yoki tanqidiga bag'ishlangan baxshilar tomonidan kuylanadigan 10—12 satrdan, 150—200, ba'zan undan ham ortiq misralargacha bo'lgan lirik, liroepik she'rlarga *terma* deyiladi».¹

¹ *Imomov K., Mirzaev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi». 1990. 169-bet.

Terma atamasi o'zining nomi bilan izohlanadi. Ular asosan baxshilar tomonidan aytiladi va ijrochi-ijodkor bisotidagi dostonlardan, hayoti haqida o'ylab qo'ygan gaplardan teriladi. Ba'zan bunday parchalar «Doston terish» deb ham yuritiladi. Baxshi — mezbonning uni kutib olishi, tinglovchilarning dastlabki muomalalari va munosabatlaridan ilhomlanib, vaziyat taqozosi bilan yo'l-yo'lakay terma to'qib ketishi ham mumkin. Masalan, 2000 yilning qish kunlaridan birida O'zbekiston Milliy Universiteti magistrleri bilan Bo'kada yashovchi Chori baxshi Xo'jamberdiev huzuriga mehmonga borilganda, baxshi qo'shni qishloqqa to'yga ketgan ekan. Ertalab soat 10 dan 2 gacha uni kutishga to'g'ri keldi. Baxshi uyga qaytganidan so'ng magistrlar «Alpomish» dostonidan parcha aytib berishni iltimos qilishdi.

Chori og'a dostonni boshlashdan avval yaqin yarim soat vaqt mobaynida mehmonlardan kechga qolgani uchun uzr so'rash mazmunida terma aytdi. Termada kecha o'tgan to'y tafsiloti, Toshkentdan kelgan mehmonlarning ta'rifi, yurtimizdagi o'zgarishlar o'z ifodasini topdi. Keyinchalik ma'lum bo'ldiki, baxshi terma aytish davomida «Alpomish» dostonini maroqli kuylash rejasini tuzish bilan band bo'lgan ekan. Chunki termada aytiladigan parchalarni kuylash mohir baxshi uchun hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi.

«Alpomish» esa har qanday iste'dodli ijrochini ham doston aytishdan oldin, obrazli qilib aytsak, safardan oldin aniq maqsadni belgilashga, rejani asoslab olishga majbur qiladi.

Baxshilarning va folklorshunos olimlarning ta'kidlashlaricha, termalarning eng ko'p tarqalgan ko'rinishi «nima aytay?» hisoblanadi. Bu jarayon asosan tinglovchi va baxshi o'rtasida ruhiy ishonch tug'dirish va aloqa bog'lash maqsadida amalga oshiriladi. Unda xalq dostonlaridagi o'ta qiziq lavhalar, qahramonlarning sarguzasht va taqdirleri esga olinadi:

*O'n beshida oydan to'lgan,
Olmosini belga solgan.
Go'ro'g'liga xizmat qilgan,
Qirq yigitni girdga olgan,
So'rab o'tdi Avaz polvon,
Avazxondan aytaymi.*

Yuqorida qayd qilganimizdek, termalarda ijodkorning hayotidan olingan lavhalarga ham keng o'rin beriladi.

Bunday termalar ijrosida baxshi ko'pincha tinglovchilarga murojaat qilib, o'zini ular bilan bir yurt dan ekanligini, taqdiri xalqning qismati bilan uyg'un ekanini ta'kidlaydi. Yo'l-yo'lakay do'mbirasiga do'stidek munosabatdaligini aytib o'tadi. Tinglovchilarni kuldirish maqsadida do'mbirasini qaysarlikda ayblaydi, ba'zan tarasha qilib yoqib yubormoqchi bo'ladi:

*Nomard yigit bu majlisga bo'ylamas,
Avji kelsa Nurmon gapni o'ylamas,
Yorib yoqsam biror choydush qaynamas,
Senday yog'och o'tin bo'lgan do'mbiram*

Xalqimizning asil farzandlari, yurti uchun fidoyilarcha xizmat qilgan taniqli ustozlarimiz Abubakir Divaev, Hodi Zarifov, Buyuk Karimov, G'ozli olim Yunusov, Mansur Afzalov kabi ziyolilar harakati bilan yozib olingan o'nlab termalar orqali biz o'tmishda ijod etgan baxshilarning tarjimai hollari haqida ma'lumot olamiz. Chunki baxshilar ko'pincha aynan termalarda o'zlarining boshlaridan kechgan voqealarni bayon qilganlar. Jumladan, Ergash shoir o'z otasiga bag'ishlangan termalardan birida shunday deydi:

*Har kim ko'rsa, qoyil bo'ldi o'ziga,
Ham ishqivoz bo'ldi aytgan so'ziga,
Bir aytganin kim eshitsa, havas qip,
So'zi yoqib elning o'g'il-qiziga,
Shuytib o'tgan u zamoni Bulbulning
Goh shodlikman umri o'tgan, goh g'amda,
Goh el blian birga yig'lab, har yerda,
Doston aytib elning ko'nglin yupatgan,
Bulbul oti ma'lum bo'lgan har yurtda,
Shuytib o'tgan u zamoni Bulbulning.*

Ba'zan termalarda shoir hayotiga oid juda nozik lavhalar muhrlanib qolganiga amin bo'lamiz. Professor Hodi Zarif bergan ma'lumotlarga qaraganda, Jumanbulbul o'g'li Ergashni maktabdor O'tamurodning qizi Ziynatoyga uylantirgan. Ammo baxshi yashaydigan hudud an'anasiga ko'ra kelin to'ydan keyin ikkinchi to'y o'tgandan keyingina kuyovnikiga kelar ekan. Afsuski, birinchi to'ydan keyin Jumanbulbul vafot etadi. Ergashning keyingi to'yga mablag'i yetmaydi. Chunki otasidan qolgan arzimasi bor-yo'q narsalarni ham qarz evaziga olib ketishadi:

*Bo'lib-bo'lib olib ketdi haqini,
Biz bilmaymiz haqi bor yo yo'g'ini,*

*Zoti yo olismi, bizga yaqini,
Bariga haq berib turgan kunlarim.*

Ergash hayotida juda murakkab holat ro'y beradi:

*Xotin qoldi otasining uyida,
Men bilmayman ne gaplar bor o'yida,
Ko'p va'dalar bo'lgan edi to'yida,
Uyalib, borolmay yurgan kunlarim.*

Ma'lum bo'ladiki, termalar baxshilar hayotining o'ziga xos badiiy solnomasi sifatida yaratiladi. Bu xususiyat faqat Ergash shoirga emas, umuman, baxshilar ijodiga xosdir. Jumladan, Fozil shoir o'zi haqida shunday deydi:

*Olti yoshda qo'msab-qo'msab otamni,
Og'ir mehnat ezdi sho'rli enamni,
Ena-bola topolmadik bir nonni,
Parcha non yeb, yig'lab o'tgan kunlarim.*

Bu to'rtlikdan biz Fozil Yo'ldosh o'g'lining otasidan juda yosh yetim qolganini, turmushi og'ir o'tganini bilamiz. Yoshlik qiyinchiliklari keyinchalik «Kunlarim» termasida aks etgan.

Baxshi o'z yurtining tashvish alamlarini, xursandchiliklarini kuylovchi xalq arbobi hisoblanadi. Uning do'mbirasi el qon tomirining urushiga hamohangdir. Shuning uchun ayrim termalarda O'zbekistonimiz tarixiga oid ma'lumotlar ham saqlanib qolgan. Professor Hodi Zarifovning qayd qilishicha, 1898—1908 yillarda O'rta Osiyo hududini chigirtka bosgan. Xalq nochor ahvolda qolgan. 1908 yilda Fozil shoir «Chigirtka» sarlavhali qo'shiq yaratib kuylab yurgan. Unda quyidagi misralar bor edi:

*Bozorchidan shayton qaytib,
Biriga uch baho aytib,
O'ttiz olib, to'qson sotib,
Davlatmandlar qabon bo'ldi.
Kambag'alning aqli shoshib,
O'g'il-qizman kengashib,
Kecha-kunduz zor yig'lashib,
Do'stlar qaddi kamon bo'ldi.*

Bu qo'shiq-termada yurtimiz boshidan kechgan musibatli kunlar badiiy aksini topgan. Ular vositasida bugungi kun kishisi o'ziga xos tushunchalarga ega bo'ladi.

Baxshilar tomonidan kuylab kelingan «Do'mbiram», «Kunlarim», «Nima aytay?», «Go'ro'g'li», «Bormi jahonda» kabi termalarning hammasida ham ma'lum darajada real tarixiy voqealar, xalqning kechinmalari ifodalangan.

Ularni yaratishda Fozil Yo'ldosh o'g'li, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'ltan shoir, Islom shoir, Umir Safarov, Bola baxshi (Qurbonnazar Abdullaev), Rahmatilla Yusuf o'g'li, Qodir baxshi, keyinchalik Shoberdi baxshi, Chori baxshi Xo'jamberdiev, Qahhor baxshi ijodi muhim ahamiyatga egadir.

Shunday qilib, termalarni xalqimiz og'zaki ijodidagi mustaqil janr sifatida baholash mumkin. Ular xalq hayotining badiiy ifodasi sifatida yaratiladi. Baxshilar termalar orqali ayrim hududda yashagan yurtdoshlarimiz hayoti haqida bizga ma'lumot beradilar. Termalarning xalq-dostonlari va haqqoniy hayot o'rtasidagi aloqa bog'lovchi vositilik ahamiyati alohida muhimdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalq termalarining xususiyatlarini sanab bering, ularni izohlang.
2. Termalarning amaliy ahamiyati haqida so'zlang.
3. Qaysi baxshilar termalar yaratishda faol ishtirok etganlar?
4. «Termalar va hayot» mavzuida og'zaki hikoya qiling.
5. Termalardan namunalar yodlang.

Adabiyotlar:

1. *Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi». 1990. 169—173-betlar.
2. *Hodi Zarif.* Ulkan xalq san'atkori. Ergash shoir va uning dostonchilikdagi o'rni. (Tadqiqotlar). T., «Fan». 1973. 8—39-betlar.
3. *Hodi Zarif.* Fozil shoir — mashhur dostonchi. Fozil shoir (Tadqiqotlar). T., «Fan». 1973. 5—29-betlar.
4. *Gulyor.* O'zbek xalq ijodi turkumi. Qo'shiqlar. G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. T., 1967., 49—102-betlar.
5. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T., «Fan» 1959.
6. Xorazm qo'shiqlari. (To'plovchi va tahrir qilib, nashrga tayyorlovchi J. Qobulniyozov). T., «Fan». 1965.

ASKIYA

O'zbeklarning xalq og'zaki ijodidagi ko'p janrlar boshqa xalqlarda ham bor. Ertak, doston, qo'shiq, maqol, matal, topishmoq, tez aytish kabilar shular jumlasidandir. Ammo bizda yana shunday janr ham borki, boshqa xalqlarda uchramaydi. Bu askiyadir. Askiya tilimizning juda boy imkoniyatlarga ega ekanini ko'rsatadigan janrdir. Eng

muhimi, askiyani aytish, uni o'ylab topish, uni tushunib yetish oson emas. O'zbeklar ana shunday fazilatga ega xalq.

Askiya o'zbek xalq og'zaki ijodining o'ziga xos janri hisoblanadi. Unda o'zbek tilining boyligi, so'zlarning ma'nodorligi, ko'rinishdan sodda bo'lib tuyulgan jumlaning kezi kelganda odamni haddan tashqari mushkul vaziyatga tushirib qo'yishi mumkinligi va, ayni paytda, o'ylab topilgan ikkinchi bir javob — jumla bilan mushkul holatdan chiqish yechimi topilgani namoyon bo'ladi.

Hayotda bevosita chiroyli topilgan so'z bilan bog'liq ibratli lavhalar tez-tez uchrab turadi. Bunday lavhalar ona tilimiz imkoniyatlari qanchalar cheksiz ekanini isbotlovchi daqiqalarni vujudga keltiradi: aytilgan so'zning ma'no qirralari kengligini dalillaydi. Keyinchalik bu go'zal lavhalarining ayrimlari tildan-tilga o'ta boshlaydi. Aslini olganda, askiyaning vujudga kelishi, shakllanishi tilimiz boyligi namoyon bo'lgan ana shunday lavhalarga asoslanadi. Masalan, kunlardan bir kun dutorchi qizlar ansambli ishtirokchisi Sanobar ismli xonanda musiqa mashqi o'tkaziladigan xonaga birinchi bo'lib keladi va ustoz G'anijon Toshmatovdan: «Qizlar kelishmadimi?» — deb so'raydi. Tabiatan askiyachi ustoz shogirdiga qarab: «Kelishgani kelishdi!», — deb javob beradi. Ustoz san'atkor, javobida askiyaning juda muhim jihati aks etgan. Chunki G'anijon aka o'z javobida, birinchidan, mashg'ulotga kelgan qiz yagona Sanobar ekanini ta'kidlagan bo'lsa, ikkinchidan, shogirdining qaddi-qomati kelishganini lutf qiladi. Bu kichik dialogda xalqimiz og'zaki ijodiga oid askiya janrining asosiy belgisi — so'z o'yini bo'lib o'tganini qayd etish mumkin.

Bu san'at bilan maxsus shug'ullangan olim Rasul Muhammadievning ma'lumot berishicha, askiya o'zbeklar orasida qadimdan keng tarqalgan ekan. Xususan, XV asrda yashagan shoir Zayniddin Vosifiy o'z xotiralarida Hirot shahrida Mirsarbaraxno, Burxoniy Gung, Hasan Voiz, Said G'iyosiddin, Sharfiy, Halil sahhob, Muhammad Badaxshiy kabi o'tkir so'z ustalari borligini aytib o'tgan. Keyinchalik esa Qo'qon xonligi hududida bu san'at yana rivojlandi, xalq orasida mashhur bo'ldi. Ayniqsa, Yusufjon qiziq Shakarjonov, M. Tillaboyev, Erka qori Karimov, J. Sultonov, G'. Toshmatov, T. Aminov A. Qozoqov, U. Abdullayev, M. Rahimov kabi mashhur so'z ustalari askiya san'atini rivojlantirishda munosib hissa qo'shganlar. Bugungi kunda ham askiyaning mohir ustalari o'z faoliyatlari bilan xalqqa manzur namunalar yaratmoqdalar. Yurtimizning mustaqil-

lik, Navro'z, Hosil va boshqa bayramlarida, xalq sayillarida yirik ommaviy tomoshalarga askiya fayz kiritmoqda. Ayni paytda, ulfatlarning yig'ilishlari, gap-gashtaklar, to'y marosimlari askiyabozlik bilan qizimoqda.

Askiya arab tilidan olingan so'z bo'lib, «zakiy — sof fikrli, o'tkir zehnli degan ma'nolarni anglatadi. «Azkiyo» so'zning ko'plik shaklidir. Xalq jonli tilida «askiya» tarzida talaffuz qilinadi.

Askiya aytishdan bosh maqsad odamlarni kuldirish bo'lsa ham, aslida askiya aytuvchilar o'zlarining so'zga ustaliklarini, hozirjavob ekanliklarini atrofdagi yurtdoshlariga ko'z-ko'z qilishni ham nazarda tutganlar. Shuning uchun ham mashhur askiyabozlar el orasida alohida hurmatga sazovor bo'lishgan.

Tilimiz boyligidan foydalanib atrofdagi odamlarni kuldirishda bir necha usullardan foydalanilgan. Ulardan biri askiyabozlar tomonidan omonim so'zlarni qo'llash hisoblangan.

Ma'lumki, mumtoz adabiyotimizda *iyhom* san'ati mavjud bo'lib, u kamida ikki ma'noga ega bir shaklli so'zning shoir tomonidan she'riy misrada keltirilishi orqali yaratiladi. Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub quyidagi baytga e'tibor qiling:

*Labing bag'rimni qon qildi, ko'zimdan qon ravon qildi.
Nechun holim yamon qildi, man undan bir so'rorim bor.*

Bu baytda «so'rorim» *iyhom* san'atiga misol bo'ladi. Chunki bu so'z bir o'rinda «so'ramoq», ikkinchi o'rinda «so'rmoq» (o'pmaq) ma'nosini anglatadi.

Omonim so'zlar xalq og'zaki ijodidagi she'riy parchalarda ham uchraydi. Xususan, Ergash Jumanbulbul aytgan bir to'rtlikda shunday deyiladi:

*Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil bolam, yomonlikni ot.
Nasihatim yodingda tut farzandim,
Yolg'iz yursa, chang chiqarmas yaxshi ot.*

Ko'rinib turibdiki, to'rtlikdagi uch marta qo'llangan «ot» so'zi uch xil ma'noni anglatadi. Birinchi qatorda «ism», ikkinchi qatorda «otmoq» (fe'l), to'rtinchi qatorda xalqimizning sevimli hayvoni «ot» nazarda tutiladi. Keyingi misolda xalq shoiri *iyhom* emas, *tajnis* san'atidan foydalanган. Chunki bir shakldagi ko'p ma'nodagi so'zlarning o'zaro qofiya bo'lib kelishi *tajnis* deb ataladi. Askiyada esa

ko'proq iyhom san'atidagi so'z o'yini yetakchilik qiladi. Ba'zan bu san'at shu qadar murakkablashib ketadiki, uni tezda anglab olish juda qiyin bo'ladi. Masalan, olim Rasul Muhammadiev o'zining 1962 yilda e'lon qilgan «Askiya» kitobida quyidagi matnni keltiradi:

«Qodirjon aka:

— Ikromiddin, bu yoqqa qarang, bizga pishirishingiz bitta osh, qovoq ham solasiz-a!

Ikromiddin:

— Qodirjon aka, sizlardaqa aziz mehmonlarga atab har xil ovqat qilganmiz: bu sho'rva, osh qovoqda.

Amin buva:

— Mulla Ikrom, Qodirjon akadan tashvish qilmang, bu kishiga osh qovoqdan olinsa bo'ldi.

Qodirjon aka:

— Amin buva, ajoyib xushfe'l odamsiz-da, indamay olaverasiz: oshga qovoq solinmaydi, deb.

Amin buva:

— Siz ham tushuraversangiz-a, qovoqdan osh yaxshi deb.

Qodirjon aka:

— Siz ham indamay tushiraversangiz-a, oshdan qovoq yaxshi deb.

Qodirjon aka:

— Bir oz u yoq-bu yoqdan gaplashib o'tiringlar, boshqa ovqat qilaman: qovoqsiz!»

Yuqoridagi matnni zehn bilan o'qisak, «qovoq» so'zi bir necha marta ham insonning yuzidagi qosh osti qism — qovoq, ham poliz ekini qovoq ma'nosida kelgan. Oxirgi jumlada esa hatto xalq orasida qovoq so'zining «befahm»ga teng ma'nosi beriladi va «qovoq siz», ya'ni «befahm» odam tushunchasi anglashiladi. Shunday qilib, askiyada mana shu yo'sinda so'z o'yini o'z ifodasini topadi.

Askiyada kulgi hosil qiladigan ikkinchi usul askiyabozlar laqablarining tilga olinishi hisoblanadi. Ammo haqiqiy askiyabozlar laqabni askiyaga shunday singdirib yuborar edilar-ki, natijada hech kimning ko'ngli og'rimasdi, savol-javobni esa hammaga lazzat beruvchi hazil deb qabul qilishardi. R. Muhammadiev safar paytida ro'y bergan bir voqeani eslaydi. Mashhur hofiz Mamayunus (laqabi kal) do'sti Erka qorini (ko'zi ojiz) askiyaga tortar ekan, qori akaning ko'zi ojizligiga shama qilib:

— Turing, qoriaka! Ko'r otga (kurortga) keldingiz! — dedi. Erka qori yostiqlardan boshini ko'tarar ekan,

shoshib-pishib, paypaslanib derazadan tashqariga qaragan bo'ldi-da, darhol yuizini Mamayunus aka tomonga burib:

— Hovliqmay qoling, Mamayunus! Sho'rtepa-ku! — dedi.

Matnni tahlil qilishda bu askiyaning mavzui, ya'ni payrovi laqab bilan bog'liqligi ayon bo'ladi. Mamayunus Erka qori kelgan manzilni «ko'r ot» deb atash bilan do'stining ko'zi ojizligini ta'kidlayapti. Erka qori bo'lsa o'rnidan turdi, deraza pardasini ko'tardi va nihoyatda zukkolik bilan «Sho'rtepa» so'zini topdi. Bu so'z Mamayunus akaning savolidan zakiyroq — go'zalroq hisoblanadi. Ayniqsa, Mamayunus akaning kal ekanini bilgan odamlargina bu javobdan kulishi mumkin edi, xolos. Chunki issiqdan terlash, bosh kiyimni olishdan keyin shabada tegishi bilan boshning qurishi oxir-oqibatda Sho'rtepani eslatadi.

Askiyada kulgini hosil qilish usullaridan yana biri mavzuga aloqador so'zdagi tovushlarni atayin buzib talaffuz qilish hisoblanadi. Masalan, yuqoridagi askiya matnida Mamayunus aniq qilib, «ko'r ot» degan. U «ko'r» so'zidagi «o'» tovushini «u»ga yaqin talaffuz qilish bilan birga bu tovushni bir oz cho'zgan, natijada aslida «kurort» so'zi talaffuzda «ko'r ot»ga yaqin aytilgan va kulgi hosil qilgan. Askiyada «kishmish» (uzum) — kishi-mishi (odam); chanqoq (suvsiz) — chang qoq (changini qoqish); sovliq (urg'ochi qo'y) — sog'liq (salomatlik) tarzida talaffuz qilinadi va kulgi yaratiladi.

O'zbek xalqi farzandlari askiyani sevadilar va uning imkoniyatlaridan foydalanib, o'zlarining hordiqclarini chiqaradilar. Askiya og'zaki ijodimizning alohida janri bo'lishi bilan birga uning tarkibida ham kichik atamalar bor. «Payrov», «o'xshatdim», «gulmisiz sunbulmisiz», «bilganlar unday deydi» kabilar shular jumlasidandir.

Payrov askiya aytuvchilar tanlagan mavzudir. Xususan, sayil, to'y, gap-gashtaklarda askiya aytishga shaylangan san'atkorlar askiya boshlanishidan oldin mavzu belgilaydilar. Tarafma-taraf askiyabozlar kitob, imorat, dehqonchilik, shaxmat, ona tili, qo'shiqlar va hokazo mavzulardan birini tanlaydilar. Masalan, shaxmat haqida askiya qilishga kelishilgandan so'ng birinchi navbatda donalar teriladi, oq yoki qora tarafda o'ynash hal etiladi, shundan keyin sipohlarning yurishi boshlanadi. Bu jarayonning hammasi tilda, so'z o'yinlari vositasida amalga oshiriladi. Askiya biron tomonning mot bo'lishi bilan yakunlanadi. Yoki paxta pay-

rovi boshlansa, yer paxta ekishga tayyorlanadi, paxta ekiladi, yagana qilinadi, sug'oriladi, chekanka qilinadi, paxta gullaydi, nishonalaydi, terim boshlanadi, davlatga topshiriladi, hatto, gazlama to'qilib, undan turli kiyimlar, ko'rpa-yostiqlik tayyorlanadi. Demak, askiyaboz so'z o'yini qilishi bilan birga tanlangan mavzuning mukammal yechimini topgan bo'lishi ham kerak. Shundagina askiya talabga javob bergan hisoblanadi. Undan tashqari, askiya bo'layotgan joyda tinglovchilar ham mavzuni qabul qilishlari lozim. Tomoshabin askiyani tushunmasa, unday askiya ham muvaffaqiyatsiz yakunlanadi. Ehtimol, shuning uchun askiyabozlar mavzu tanlashga e'tiborsiz qaramaydilar. Ular ko'pincha to'y egasining kasbiga qarab to'y qatnashchilariga qanday mavzu ma'qul bo'lishini aniqlaydilar. Mashina, tabobat, dehqonchilik, savdo mavzulariga murojaat ana shu tarzda amalga oshadi.

Askiyaning qadimgi shakllaridan biri «Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz» hisoblanadi.

Masalan:

- Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?!
- Aytganingizman.
- Andijonni yo'lida adashib qolib: «oyim», — deb yig'lab yurganmisiz.
- Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?!
- Aytganingizman.
- Man-ku «oyim», — deb yig'lab yuribman. Siz oyingizni Uchqo'rg'ondan topganmisiz?

Yuqoridagi matnda askiyabozning birinchisi raqibini Oyim qishlog'ini axtarayotganini aytib kulgi hosil qilsa, ikkinchisi o'zbeklarda gap talashib qolgan odamning «Onangni Uchqo'rg'ondan ko'rsataman», — deb do'q urishiga shama qilyapti. Har ikki savol-javobda ham o'rinjoy nomi, askiyachining onasi tilga olinyapti va kulgili vaziyat vujudga keltirilyapti.

Endi e'tiboringizga «O'xshatdim» askiyasidan bir namuna havola qilamiz.

Nasriddin:

— Eshon, ho Eshon, sizni o'xshatdim.

Odilxo'ja:

— Kimga?

Nasriddin:

— Musobaqa komissiyalariga ko'rinmay chap berib yurgan brigadirga.

Odilxo'ja:

— Nima qilardim?

Nasriddin:

— G‘o‘za parvarishi ayni qizigan chog‘larda shaharda qovun tushirib yurardingiz.

Bu matnda askiyaboz g‘o‘za parvarishi paytida o‘z ishiga sovuqqonlik bilan qaragan brigadirlarni tanqid qilishga kirishgan. Tekshiruvchi komissiyadan qochib tutqich bermagan brigadirning ahvoli tang ekani qayd etilishi bilan birga «qovun tushirish» iborasi ham qo‘llangan. Mazkur ibora ko‘ngilsiz ish qilib qo‘ygan odamga nisbatan aytiladi. Xullas, askiya o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi milliy tilimiz imkoniyatlaridan samarali foydalanish mahsuli sifatida vujudga kelgan va shakllangan janrdir. Unda o‘zbek tilining ma‘nodosh so‘zlarga boyligi, ba‘zan tovushlarni o‘zgartirish vositasida ham omonim so‘zlar hosil qilish mumkinligi namoyon bo‘ladi. Askiya xalq farzandlarining kulgi yaratish imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanganliklarini dalil-laydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Nima uchun askiya faqat o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga xos janr hisoblanadi?
2. Payrov, gulmisiz, o‘xshatdim kabi askiyalar haqida nimalar bilasiz?
3. Askiyada kulgi hosil qilish uchun qanday usullardan foydalanishadi?
4. Askiyaboz qanday xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak, deb o‘ylaysiz?
5. Askiyada mavzu tanlash jarayoni haqida so‘zlang.
6. Matnlardagi kulgi hosil qiluvchi so‘zlarni aniqlang va izohlang.
7. Askiya haqida hayotiy kuzatishlaringizni aytib bering: turmush voqealari, siz guvoh bo‘lgan askiyalar, teleko‘rsatuvlar, hujjatli filmlar, radio eshittirishlar va hokazo.

Adabiyotlar:

1. *Muhammadiyev R.* Askiya T., O‘zbekiston davlat badiii adabiyot nashriyoti, 1962.
2. Askiya. O‘zbek xalq ijodi turkumi. T., G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1970.
3. Askiyada ijrochilik mahoratini oshirish yo‘llari, (metodik tavsiyanoma). Tuzuvchilar: M. Jo‘rayev, T. Sobitova. T., 1985.

XALQ DOSTONLARI

Dunyodagi ayrim xalqlarda o'zining tarixiga oid yirik hajmdagi katta muhim voqea bayon etiladigan janrlar bor. Biz — o'zbeklarda bu janr «doston» deb ataladi. «Doston» so'zi qiziq-qiziq voqealarni hikoya qilish, maqtash ma'nolarini anglatadi. Badiiy adabiyotimizda asosan ikki usulda yaratilgan dostonlar bor. Birinchisi, asrlar davomida xalq og'zaki ijodida baxshilar tomonidan og'zaki tarzda kuylab kelingan dostonlar. Ikkinchisi, yozma shaklda shoirlar tomonidan ijod qilingan dostonlar. «Alpomish», Go'ro'g'li turkumidagi «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Malikai Ayyor», «Ravshan»; «Kuntug'mish», «Rustamxon» kabilar og'zaki dostonlar namunalaridir. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z», Navoiyning «Hayratul abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» kabi asarlari esa yozma adabiyotdagi dostonlar bo'lib, ularni og'zakidan ajratish lozim bo'ladi.

Og'zaki ijoddagi doston bir qator tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Professor M. Saidov ularni she'riy va nasriy parchalardan iborat matndan, musiqadan, doston aytuvchining hofizlik san'atidan va soz cherta bilishidan iborat, deb qayd etadi. Shu bilan birga, doston haqida to'liq tasavvur hosil qilish uchun baxshining bevosita tinglovchilar davrasida qaynab (ilhomga kirib) doston ijro etishiga guvoh bo'lish ham muhimdir. Demak, doston bo'lishi uchun baxshining tinglovchi bilan jonli muloqotini ham tarkibiy qismlardan biri sifatida baholash mumkin.

Dostonni baxshilar kuylaydilar. Qadimgi zamonlarda «baxshi» xalqona usullar bilan bemorni davolovchi tabib, ayrim hududlarda ustoz ma'nolarini anglatgan. Bugungi kunda bu so'z asosan xalq dostonlarini kuylaydigan san'atkorni bildiradi. Baxshi soz chertganda sozanda, she'riy parchalarni kuyga solib aytganda xonandadir. Shuningdek, parchalarni bir zumda to'qib ketadigan shoir, dostondagi nasriy parchalarni yoddan o'qiyotganda badiiy so'z ustasi hamdir. Shoirtabiat baxshi hech qachon dostonni bir xil, ya'ni o'zgarishsiz ijro etmaydi. Professor Hodi Zarifovning ta'kidlashlaricha, bulung'urlik Amin baxshi «Alpomish» dostonini uch oy davomida tinglovchilarini sira zeriktirmay kuylagan ekan. Endi yozda yoki kuzda boshlangan doston kuzda yoki qishda nihoyasiga yetishini tasavvur qilaylik. Bir fasl muddatda doston ijro etgan baxshi biron kitobga qaramasdan shuncha gapni va she'riy par-

chalarni qaerdan topgan? O'sha nusxadagi dostonning hajmi qanday bo'lgan? Uch oy zeriktirmay ijro etish uchun naqadar yuksak mahorat egasi bo'lishi kerak o'sha baxshi? Bu savollarga beriladigan har bir javob o'zbek dostonchiligi-ning beqiyos imkoniyatlarini qayta-qayta takrorlaydi, xolos. Baxshi doston aytar ekan, «Alpomish» dostonida Alpomish gapirganida, Alpomish mardligini, Barchin so'zlaganida go'zal qizning yuzini ko'z oldimizda gavdalan-tiradi. Shuning uchun doston kechalari har bir tinglovchi uchun katta bayram bo'lgan. Bu kechalarda odamlar o'rtasidagi hamma ginaxonliklar unutilgan, turmush tashvishlari chekingan. Yoshu kattalar, erkak-ayollarning butun xayoli dostonidagi voqealar bilan band bo'lgan.

Dostonlar hajm jihatdan chegaralanmaydi. Doston ijrosi ham ba'zan soatlab, ba'zan kunlab davom etgan. Bunda doston mazmuni, baxshining mahorat darajasi muhim hisoblangan. O'zbekistonda xalq dostonlari Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Xorazm, Namangan viloyatlarida va Qoraqalpog'iston muxtor respublikasida ijro etiladi. Ijrochi baxshilar do'mbira, tor, dutor chertib, qo'biz tortib doston aytadilar. Ijro usuliga ko'ra o'zbeklarda Samarqand, Xorazm, Farg'ona (Namangan) dostonchilik an'analari mavjud bo'lib, Samarqandda ichki bo'g'iz ovoza-da, Xorazmda ochiq qo'shiq aytish yo'li bilan, Namanganda ochiq, ammo, musiqa asbobiga mos holda kuy-lanadi.

Samarqand dostonchiligida hajm jihatidan katta doston-lar nasrdan va epik she'rlardan iborat bo'ladi. Xorazm dos-tonchiligida dostonlar nasriy parchalardan va lirik she'rlar-dan iborat bo'ladi. Bu dostonlarning hajmi katta bo'lmay-di. Namanganda ham dostonlarning hajmi kichik, ammo ularning matnlari Samarqand dostonchiligi kabi nasrdan va epik she'riy parchalardan tashkil topadi.

Samarqand dostonchiligi an'anasiga mansub «Ravshan» dostonidan nasriy parcha keltiraylik:

«Oq qiz shunday qiz edi: oti Oqqiz, Zulxumorga naq qiz. Oqqiz o'zi oq qiz, o'zi to'lgan sog' qiz, o'rta bo'yli chog' qiz, o'ynagani bog' qiz, uyquchi emas, sog' qiz, eri yo'q o'zi — toq qiz, ko'p kalondimog' qiz, yaxshi — tekis bo'z bolani ko'rsa, esi yo'q — ahmoq qiz, qora ko'z, bodomqovoq qiz, sinli-siyog qiz, o'zi semiz — turishi yog' qiz; o'yinga qulay-roq qiz, to'g'ri ishga bo'layroq qiz, o'zi anqov olayroq qiz, tanasi to'sh qo'ygan keng qiz, sag'risi do'ng qiz, urushqoq emas — jo'n qiz, a'zosi bari teng qiz...».

Endi she'riy parchalarga diqqat qiling:

*«Chu, deb otin uradi,
Oyog'ini tiradi.
Suvsiz cho'lda G'irko'k ot,
Irg'ib, sakrab boradi.
Suvsiz cho'lda mard Hasan,
Qattiq qistab boradi.
Obro' ber, deb yo'llarda
Hasan ketib boradi».*

Shuningdek, Samarqand dostonchiligiga oid she'riy parchalarda lirik mazmundagi o'rinlar ham uchraydi:

*Paydo bo'ldim, ikki gavhar donadan,
Parvoz qilib uchdim manzilkonadan,
O'lim uchun g'am yemayman, bo'yingdan.
Bir armonim, yolg'iz edim enamdan.*

Ma'lum bo'ladiki, Samarqand dostonchiligida nasr badiiy jihatidan nazm bilan tenglasha oladi. Saj' dan iborat Oqqiz ta'rifida o'nlab qofiyalangan so'zlar uchraydi. Ular orasida hazil, kulgili o'rinlar ham bor. Demak, nasrda badiiy mukammallikka erishilgan. She'riy parchalar esa ikki xil bo'lar ekan. Ko'pincha ularda voqea bayon etiladi: otda chopish, jang lavhalari, savol-javoblar, ziyofat tasviri va hokazolar. Ammo ichki his-tuyg'u ifodalangan o'rinlar ham uchraydi: ro'y bergan voqeaga munosabat, ba'zan shodlik, ba'zan o'kinch tarzda ifodalanadi.

Xorazm dostonlarida holat boshqacharoq. Bu dostonlarda voqeaning bayoni, ro'y bergan hodisa tafsiloti faqat nasrda ifodalanadi. She'riy parchalarda esa lirik his-tuyg'ular aks etadi. «Oshiq G'arib va Shohsanam» dostoniga murojaat qilaylik:

«Shohsanam G'aribni birdan ko'radiyu, yana ko'zdan yo'qotib, qayerga ketganini bilmay qoladi:

*Uchirdim shunqor qushimni,
Hech bir yerda qarori yo'q.
Vo hasrato, mahvoshimning,
To yetguncha qarori yo'q».*

«Ravshan» dostonidan olingan parcha bilan «Oshiq G'arib va Shohsanam» dan olinganini solishtirsak, nasr va she'rdagi farq aniq ko'rinadi. Endi Namangan dostonchiligi an'anasiga oid «Zamonbek» dan olingan bir parcha keltiraylik:

'Saj' — nasriy parchalardagi so'zlarning qofiyalanib kelishi.

«Go‘ro‘g‘li yigitlarining g‘ayrati kelib, o‘tday tutashib, Shodmon polvon degan yigit Mamaniyoz orqasidan quvib turgan joyi ekan:

*«Ko‘ring Shodmon polvon ishini,
Uni-buni deganiga qo‘ymaydi,
Bora qolib turvayidan ushlaydi,
Taqimini bir ko‘tarib tashlaydi».*

Namunaning shakli va mazmunidan ma‘lum bo‘ladiki, nasrda ham, nazmda ham qahramonlar harakatining bayoni o‘z ifodasini bir xil topgan. Bu jihatdan Farg‘ona dostonchiligi Samarqand an‘anasiga o‘xshashdir

Yuqorida qayd etilgan dostonchilik an‘analaridan tashqari, ularning tarkibida dostonchilik maktablari ham mavjud. Bir an‘ana doirasida doston mazmunidagi mohiyat saqlangan holda qahramonlar xatti-harakati, ruhiy kechinmalari yo‘nalishini farqli tarzda namoyon qilish dostonchilik maktablari tushunchasini izohlaydi. Dostonchilik maktablari haqida tasavvur hosil qilish uchun quyidagi ma‘lumotni keltirish o‘rinlidir. Atoqli olimlarimizning ma‘lumotlariga qaraganda, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li Ergash Jumanbulbulning muhabbat mavzuidagi dostonlarini, xususan, «Ravshan»ni yaxshi aytishini tan olgan.

Ergash shoir esa Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining «Alpomish» dostonini aytishiga, ayniqsa, qahramonlik lavhalarining jo‘shqin talqiniga qoyil qolgan ekan. Ayni choqda, Fozil Yo‘ldosh Ergash shoirning «Alpomish» qahramonlik dostonini muhabbatli qilib aytishini ta‘kidlagan ekan. Shuning o‘zidan ma‘lum bo‘ladiki, Bulung‘ur maktabiga mansub Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li ko‘proq qahramonlik dostonlarini yoki dostonlardagi qahramonlik lavhalarini ijro etishga moyil bo‘lgan. Demak, Bulung‘ur maktabining o‘ziga xosligini ham ana shu belgi bilan izohlash mumkin. Ergash Jumanbulbul o‘g‘li vakil bo‘lgan Nurota (Qo‘rg‘on) maktabi namoyandalari esa ko‘proq muhabbat mazmunidagi dostonlarni ijro etganlar. Demak, Nurota maktabida muhabbat lavhalarini, ruhiy holatlarni, his-tuyg‘ularni ifodalashga ko‘proq e‘tibor berilgan. Dostonchilik maktablari haqidagi tasavvurga ana shunday belgilar vositasida aniqlik kiritiladi. Aslini olganda, keyinchalik alohida-alohida maktab sifatida shakllangan hududdan mohir baxshi yetishib chiqqan. Keyingi shogirdlar ana shu baxshi tajribasidan va ijro usulidan bahramand bo‘lganlar. Natijada, bir mahalliy sharoitda aytilgan doston ikkinchisidan farqlanib borgan va maktab sifatida shakllangan.

Xalq baxshilari ijodini o'rganish ular ijro etgan dostonlar orasida diniy mavzudagi asarlar ham mavjudligini tasdiqlaydi. Bunday baxshilar mustaqillik yillarimizgacha yashirin tarzda doston aytishga majbur bo'lganlar. Mustabid tuzumdagi turli tazyiqlar baxshilar sonining nisbatan kamayib ketishiga olib keldi. Ular doston aytishdan tashqari duoxonlik bilan ham shug'ullanganlar.

Shunday qilib, xalq dostonlari alohida mahorat bilan kuylangan markazlar shu hudud nomi bilan maktab sifatida atalgan. «Hozirgi kunda o'zbek folklorshunosligida Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Qamay, Sherobod, janubiy Tojikiston, Xorazm kabi poetik dostonchilik maktablari — baxshilik san'atining ajoyib markazlari aniqlangan».¹

Shulardan Fozil Yo'ldosh o'g'li mansub bo'lgan Bulung'ur dostonchilik maktabida ko'proq qahramonlik dostonlari badiiy jihatdan mukammal tarzda kuylangan. Bir necha versiya, o'nlab variantlari yaratilgan «Alpomish» qahramonlik dostonining Qo'ng'irot versiyasi sifatida eng oliy va badiiy barkamol namuna — Fozil Yo'ldosh o'g'li variantining qabul qilinishi bejiz emas. Professor Hodi Zarifov qayd etgan Amin baxshi ham shu maktab vakili edi. Bu maktab shuhratiga qadimda Muhammad shoir, Sultonmurod Suyar, Rahimbulbul kabi baxshilar o'z ijodlari va ijrolari bilan munosib hissa qo'shganlar. Ular «Alpomish», «Oysuluv», «Hasanxon», «Chambil qamali» kabi dostonlarni alohida mahorat bilan ijro etganlar.

Samarqand dostonchiligida nom taratgan yana bir maktab Qo'rg'on dostonchiligi deb ataladi. Ergash shoirlarning ajdod va avlodlari shu maktab vakillari hisoblanadi. Avvalgi sahifalarda qayd etilganidek, bu maktab sohiblari dostonlarni muhabbatli qilib aytganlar. Qo'rg'on maktabida boshqalardan farqli o'laroq Sulton kampir, Tilla kampir ismli ayollar ham baxshilik san'atini egallaganlar. Ulardan tashqari, Yodgor, Bo'ron baxshi, Jassoq baxshi, Po'ltan shoirilar ijodi shu maktabda shakllangan usul bilan rivojlangan. «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Ravshan», «Kuntug'mish», «Dalli» dostonlarini ijro etish aynan shu maktab vakillariga xos edi.

Yana bir maktab Shahrisabz nomi bilan yuritiladi. Bu maktabda Xidir shoir, Ernazar shoir, Abdulla shoir kabi

¹ Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990, 236-bet.

ijodkor baxshilar yetishib chiqqan. Bu maktabda Go'ro'g'li turkumiga oid dostonlar, ayniqsa, «Malikai Ayyor» dostoni keng tarqalgan edi.

Narpay dostonchiligi maktabi ham bir qator baxshilari va dostonlari bilan o'zbek eposi rivojiga hissa qo'shgan. Narpay dostonchiligida Rajab shoirning tarbiyasida bo'lgan Islom shoir, Nurmon Abduvoy o'g'li nomlari alohida hurmat bilan tilga olinadi. Islom shoir o'z ijodida Qo'rg'on va Shahrisabz maktablari an'alarini uyg'unlashtira oldi.

Bu maktab vakillari ko'proq «Orzigul», «Sohibqiron», «Gulixiromon» kabi dostonlarni ijro etishgan.

Shernazar Beknazar o'g'li, Umir Safar o'g'li, Ahmad baxshi kabi ijodkorlar esa Sherobod dostonchilik maktabiga mansub san'atkor edilar. Ular ijodida ham Go'ro'g'li turkumi dostonlari alohida o'rin tutadi. Bu maktab vakillari ayniqsa, «Malla savdogar», «Ollonazar Olchinbek» dostonlarini badiiy jihatdan mukammal ijro etganlar.

Janubiy Tojikistonda yashovchi Haybat Shamol o'g'li, Qunduz soqi kabilarning nomlari o'zbek baxshilari orasida hurmat bilan tilga olingan. Bu baxshilar ham Go'ro'g'li turkumi dostonlarini o'ziga xos usulda ijro etganlar.

Xorazm dostonchiligi musiqiyliigi, dostonni jo'r ovoz bo'lib ijro etilishi, doston ijrosida bir necha musiqa asboblarida jo'r bo'lishi bilan ajralib turadi. Qadimgi sayil-larda, to'ylarda 3—4 baxshi chaqirilgan va har bir baxshiga alohida-alohida davra berilgan. Sayil yakunida mohir baxshi atrofidagi odamlar ko'payib, saviyasi past baxshi atrofida hech kim qolmagan. Bu odat san'atkorning o'z ustida muttasil ish olib borishga va ijro san'atini egallashga majbur qilgan. Undan tashqari, Xorazmda 40 yildan ortiq xonlik qilgan Muhammad Rahimxon (Feruz) har yili baxshi va xonandalarning ko'rigini o'tkazib, shaxsan o'zi ularga doston aytish huquqini bergan. Ijro darajasi zaif baxshini omma o'rtasida doston aytish huquqidan mahrum qilgan. Dostonchilikka bu qadar mas'uliyat bilan yondashish Xorazm dostonchiligi rivojini ta'minlagan. Bu maktabda Amat baxshi, Bola baxshi (Qurbonnazar Abdullaev), Boltavoy baxshi, Qodir sozchi, Murod baxshi, Ro'zimbek baxshi, Otaxon baxshilar ijod qilishgan va «Bozirgon», «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Qirq ming», «Oshiq Mahmud» kabi dostonlarni katta konsert dasturini eslatadigan tomosha tarzida ijro etishgan.

Xalq dostonlari yurtimizning turli hududlarida turlicha ijro etilishiga, ijro usullariga, voqealar sharhiga ko'ra, hatto,

bir viloyatning o'zida ayrim-ayrim maktablarga ega bo'lishidan tashqari mazmuniga ko'ra ham bir necha turlarda tasniflanadi. Taniqli olimlardan V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov, M. Saidov, T. Mirzaev, B. Sarimsoqovlarning kuzatishlaricha, xalq dostonlarini turlarga bo'lishda ko'proq ularning mazmuniga, qahramonlarning fe'l-atvoriga e'tibor qilish ma'qul. Ammo nomlari tilga olingan olimlarning har biri amalga oshirgan tasnif ma'lum darajada bir-biridan farq qilishiga qaramay, ularni quyidagicha nomlash mumkin:

1. Qahramonlik dostonlari («Alpomish»).
2. Ishqiy-romanik dostonlar («Ravshan», «Kuntug'-mish»).
3. Jangnoma dostonlari («Yakka Ahmad»).
4. Kitobiy dostonlar («Sayyod va Hamro», «Oshiq G'arib va Shohsanam»).
5. Tarixiy dostonlar («Oysuluv»).

Tasnif qilishning asosi dostonlarda tasvirlangan voqealarning bosh mohiyati bilan izohlanadi. Masalan, «Alpomish» dostonida ham ishq-muhabbat, jang lavhalari, tarixiy ma'lumotlar bor. Ammo ma'lum sabab bilan ajralib ketgan xalqni birlashtirish yo'lidagi mardlik va qahramonlik asarning markaziy g'oyasini tashkil etadi. Yoki «Ravshan» dostonida ham mardlik, qahramonlik belgilari uchraydi. Lekin doston mazmunidagi asosiy fikr Ravshanning Zulxumorga bo'lgan ishqini ifodalash maqsadidagi safarini bayon qilishga bag'ishlanadi.

Qahramonlik eposi xalq og'zaki ijodi tarixida alohida bosqich sifatida baholanadi. Uning mashhur namunasi yunonlarda «Odisseya» va «Iliada» asarlari hisoblanadi. Qirg'iz xalqining «Manas»i ham ana shunday bosqich namunasidir. Bunday asarlarda alohida qahramonlik va mardlik namunasini ko'rsatgan xalq farzandining yurt ozodligi, elni birlashtirish maqsadidagi safarlari, o'zidan son va kuch jihatidan yuqori turgan dushman bilan olishuvlari aks etadi. Qahramonlik eposiga o'zbeklarda «Alpomish» dostoni misol bo'ladi. Unda yurtimizdagi milliy an'analarning shakllanishi, tashqi dushmanlarga qarshi kurash, xalq birligini saqlash, mustaqil hayotni muhofaza qilish g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Xalqimiz baxshilari repertuaridagi dostonlarning salmoqli qismini romanik dostonlar tashkil qiladi. «Roman» fransuz tilidan olingan bo'lib eposning bir turi ma'nosini anglatgan. Ammo keyinchalik badiiy adabiyotdagi roman janr sifatida alohida ajralib rivojlanganidan so'ng sevgi-sar-

guzashtlarni to'qima tarzda aks ettiruvchi asarlar tushunchasini bera boshlagan. Romantik dostonlar deganda, xalq dostonlarining mazmunan sevgi — sarguzashtlarni tasvirlovchi turlari tasavvur qilinadi. Ularda voqea tuguni oshiqning ma'shuqa haqida xabar topishidan boshlanadi. Keyinchalik qahramon ishq sarguzashtlariga boy safarga otlanadi. Bu yo'lda turli qiziqarli, hayratomuz hayot lavhalari ro'y beradi. Dushmanlar bilan yakkama-yakka olishuvlar bo'ladi. Dostondagi voqealar rivoji shu tarzda taraqqiy etadi va oxir-pirovardida oshiq o'z orzusiga yetadi. «Ravshan», «Kuntug'mish» kabilarni ana shunday dostonlar qatoriga qo'shish mumkin.

Jangnoma-dostonlarni esa voqea rivoji asosan jang lavhalariga boy asarlar tashkil etgan. Baxshilar bunday dostonlarni nisbatan kam ijro etganlar. Bunday dostonlarda ko'proq qahramonning botirligini tasvirlashga e'tibor beriladi.

«Yusuf bilan Ahmad», «Alibek va Bolibek», «Qirq ming» kabi asarlar shular jumlasidandir.

Kitobiy dostonlar asosan tarixiy hayotimizning keyingi asrlarida paydo bo'ldi. Yozma adabiyotimiz vakillari tomonidan yaratilgan dostonlardagi qiziqarli va ibratli voqealar bilan tanishgan baxshilar ular asosida o'zlarining nusxa (variant)larini yaratganlar. Natijada kitobiy dostonlar yozma va og'zaki ijodning o'zaro aloqalari natijasi sifatida vujudga kelgan. Og'zaki ijoddagi «Sayyod va Hamro», «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Vomiq va Uzro» kabi dostonlar ana shu turdagi asarlar namunasidir.

Tarixda bo'lib o'tgan muhim voqealar haqida hikoya qiluvchi dostonlar tarixiy dostonlar deb ataladi. Bunday asarlarda tarixiy voqealar tinglovchida shubha uyg'otmaydigan to'qimalar yordamida aks ettiriladi. Ammo ularda tarix qanday bo'lsa, shu tarzda, to'kis ravishda o'zgarishsiz bayon etilmaydi. O'tmishda shuhrat topgan «Oysuluv» ana shunday doston sanaladi.

Shunday qilib, dostonlar xalq og'zaki ijodidagi epik asarlar xazinasidagi o'ziga xos murakkab janrdir. Unda xalq tarixiy hayoti, rasm-rusumlari, odatlari, ozodlik uchun olib borgan mashaqqatli kurashlari o'zining badiiy ifodasini topgan. Dostonlarni kuylayotgan baxshilarda kuchli xotira, asarni ijro etayotgan paytda vujudga kelgan vaziyatga to'g'ri baho bera olish, oddiy voqealarni o'ta qiziq tarzda hikoya qila bilish mahorati mujassam bo'lmog'i lozim. Asrlar davomida bu janr namunalarining har bir hududda ijro etilishi mahalliy an'analarni, hatto, maktablarni yaratdi.

O'zbek dostonlari son jihatdan shu qadar ko'p va badiiy qimmat jihatdan shunchalar yuqori-ki, ularni xalqimiz tomonidan dunyo madaniy, ma'naviy xazinasiga qo'shilgan munosib hissa sifatida baholasa arziydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalq dostonlarining boshqa janrlardan qanday farqi bor?
2. Doston haqida to'liq tasavvur hosil qilish uchun uning qanday tarkibiy qismlari bo'lishi kerak?
3. Dostonchilik an'analari haqida gapiring.
4. Dostonlar tasnifi haqida nimalar bilasiz?
5. Xalq dostonlari ijtimoiy hayotni tasvirlashda qanday ahamiyatga ega?
6. Dostonlardan namunalar o'qing, ayrim parchalarni yodlang.

Adabiyotlar:

1. *Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990. 227—268-betlar.
2. *Zarif Hodi.* Fozil shoir — mashhur dostonchi. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. 3-kitob. Fozil shoir. T., «Fan», 1973. 5—29-betlar.

«ALPOMISH» DOSTONI

«Alpomish» xalqimiz og'zaki ijodidagi eng qadimiy, badiiy jihatdan mukammal, olimlar tomonidan ko'p o'rganilgan dostonidir. Unda o'zbekning uzoq o'tmishi, rasm-rusumlari, hayot tajribasidan o'tgan an'analari, kurashlari, tashvishlari, quvonchlari o'zining badiiy ifodasini topgan. Baxshilar mahorati bu dostonni ijro etish darajasi bilan o'lchangan. Ustoz dostonchilar o'z san'atlarini ko'pincha «Alpomish»ni kuylash bilan ko'rsatganlar, hurmat topganlar. Muhimi shundaki, o'zbek millatining hayoti bir tekis ravnaq topgan paytda «Alpomish» dostonini kuylashga e'tibor katta bo'lgan. Xalqimiz hayotidagi og'ir zamonlar hukm surgan paytda bu dostonning ham boshida qora bulutlar quyuqlashgan. Hatto mustabid sovet tuzumidagi qatag'on yillarida «Alpomish»ni kuylash ham taqiqlangan, «xalqqa zarar keltiruvchi asar» — deb qoralangan (1952). Ma'lum bo'ladiki, «Alpomish» taqdiri asrlar davomida o'zbek xalqi tarixi bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham dostonning ming yillik to'yida Prezidentimiz I. A. Karimov: «Alpomish» dostoni bizga inson-

parvarlik fazilatlaridan saboq beradi. Odil va haqgo'y bo'lishga, o'z yurtimizni, oilamiz qo'rg'onini qo'riqlashga, do'stu yorimizni, or-nomusimizni, ota-bobolarimizning muqaddas mozorlarini har qanday tajovuzdan himoya qilishga o'rgatadi»¹, — degan edi. Bu fikrda dostonning mohiyati, g'oyasi, badiiyati, millatimiz tarixida tutgan o'rni mujassam etilgan. XX asrning 70-yillarigacha «Alpomish» dostoni haqida bildirilgan mulohazalarning ko'pchiligi Mahmud Zarifov buyuk san'atkor Fozil Yo'ldosh o'g'lidan 1928-yilda yozib olgan nusxa asosida Hamid Olimjon qisqartirib nashrga tayyorlagan kitobga tegishli edi. Faqat 1969-yilda Berdi baxshidan Abdulla Alaviy va 1972-yilda Saidmurod Panoh o'g'lidan Shamsi Murodov yozib olgan nusxalar nashr etilgandi. O'zbekiston mustaqil bo'lganidan so'ng «Alpomish»ga bo'lgan munosabat ham o'zgardi.

Avvalo, Berdi baxshi aytgan doston qayta nashr etildi. 1998 yilda Xushboq Mardonaqul o'g'li (yozib oluvchi Toshtemir Turdiyev), 1999-yilda Bekmurod Jo'raboy o'g'li (yozib oluvchi Mansur Afzalov) nusxalari alohida nashr etildi. 1998-yilda esa Fozil Yo'ldosh varianti 70 yildan keyin to'liq holda bosmadan chiqdi. 1999-yilda esa dostonning ming yillik to'yi katta tantanalar bilan nishonlandiki, bu tadbir o'zbek xalqining ajdodlar yodini ham asta-sekin o'rniga qo'yib esga ola boshlaganidan nishona bo'ldi.

Tantanalar arafasida «Alpomish» — o'zbek xalq eposi» nomli maqolalar to'plami va boshqa ilmiy kitoblar, o'nlab gazeta, jurnal maqolalari e'lon qilindi, ko'rsatuvlar tayyorlandi.

Dunyodagi qabila, urug', elat tarixda alohida xalq sifatida shakllanar ekan, bu jarayon, avvalo, qahramonlik eposi hisoblangan maxsus yirik, epik asarda badiiy ifodasini topadi. Professor Bahodir Sarimsoqov dostonimiz o'zbekning birlashuvi, mustaqil xalq sifatida paydo bo'lishida qanday o'ringa ega ekanini ta'riflab, shunday deydi: «Dastlab qabila, so'ngra elat eposi sifatida vujudga kelgan «Alpomish» dostoni keyinchalik o'zbek xalqining qahramonlik eposi sifatida tan olindi».² Haqiqatan ham, doston matnidan juda

¹ Prezident Islom Karimovning «Alpomish» dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi. «Xalq so'zi» gazetasi, 1999-yil, 9-noyabr.

² Sarimsoqov B., «Alpomish» eposi haqida uch etyud. «Alpomish» — o'zbek xalq qahramonlik eposi» maqolalar to'plamida. T., «Fan». 1999. 115-bet.

ko'p o'tmish hayot belgilari o'rin olgan bo'lib, ularni izohlash natijasida asarning xalq qahramonlik eposi ekani-ga to'la ishonch hosil qilamiz.

Dostonda qadimgi dunyoqarash belgilaridan bir qator namunalar bor. Yoy, o'q, tush, qo'riq kabilar fetish (mif haqidagi mavzuni eslang), ot, tuya, g'oz kabi hayvon va qushlar totem tushunchalar ifodasi sifatida aks ettirilgan. Hakimbek bobosi Alpinbiydan qolgan yoy yordamida Alpomish nomini oldi. Qadim zamonlarda bolalarga ism qo'yish odati bo'lmagan. Farzand voyaga yetib, bironta mardlik ko'rsatganidan keyin ism olgan.

Dostonda Hakimbek qahramonimizning katta mardlik ko'rsatguniga qadar bo'lgan muddatdagi ismi bo'lib qolgan. Shuningdek, Qorajon tushida musulmonlikni qabul qiladi. Agar dostonni e'tibor bilan o'qisak, bunga o'xshash juda ko'p lavhalarga duch kelamiz. Jumladan, Alpomishga qo'riqqa tushgan ot ma'qul bo'lmaydi. Qayta-qayta qo'riq tashlaydi. Har safar bitta ot ilinadi. Alpomish taqdirga tan beradi. Keyinchalik bu ot (Boychibor) uni ko'p kulfatlar-dan asraydi. Alpomish Murod tepaning poyiga yetganida, shu tepaga otda to'xtamay chiqishni niyat qiladi. Tepaga chiqadi, niyati ham amalga oshadi. Ko'kaman Barchin-dan qimiz so'raydi. Agar Barchin qimiz bersa, unga uylanish niyati amalga oshishini o'ylaydi. Barchin qimiz bermaydi. Ko'kaman ham niyatiga yetmaydi. Dostonda bunday qadimiy tushunchalar ko'p uchraydi. Ular dostonning boshidan oxirigacha o'ziga xos fayz bag'ishlab turadi.

Ammo dostonning bosh g'oyasi, yaratilishidan nazarda tutilgan maqsad ancha yirik mezon bilan o'lchanadi.

Xususan, dostonda yosh avlod vakili Alpomish tomonidan qilingan taklif — zakot to'lash Qo'ng'iro't — Boysun elini bir-biridan ajralishga olib keladi.

Xalq ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarni chuqur ilmiy tahlil asosida atroflicha izohlab o'tirmaydi. Shuning uchun uzoq kutilgan farzand — Alpomishning mulla bo'lishidagi bir belgi «zakot» tushunchasi bilan bog'lanadi. «Zakot»ni esa islom dinidagi tushuncha deb qabul qilish to'g'ri emas. Uzoq o'tmishda umuman soliq yig'uvchilarni zakotchi deb atash odati bo'lganligini hisobga olsak, Alpomish taklif qil-gan zakotning ma'nosi soliqqa yaqin ekani ravshanlashadi. Boysarining nutqida ham bu mulohaza takrorlanadi. U akasining o'g'li borligini yuziga solganini, akasiga zakot berguncha o'zga yurtda yashagani ma'qulligini aytadi. Vaholanki, islom dinida zakotdan hech kim voz kechgan

emas. Aksincha, Allohning zakot berishga yetkazgani uchun shukr qilingan. Shunday qilib, Alpomish paydo bo'lguniga qadar totuv yashayotgan el endilikda bo'lindi. Alpomish esa Barchin xati vositasida Qalmoq eliga borib, o'zi unashtirilgan qizni olib keldi. Shu bahonada yurtidan judo bo'lgan el ona yurtiga qaytarildi. Natijada, Qo'ng'irot — Boysin yurti bitta yurtboshi rahbarligida birlashdi va hayot kechira boshladi. Shu o'rinda qadim-qadim zamonlarda oddiy haqiqat bo'lgan ikkinchi bir masalani ham aytish lozim. Gap shundaki, uzoq o'tmish zamonlarda biron yurtning mustaqilligi va dahlsizligi u yurtga qaram bo'lgan qaysidir mamlakatning boyligi bilan ham o'lchannardi. Xalq ertaklari va dostonlarida asar qahramonining biron yurtga qilgan safari o'sha yurtni o'ziga qarashli bo'lishini xohlashi bilan bog'liq ekan, bu masalaga alohida bosqinchilik siyosatini aralashtirish to'g'ri emas. Bu o'rinda ko'proq o'z yurtining mustaqilligini ta'minlash istagi kuchli ekanini ta'kidlash ma'qulroq bo'ladi. Shuning uchun «Alpomish» ijodkorlari atayin Boysaridagi o'jarlik xususiyatini bo'rttirib ko'rsatadilar va shu bilan uning Qalmoq yurtida qolishini asoslaydilar. Aslida esa Boysarining o'zga elda qolishi Alpomishning ikkinchi safarini asoslaydi. Qizig'i shundaki, Alpomish qalmoq eli podshosi Toychixonning mamlakatini to'g'ridan-to'g'ri bosib olmaydi. U Boysariga o'tkazilgan zulm, o'ziga nisbatan amalga oshirilgan xiyonat uchun Toychixonni jazolaydi. Bu yo'nalish hayotiy mantiq asosida o'z yechimini topadi. Jumladan, Tavka oyim ishqi-da Qo'ng'irotdan qalmoq yurtiga borib qolgan Kayqubod o'z niyatiga yetib (Tavka roziligi bilan), sevgan qiziga uylanadi va taxtning qonuniy vorisiga aylanadi. Ayni paytda, Alpomish qalmoqlar (Kashal) yurtiga o'zining odamini podshoh qiladi. Shu asnoda u go'yo o'z yurtining mustaqilligi uchun kurashgan bo'lib chiqadi. Dono xalqimizning har bir tadbiriga ana shunday, bir qarashda ko'zga ko'rinmaydigan yechimlar vositasini topish mahoratiga ham qoyil qolsa bo'ladi. Alpomishning o'z yurtiga qaytishi va Qo'ng'irot — Boysundagi adolatsizlikka chek qo'yishi tabiiy bir xulosa sifatida baholanishi mumkin.

«Alpomish» dostonida juda ko'p lavhalar bir qarashda ahamiyatsizdek bo'lib ko'rinsa-da, aslida xalq ular vositasida o'zining turmush tajribalarini ifodalagan bo'lib chiqadi. Masalan, Barchinoydan Alpomishga kelgan xatni Boybo'ri berkitib qo'yadi. Bu bilan Boybo'rining o'zi boshlagan yo'ldan, ya'ni Barchinga o'g'lining uylanishi va Boysunning

o'z vataniga qaytishidan voz kechgani ko'rsatiladi. Voqea rivojida Qaldirg'och hal qiluvchi vazifani bajara boshlaydi. U Barchinning xatini tasodifan sandiqdan topib oladi va akasini o'z qaylig'ini olib kelish safariga otlantiradi. Bunday safar xalq qahramonlik eposining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida baholanadi. Alpomish qalmoqlar yurtiga borganida, Barchinning to'qson alp oldiga qo'ygan shartini bajaruvchilardan biriga aylanadi. Masalan, uning Boychibor oti poygadagi to'rt yuz to'qson to'qqizta otga qo'shilib, besh yuzinchi tulpor bo'lib Barchin uchun boshlangan musobaqada qatnashadi. Bu bilan xalq Alpomishning hammadan baquvvat, hammadan mergan, hammadan afzal ekanligini amalda ko'rsatadi. Shuning uchun oti poygada g'olib kelganidan so'ng u yoy tortish, tanga pulni ming qadamdan urish va to'qson alp bilan kurash tushish sinovlarida qatnashib o'zini ko'rsatadi. Bu sinov ham qahramonlik eposi xususiyatlariga mos keladi.

Dostondagi Barchinoy bilan bog'liq voqealar baxshilar tomonidan alohida mehr bilan tasvirlangan. U zukkoligi, tadbirkorligi jihatidan Alpomishdan qolishmaydi. Surxayil kampirning o'g'illari Barchinoyni zo'rlik bilan xotinlikka olmoqchi bo'lganlarida, qiz alplardan birini ko'tarib yerga shunday uradiki, polvonning og'zidan ko'pik sachrab ketadi. Shundan so'nggina alplar Barchinoyga Alpomishni kutish uchun olti oy muhlat berishga majbur bo'ladilar. Barchinoy Alpomishni sevadi. Ammo Alpomish qalmoq yurtiga kelganida, unga turmushga chiqish shartlaridan voz kechmaydi. Bu lavhada xalq og'zaki ijodining yana bir xususiyati namoyon bo'ladi: Barchin o'z sevgilisi — Alpomishning hammadan ustun ekanligiga va raqiblarni yengishiga ishonar edi. U butun vujudi bilan hamma musobaqalarda (Alpomish tarafida bo'lsa ham) shartlarning haqqoniy bajarilishini kuzatadi. Birinchi shartning bajari-lishida Alpomishning oti Boychibor tuyog'iga qalmoqlar mix qoqadilar. Shuning uchun Boychibor azoblanib, yaxshi yugurolmaydi. Barchin unga murojaat qilib, poygada uning yutib chiqishi lozimligini aytib yolvoradi. Alpomish Ko'kaldosh bilan bellashayotganida, kuchlar teng kelib qoladi. Yana Barchinoy Alpomishning nafsoniyatiga tegadigan gaplarni aytib, uning kuchiga kuch bag'ishlaydi. Bu misollar Barchinoyning o'z sevgisiga sadoqatli, irodali, tadbirkor qiz ekanini ko'rsatadi.

Dostonda Barchinoy Boysarining mehribon farzandi, Alpomishning sadoqatli yori sifatida mahorat bilan talqin

qilingan. Barchinoy otasini sog'inadi va uni olib kelish uchun Alpomishni qalmoqlar yurtiga jo'natadi. Ammo u yerda Alpomish zindonga tushib qoladi.

Barchinoy Alpomishning qaytishini intizorlik bilan kutadi. Farzandi Yodgorga mehribonlik ko'rsatadi. Aqlidrok bilan ish yuritadi. Ultontozning unga uylanish taklifini rad qiladi. Nihoyat, Alpomish Qo'ng'iro't eliga qaytadi va ular murod-maqsadiga yetadilar.

Dostondagi Qorajon obraziga alohida e'tibor qilishimiz kerak. Chunki Qorajon makkor Surxayil kampirning o'g'li bo'lishiga qaramay, doston davomida haqiqatni himoya qiladi. Surxayil kampir Barchinoyga sovchilikka ketayotganida Qorajon uni yo'ldan qaytarmoqchi bo'ladi. U Qo'ng'iro't elidan kelganlarning tinchligini buzmaslikka harakat qiladi. Biroq Surxayil Barchinoyni aynan unga olib bermoqchi ekanini bilganidan so'ng qarshilik ko'rsatmaydi. Surxayil o'g'li Qorajonni aldab, qo'ng'iro'tliklar oldida uni uyatga qo'yadi. Dostonda Alpomishning cho'ponlar uyida tunagan paytida ko'rgan tushini Qorajon ham ko'radi. Shu tush lavhasi orqali Qorajonning mehr-shafqatli ekanligi ta'kidlanadi. Haqiqatan ham, asarning keyingi voqealarida Qorajon butunlay Alpomish tarafida turib harakat qiladi. Alpomishning jismoniy jihatdan tengsiz pahlavon ekanini biladi va u bilan og'aini tutinib, umr bo'yi bu ahdga sodiq qoladi. Hatto akalarini insofga chaqirib, Alpomishga to'siq bo'lmaslikni maslahat beradi. Biroq uning takliflarini alplar qabul qilmaydilar va kurashda halok bo'ladilar.

Dostondagi asosiy qahramonlardan biri Qaldirg'och edi. Avvalo, uning ismiga diqqat qilish kerak. Qaldirg'och o'zbek xalqida bahorning elchisi, yurtga baxt keltiruvchi qush sifatida e'zozlanadi. Alpomishning singlisiga ism qo'yishda bu tushunchalar hisobga olingan bo'lsa, ajab emas. Qaldirg'och akasining har bir tadbirini qo'llab-quvvatlaydi, o'rni kelganda, akasidan faolroq harakat qiladi. Asarda shunday bir lavha borki, unda Qaldirg'ochning bir so'zligi oqibatida keyingi voqealar davom etadi. Qaldirg'och sandiqdagi maktubni topib, Alpomishni Barchinni olib kelishga undaydi. Ammo Alpomish yoshligi tufayli Qultoydan ot ololmaydi. Chorasiz qolgan Alpomish Qalmoq yurtiga borishdan voz kechadi. Ana shu paytda Qaldirg'och akasining oriyatiga tegadigan gaplar aytadi va unga dalda beradi. Shundan so'nggina Alpomish Boychiborga ega bo'lib, safarga o'tlanadi. Ma'lum bo'ladiki, dostondagi voqealar rivojining eng nozik nuqtasida

Qaldirg'ochning aralashuvi Alpomishga kuch bag'ishlaydi. Dostonni to'liq o'qib chiqsangiz, o'zbek xalqining qadim zamonlardan buyon o'ziga xos fazilatlarga ega ekaniga guvoh bo'lasiz. Jumladan, dostonda har qanday mushkul vaziyatda ham inson o'z aql-idrokini yo'qotmasligi, biron qarorga atroflicha mulohaza yuritgan holda kelishi lozimligi uqtiladi. Insondagi mardlik va jasorat alohida qadrlanadi, aytilgan so'zning qimmatini yuqori baholanadi. Zero, o'z so'zining ustidan chiqadigan mard insongina bunday fazilatlarning qadriga yetishi mumkin.

«Alpomish» dostonining so'nggi qismlari alohida diqqatga sazovor. Alpomish o'z yurtiga qaytgach, darhol hammaga kelgani haqida jar solmaydi. O'zini tanitmagan tarzda butun tanish-bilishlari, qarindosh-urug'lari bilan birma-bir uchrashib chiqadi. Shu usul bilan ularning o'ziga nisbatan bo'lgan haqiqiy munosabatlarini bilib oladi. Alpomish birovlarining yolg'on-yashiq gaplaridan kelib chiqib, odamlarga baho berishni istamaydi. Shaxsan o'zining kuzatishlariga ishonib ish yuritadi.

Dostonda insonning ma'naviy qiyofasini belgilovchi ezgulik, haqiqiy odamlarga mehribonlik, diyonat, chidamlilik kabi oliy fazilatlar haqida xalqning fikrlari ifodalanganini ham his etamiz.

Dostonda ijobiy qahramonlarning fazilatlari salbiy qahramonlar bilan munosabatga kirishganlarida, ularga qarshi kurashganlarida ravshanroq seziladi. Bu o'rinda Boybo'ri, Ko'kaldosh va Surxayilni alohida qayd etish lozim. Xalq tasavvurida yomon xususiyatga ega bo'lish uchun albatta bironta odamga yomonlik qilish shart emas. Inson ba'zan o'zining hadiksirashi, cho'chishi, qo'rqqoqlik qilishi, o'z so'zida turmasligi bilan ham yomon odamlar qatoriga qo'shilib qoladi. Chunonchi, Boybo'ri ana shunday odamlardan edi. U hech kimni o'ldirmaydi, birovning haqini yemaydi, hech kimga nohaq tuhmat qilmaydi. Ammo u Barchindan kelgan xatni Alpomishga bermaydi. Alpomishning qalmoqlar yurtiga safar qilishini istamaydi. Hatto Qultoyga Alpomishga ot bermaslik haqida buyruq beradi. Natijada, Boybo'ri maslaksiz, qo'rqqoq bo'lib qoladi. U qalmoqlar yurtida azob chekayotgan Barchinning, ukasi Boysarining, butun xalqning taqdiriga befarq qaraydi. Bu bilan o'zining yaxshi odam emasligini ko'rsatadi.

«Alpomish» dostonining salbiy obrazlaridan biri Ko'kaldosh edi. U jismoniy jihatdan baquvvat, kamon otish, ot choptirishga usta bo'ladi. Biroq jismoniy jihatdan

tengsiz bo'lsa-da, hech kimga yaxshilik qilmaydi. Aksincha, Barchinni zo'rlik bilan xotinlikka olmoqchi va Boysari mol-mulkiga egalik qilmoqchi bo'ladi. O'zining bu maqsadiga erishishda hamisha ham mardlik yo'lidan bormaydi. U o'rni kelganda xiyonat, nomardlik qilishga ham tayyor edi. Avvalo, u to'qson alpga zo'rlik ko'rsatib, ularni qo'rqitmoqchi bo'ladi. Barchinning birinchi sharti, ya'ni ot poygasi davom etayotganda esa, Qorajonning oyoq-qo'llarini bog'latib tashlaydi. Boychiborni so'yib yubormoqchi bo'ladi. Bu taklifi o'tmagandan keyin ot bechoraning oyoqlariga mix qoqtiradi. Ammo Boychibor Alpomishga sadoqatini ko'rsatib, ancha ildamlab ketgan Ko'kaldoshning otiga yetib oladi. Shunda Ko'kaldosh Qorajonning yelkasiga musht urib, Boychiborning g'olib chiqishiga to'sqinlik qiladi. Lekin o'z maqsadiga yeta olmaydi.

Xalq og'zaki ijodida yovuz kuchlarning ramzi sifatida ishtirok etuvchi obrazlardan biri yosuman, yalmog'iz kampir. «Alpomish» dostonida ana shunday qora niyatli obraz sifatida yetti alpning onasi Surxayil yaratilgan. Surxayil kampir o'ta makkor, o'zining yovuz niyatiga yetish uchun butun aqlini ustalik bilan ishga soladigan razil shaxs edi. Aslini olganda, Qo'ng'iro't yurtidan ko'chib kelgan Boysari boshliq qabila bilan Toychixon xonlik qilayotgan qalmoqlar o'rtasidagi nizoning birinchi sababchisi Surxayil edi. U o'z maqsadini yashirincha amalga oshirishga usta edi. Barchinni o'g'illaridan biriga olib berish bahonasi bilan Boysarining butun mol-mulkiga egalik qilmoqchi bo'lib, Toychixondan sovchilikka borishga ruxsat oladi. U qatnashgan har bir lavhada ayyorlik, g'iybat hukm suradi. Dostonning ikkinchi qismida Alpomishni zindonband qilishda ham u faol qatnashadi. Boysarini qutqarish uchun kelgan Alpomish bilan qirq yigitni hiyla bilan mast qiladi va hammasini o'ldirtiradi. Keyinchalik Tavka oyimning Alpomish zindonigacha lahm kovlatganini ham Surxayil fosh etadi. Qalmoqshohning qo'ng'iro'tliklarga qarshi urush qilishlarida ham Surxayilning ishtiroki bor edi. Xullas, dostondagi salbiy obrazlarning asosiysi Surxayil kampir edi. U asarning oxirida Alpomish tomonidan jazolanadi. Xalq doston vositasida Surxayil, Ko'kaldosh, Ultontoz kabi munofiq odamlar albatta o'z jazolarini olishlari muqarrar ekanini yana bir bor ko'rsatib o'tadi.

«ALPOMISH» DOSTONINING BADIY XUSUSIYATLARI

«Alpomish» dostoni badiiy jihatdan ham xalqimiz ogʻzaki ijodidagi eng mukammal asarlardan biridir. Fozil Yoʻldosh oʻgʻli mohir va tajribali baxshi boʻlgani uchun asardagi voqealarni bayon qilishda shoshilmaydi, har bir lavha ishtirokchilarining tashqi qiyofasini, ichki dunyosi, atrofdagi tabiat manzaralarini, voqea-hodisalarni izchil taʼriflaydi. Tomoshabin koʻz oldida jonli voqea tasvirini hosil etadi. Qahramonning xatti-harakatlarini dalillashga alohida eʼtibor beradi, shuning uchun ham tinglovchi koʻnglida doston mazmuni bilan bogʻliq yechilmagan jumboq qolmaydi.

«Alpomish» dostoni mubolagʻa, oʻxshatish, sifatlash kabi badiiy vositalarga juda boydir. Masalan, Alpomishning yoshligi bilan bogʻliq mana bu lavhani olaylik: «Hakimbek yetti yoshga kirgan. Alpinbiy bobosidan qolgan oʻn toʻrt botmon birichdan boʻlgan parli yoyi bor edi. Ana shunda yetti yashar bola Hakimbek shul oʻn toʻrt botmon yoyni qoʻliga ushlab koʻtarib tortdi, tortib, qoʻyib yubordi. Yoyni oʻqi yashinda boʻlib ketdi, Asqar togʻining katta choʻqqilarini yulib oʻtdi, ovozasini olamga ketdi». Lugʻatlarda ogʻirlik oʻlchovi sifatida qayd etilgan «botmon» Oʻrta Osiyo xalqlari orasida 2 pud dan 16 pudgacha vaznga ega ekani koʻrsatilgan. Agar har bir pud 16 kilogrammga teng ekanini nazarda tutsak, 14 botmon 224 kilogramm boʻladi. 7 yoshli Hakimbekning turli metall maʼdanlardan quyilgan (birichdan boʻlgan) shu qadar ogʻir yoyni koʻtara olishi, unga mos oʻq joylashi va oʻqni otib, katta togʻning choʻqqisini uchirib yuborishi tinglovchida hayrat uygʻotadi. Ammo tinglovchi mazkur voqeaning sodir boʻlganiga mutlaqo shubha bildirmaydi. Chunki Hakimbekning dunyoga kelishini ilohiy kuchlar bashorat qilgandilar, Shohimardon pirining oʻzi qalandar qiyofasida kelib, Boyboʻrining yangi tugʻilgan oʻgʻliga Hakimbek deb nom qoʻygandi. Mubolagʻali oʻrinlar Hakimbek, toʻqson alplarning togʻdek gavdalari, Barchin, Qaldirgʻochning goʻzalligi tasvirida, botirlarning kurashlarida, otlarning poygasida juda oʻrinli yaratilgan. Dostonda ajoyib oʻxshatishlarni ham uchratamiz:

*Ostingda bedoving halloslar qushday,
Achchigʻing chillali muzlagan qishday.*

Bu satrlarda uzoq masofani bir zumda bosib o'tadigan Boychibor qushga, Alpomishning g'azabi butun atrofni muzlatib yuboradigan qishga o'xshatilyapti.

Dostonda:

*Davlat qo'nsa, bir chivinning boshiga,
Semurg' qushlar salom berar qoshiga.
Ot chopsa gumbirlar tog'ning darasi,
Urushda bilinar mardning sarasi —*

kabi hikmatli so'lar tez-tez uchraydi. Ma'lum bo'ladiki, «Alpomish» dostonining o'ta qiziqarli voqealardan tashkil topgan mazmuni so'z san'atining go'zal badiiy vositalari bilan bezatilgan holda tinglovchiga taqdim etilgan. Shuning uchun ham doston asrlar osha xalqimiz tomonidan sevib tinglanmoqda va o'qib kelinmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. «Alpomish» dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan variantini o'qing.
2. Dostondagi qahramonlarning har biri haqida alohida-alohida so'zlang.
3. «Alpomish» dostonida o'zbek xalqining o'tmish hayotiga oid qanday belgilar saqlanib qolgan.
4. Dostondagi asosiy g'oya va asarni yaratishdan xalq nazarda tutgan maqsad haqida so'zlang.
5. Dostondan parchalar yodlang.
6. «Alpomish» dostonidan olgan taassurotlarim» mavzusida insho yozing.

Adabiyotlar:

1. Prezident Islom Karimovning «Alpomish» dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi. «Xalq so'zi» gazetasi, 1999-yil 9-noyabr.
2. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi», 1990. 252—267-betlar.
3. Jirmunskiy V. M., Zarifov X. T. Uzbekskiy narodnyy gericheskiy epos. M. GIXL. 1947.
4. «Alpomish» — o'zbek xalq qahramonlik eposi. Maqolalar to'plami. T., «Fan», 1999.
5. «Alpomish» (doston). Aytuvchi Fozil Yo'ldosh o'g'li. Yozib oluvchi M. Zarifov. Nashrga tayyorlovchilar: H. T. Zarifov, T. Mirzayev, T., «Sharq» nashriyot-matbaa konserni. 1998.

XALQ BAXSHILARI ERGASH JUMANBULBUL O'G'LI

Ergash Jumanbulbul o'g'li xalq dostonlarini mahorat bilan ijro etuvchi ijodkor baxshi edi. Uning yetti ajdodi shoir o'tgan va mashhur baxshilar sifatida hamisha ustozlar qatoridan o'rin olgan, otasining Jumanbulbul nomiga ega bo'lishining o'zi bu oiladagi iste'dod egalari ko'p yetishganligidan dalolat beradi. Undan Hodi Zarif, G'ozzi Olim Yunusov, Muhammad Iso Ernazar o'g'li kabi olim va ziyo-lilar 33 nomdagi asarlarni yozib olishgan. Uning asarlaridan namunalar va ijodi haqidagi maqolalar soni 200 ga yaqin. Ayniqsa, o'zbek folklorshunosligining asoschisi Hodi Zarifov tomonidan yozilgan maqola, ilmiy tadqiqotlarda Ergash shoirning ulkan xalq san'atkori ekani asosli tarzda misollar bilan tahlil qilingan.

Ergash Jumanbulbul o'g'li 1868 yilda Nurota tumaniga qarashli Qo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan Shoir ota-bobolari shu qadar doston aytishga mohir edilarki, ularning ijro usulidagi o'ziga xoslik Ergash tug'ilgan qishloq nomini o'zbek dostonchiligidagi alohida maktab sifatida tan olinishiga sabab bo'ldi. Ergash Jumanbulbul o'g'li esa bu maktab nomini abadiylashtirishga munosib hissa qo'shdi.

1875—76 yillarda Jumanbulbul o'g'lini qishloq masjidi huzuridagi maktabga o'qishga beradi. O'qishga bo'lgan havasini hisobga olgan ota o'z o'g'lini Buxoro madrasasida o'qitadi. Natijada, Ergash shoir o'z davridagi o'nlab baxshilardan farqli ravishda o'qish-yozishni o'rgandi, Nizomiy, Navoiy, Mashrab kabi shoirlar asarlarini mutolaa qildi, hatto keyinchalik mirza (kotib) bo'lib ishladi.

Ergash shoirning shaxsiy hayotida oilaviy musibatlar ko'p bo'ldi. 18 yoshida uning otasi vafot etgan. Ukalari Abduhalil, Abduljalil, singlisi Mahkamoy yosh paytlarida dunyodan ko'z yumganlar. Shuning uchun shoirning termalarida oilaviy baxtsizlik haqidagi misralar ijodining salmoqli qismini tashkil etadi. Xususan, ukasi Abduhalil o'limi bilan bog'liq aytgan yig'ida shunday deyiladi:

*Emrandi tanimda jonim,
Xazon bo'ldi gulistonim,
Yig'lashib yor-yoronim,
Bemahal qurib bo'stonim,
Qo'ldan uchdi bo'z tarlonim,
Eshitinglar qadrdonim,
Yolg'iz inim, suyanganim,
Shunqorimdan judo bo'ldim.*

Oilaviy qiyinchilik va tashvishlar baxshining umr bo'yi Samarqand, Zarafshon atrofida qishloqma-qishloq doston, terma aytib yurishga majbur qildi. Ammo shu bilan birga bu muttasil safarlar uni odamlarga tanitdi, mashhur baxshi sifatida nom qozonishga olib keldi, baxshilik san'atining mukammal egasi, ustoz shoir bo'lib yetishishiga sabab ham bo'ldi. Ergash shoir umri davomida yana o'qituvchilik, dehqonchilik bilan shug'ullandi. Hayotining so'nggi yillarida asosan folklorshunos olimlarga dostonlar yozdirdi, doston aytdi, termalar yaratdi.

Har bir baxshi o'z ijodi davomida bir-ikkita dostonni alohida mehr bilan ijro etadi. Unga butun vujudini, iste'dodini bag'ishlaydi. Ergash Jumanbulbul o'g'li «Ravshan», «Kuntug'mish» dostonlarini ana shunday muhabbat bilan ijro etgan. Shuningdek, baxshi «Alpomish», «Qunduz bilan Yulduz», «Dalli», «Xushkeldi», «Avazxon», «Hasanxon» kabi o'nlab dostonlarni maroq bilan kuylagan. Shoir ijodiga xos xususiyatlardan biri ijrosidagi dostonlarning syujet va kompozitsiyasidagi mukammallik edi. Yozma adabiyot namunalaridan yaxshi xabardor bo'lgani sababli baxshi Alisher Navoiy dostonlaridagi mukammallikni og'zaki ijodga tatbiq etadi. Shuning uchun «Ravshan», «Kuntug'mish» dostonlaridan biron lavhani olish ham, unga qo'shish ham mumkin emas. Ma'lum bo'ladiki, har bir ishga ijodiy yondashishga o'rgangan Ergash shoir madrasada olgan bilimlarini o'zi ijro etadigan dostonlarga tatbiq etdi va xalq dostonlarining badiiy jihatdan mukammallashuviga munosib hissa qo'shdi. Ustoz olim Hodi Zarifov bu fikrni tasvir vositalaridan omonim so'zlarni qo'llashdagi shoir mahoratini dalillab shunday ko'rsatadi: «Shu jihatdan biz bilgan xalq shoirlari orasida so'zga boy Ergash Jumanbulbul o'g'lining tajnis so'zlari diqqatni jalb etadi. Biz uning tajnislari to'rtliklaridan bir nechtasini qayd etmoqchimiz:

*Tog'ning adiri o'radi,
O'raga qo'ylar o'radi.
Uch tol qilib sanamlar,
Chochini mayda o'radi».*

Ustoz olim birinchi misradagi «o'radi» ko'tariladigan balandlikni, ikkinchi misrada oralab yurishni, to'rtinchi misrada soch o'rishni anglatishini ta'kidlaydi.

Muhimi shundaki, shoir o'zbek tilidagi bunday go'zal imkoniyatni alohida mashqlarda, ya'ni terma aytishlarda

emas, balki qulay sharoit kelgani zahoti xalq dostonlarida ko'rsatishga uringan. Masalan, Ravshan dostonida Hasan safarga otlangan o'g'liga nasihat qilib shunday deydi:

*Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot.
Nasihatim yodingda tut, yolg'izim,
Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.*

Ergash shoir butun hayoti davomida o'z vatanini, ona yurtini sevdi, e'zozladi. Shuning uchun u qalbidagi bu muhabbatni ijro etayotgan dostonlaridagi qahramonlar xatti-harakati orqali ifodaladi. U kuylagan Go'ro'g'li turkumidagi doston qahramonlari mardligi, halolligi, to'g'ri so'zligi bilan tinglovchilarni o'ziga maftun etardi. «Ravshan» dostonida Hasanxon dorga olib kelinayotgan o'g'lini shu zahoti qutqarmoqchi bo'lganida, Jaynoq masxaraboz unga avval Ravshanni sinash kerakligini maslahat qiladi. Hasanxon rozi bo'ladi. Qoraxon podshohning mulozimlari Ravshanga o'z yurtidan, Go'ro'g'lidan voz kechsa, Zulxumorni unga berishlarini, shu yurtga — Shirvonga Ravshanni podshoh bo'lib qolishini aytadilar. Shunda yosh yigit dor ostida mag'rur turib:

*«Sen aytgan odaming, zolim, men emas,
Bir nechalar o'z holini tenglamas,
Men o'lmasam, o'z elimdan kechmayman!
Aziz boshing oyog'imga teng emas!»* — deydi.

Bunday misralar doston ijro etilayotgan hududlardagi yuzlab mard o'g'lonlarning tarbiyasiga ta'sir qilgan. Shoir yurt mehri haqida ularga ortiqcha nasihatlar qilmay yuraklariga ona diyor qimmatini naqadar ulug' ekanini singdirib qo'yaqoladi.

Professor Hodi Zarifov shoir hayotining so'nggi davri haqida hikoya qilib, baxshi o'z yurtiga borib, bir qator qo'lyozmalarni topmoqchi bo'lganini, yangi-yangi termalar, dostonlar aytib berishga va'dalar qilganini yozadi. Biroq og'ir kasallikdan shoir 1937-yil 12-may kuni vafot etadi. Zukko baxshidan qolgan badiiy meros bugungi kunda yurtimiz kelajagi uchun xizmat qilmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. Ergash Jumanbulbul o'g'li qanday dostonlarni kuylagan?
2. Baxshining qaysi fazilati sizga yoqdi?
3. Maqolada keltirilgan she'riy parchalarni yodlang.

Adabiyotlar:

1. *Zarifov H.* Ulkan xalq san'atkori. Ergash shoir va uning dostonchilikdagi o'rni (Maqolalar to'plami). T., «Fan», 1971, 8—42-betlar.

2. *Husainova Z.* Ergash Jumanbulbul o'g'li (bibliografiya). O'sha joyda, 180—196-betlar.

FOZIL YO'LDOSH O'G'LI

Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan 30 dan ortiq doston taqdir taqozosi bilan yo'qolsa-yu, faqat «Alpomish» dostoni saqlanib qolsa, zamonlar o'tib u inson el orasida buyuk baxshi nomi bilan tilga olinadi. O'g'uz, Qipchoq, Oltoy, Qo'ng'iro't versiyalariga ega bo'lgan bu dostonning 1928 yilda Mahmud Zarifov tomonidan Hodi Zarif rahbarligida Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan nusxasi butun turkiy xalqlar orasida qahramonlik eposi hisoblangan «Alpomish»ning eng mukammal va badiiy jihatdan yetugi hisoblanadi. 1952-yilda mustabid sovet tuzumi siyosatiga mos emaslikda ayblangan, 1999-yilda esa mustaqilligimiz sharofati bilan ming yilligi nishonlangan «Alpomish»ga ham Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan nusxa asos bo'ldi.

Fozil Yo'ldosh o'g'li 1872-yilda Samarqand viloyati, Bulung'ur tumaniga qarashli Bo'dana hududidagi Loyqa qishlog'ida tug'ildi. Uning oilasi asosan dehqonchilik, qisman chorvachilik bilan shug'ullanardi.

Taqdir yosh shoirni juda erta sinovdan o'tkaza boshladi. 1877-yilda 5 yoshli Foziljon otasidan yetim qoldi. Onasining qo'liga qaram bo'lib qolgan oilaning tashvishi kundan-kunga ortardi. Shuning uchun u to'qqiz yoshga to'lar to'lmas yollanib podachilik qilishga majbur bo'ldi. Bu haqda baxshi keyinchalik «Kunlarim» termasida shunday deydi:

*Olti yoshda qo'msab-qo'msab otamni,
Og'ir mehnat ezdi sho'rli enamni,
Ena-bola topolmadik bir nonni,
Parcha non deb o'tgan kunlarim.
Yetti yoshda ortdi mening kulfatim,
Sakkiz yoshda og'ir mehnat ulfatim,
Mehnat uchun sinab ko'rdim quvvatim,
To'qqiz yoshga yig'lab yetgan kunlarim.
To'qqizimda bel bog'ladim mehnatga,
Cho'pon bo'ldim, tushdim yana g'urbatga,*

*Ishlab yedim, lekin qoldim minnatga,
Parcha non deb minnat chekkan kunlarim.
Do'mbiram kuyladi mening holimni,
Men jo'r bo'lib so'kdim boyni-zolimni,
Topdim do'stlar, shunda dardkashlarimni,
Haq-nohaqni kuylab chertgan kunlarim.*

Baxshidan yozib olingan bu termalar uning hayoti haqida ma'lum bir tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Xususan, ular vositasida biz Fozil Yo'ldosh o'g'lining baxshilar davrasiga o'z-o'zidan qo'shilib qolmaganini bilib olamiz. Baxshi uchun hayotni bilish, turmushning achchiq-chuchugini tatib ko'rish ham o'ziga xos tajriba maktabi bo'lgan. Bu maktabdan Fozil shoirning tuzukkina ta'lim olgani uning keyingi paytlarda kuylagan terma va dostonlaridan ma'lum bo'ladi. Hatto, olimlarning ma'lumot berishlaricha, Fozil Yo'ldosh yigit bo'lib ulg'aygani sari chorvachilik, dehqonchilik sirlarini egallab borar ekan, hamyurtlari orasida Loyqa qishlog'ining eng epchil o'roqchisi nomini olishga muyassar bo'ladi. Ammo vaqt o'tgani sari yoshligida chertishni o'rgangan do'mbira unga tinchlik bermadi. Qayta-qayta baxshilar davrasida ishtirok etish esa ko'p o'tmay o'z davrining eng mashhur ustoz baxshilaridan Yo'ldoshbulbulning e'tiborini o'ziga tortdi. U mohir san'atkordan doston aytilish sirlarini egalladi. Albatta, havaskor doston ijrochisidan yetuk baxshi nomiga yetishishi undan katta mehnatni, ijodda o'tadigan uyqusiz tunlarni talab qilardi. Fozil baxshidagi iroda bu talablarga javob berish uchun yetarli quvvatga ega bo'ldi. Yosh ijrochi o'z ustози va hamyurtlaridan qirqdan ortiq dostonni o'rgandi, ijod etdi. Oxir oqibatda Yo'ldoshbulbul o'z shogirdi Fozil Yo'ldosh o'g'lini baxshilikning katta sinovidan o'tkazdi. Fozildagi o'ta kuchli xotira quvvati, mehnatni sevisish, o'ziga talabchanlik bu sinovdan muvaffaqiyatli o'tish imkonini berdi.

Xalq baxshisi hamisha o'z elining dardini, alamini, tashvishlarini o'z ijodida aks ettirgan. Tinglovchi omma juda og'ir va musibatli zamonlarda aynan baxshi termalaridan tasalli topgan, kelajakka umid bilan qaragan. Fozil Yo'ldosh o'g'li ham ana shunday baxshilardan edi. U atrof qishloqlarda mehnat qilib, 19 yoshida o'z ona qishlog'iga qaytgach, baxshi bo'lib nom qozondi va elining dardini termalarda bayon etdi.

1898—1908 yillarda yurtimiz tarixida tabiiy ofat ro'y bergan edi. Ekin maydonlarining hammasini chigirtka bosdi. Bu fojidan azobga tushgan baxshi hamyurtlari boshiga tushgan qiyinchiliklarni «Chigirtka» termasida bayon etdi. Qashshoqlik avjiga chiqqani sari baxshining nolasi ham chegara bilmadi:

*Kambag'alning aqli shoshib,
O'g'il qiziman kengashib,
Kecha-kunduz zor yig'lashib
Do'stlar, qaddi kamon bo'ldi.*

Aksiga olib, chor hokimiyatining zulmi ham oshib borardi. Xalqning tashvishiga tashvish qo'shildirdi. Ko'p o'tmay Jizzaxda bosh ko'targan aholi to'pga tutildi. Bunday tashvishli voqealar Fozil shoirda yangi-yangi asarlar yaratish tuyg'usini paydo qildi. Uning «Mamatkarim polvon», «Jizzax qo'zg'oloni» kabi kichik hajmdagi dostonlari shu zaylda ijod qilindi:

*O'z holiga qo'ymay xalqni,
Qayta-qayta chiqim soldi...
Urushda bo'lgan xarajat,
Qaydan topib bersin elat?!
Hamma bo'lib qoldi hayron,
Nechovning vatani vayron.*

«Jizzax qo'zg'oloni» dostonida Fozil shoir ko'rgan kechirgan azob-uqubatlarni oddiy xalq tilidan sodda va ravon tarzda ifoda etishga urindi. Ammo baxshi tomonidan doimiy ravishda aytilayotgan terma va dostonlar uning an'anaviy epik asarlarni ham to'lib-toshib ijro etishga xalaqit bermadi. U «Alpomish», «Yodgor», «Shirin bilan Shakar», «Murodxon», «Rustamxon», «Malikai ayyor», «Mashriqo», «Intizor», «Balogardon», «Nurali», «Jahongir», «Farhod va Shirin» kabi qirqa yaqin dostonni istagan paytda, tinglovchilar xohlagan o'rnidan ijro etaverish mahoratini egalladi. Ayniqsa, «Alpomish» dostoni uning eng sevgan va maroq bilan kuylagan san'at asari edi. Baxshi bu dostonni istagan hajmda soatlab, kunlab, haftalab aytishi mumkin edi. Chunki u ta'lim olgan Bulung'ur dostonchiligi maktabi aynan ana shu qahramonlik eposini kuylash bilan shuhrat topgan edi. Dostondagi qahramonlik lavhalari bilan bir qatorda ruhiy kechinmalar ifodasi ham badiiy mukammallikka yetdi. Masalan, dostondagi Barchinning

Boychiborga murojaat qilib aytgan gaplari tinglovchilar qalbida katta taassurot qolishiga sabab bo'lishga arzigulikdir:

*Qurru-yo qur, hayt-a, to'ramning oti,
Oq to'shim — yayloving, sochim — shipirki,
Kuyganimdan gapni gapga ulayin,
To o'lguncha sayising bo'p yurayin,
Egam rahm aylasin qonli yoshima,
Sabab bo'lib qo'shgin dengi-do'shima,
Olmosday tuyog'ing qorday to'shima,
Qurru-yo qur, hayt-a, to'ramning oti!
O'yilmay kuymasin kulbai xonam.
Oh urib yig'laydi mandayin sanam,
Qalmoqda qolmasin guldayin tanam,
O'n ikki oy seni Boybo'ri boqdi,
Gardaningga Qaldirg'och qo'tos taqdi,
Yig'latmagin Barchin gulday bebaxtdi,
Qurru-yo qur, hayt-a, to'ramning oti.*

Bu murojaat tinglovchilarni hamisha befarq qoldirmasdi. Chunki unda o'zga yurtda begona odamlar orasida umr bo'yi qolib ketishdan cho'chigan go'zal qizning otdan najot kutishi badiiy ifodasini topgan edi.

Fozil shoir 1955-yilda o'z qishlog'ida vafot etdi.

Fozil Yo'ldosh ijodi o'zbek ziyolilari e'tiborini 1922 yildanoq o'ziga jalb qildi. Dastlab G'ozzi Olim Yunusov, keyinchalik V. M. Jirmunskiy, Hodi Zarifov, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Muhammadnodir Saidov olimlar hozirgi paytda esa To'ra Mirzayev, Bahodir Sarimsoqov, Shomirza Turdimovlar baxshi ijodini tadqiq etishda muhim ilmiy kashfiyotlar yaratdilar. Bugungi kunda baxshidan yozib olingan terma va dostonlar, uning ijodi o'rganilgan yirik kitoblar, maqolalar soni besh yuzga yetdi.

Xullas, Fozil Yo'ldosh o'g'li o'zbek dostonchiligi san'atida mashhur dostonchi sifatida shuhrat topgan xalqimizning asl farzandidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Fozil Yo'ldosh o'g'lini nima uchun ustoz baxshi sifatida hurmat qilamiz?
2. Baxshi ijro etgan doston va termalar nomini ayting, ular haqida so'zlang.
3. Nima uchun «Alpomish» dostoni haqida ilmiy ish qilgan olimlar Fozil shoir nusxasiga murojaat qiladilar?
4. Barchinning Boychiborga murojaatini yod oling.

Adabiyotlar:

1. *Zarif Hodi*. Fozil shoir — mashhur dostonchi. Fozil shoir (Maqolalar to'plami). O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar, 3-kitob. T., «Fan», 1973. 5—29-betlar.

2. *Jirmunskiy V. M., Zarifov X. T.* Uzbekskiy narodnyy ge-roicheskiy epos. Moskva. GIXL. 1947. 39—43-betlar.

MUHAMMADQUL JONMUROD O'G'LI PO'LVAN

Xalq dostonlarini hayratomuz xotirasida saqlab bizgacha madaniy meros sifatida yetib kelishiga munosib hissa qo'shgan ustoz baxshilardan biri Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'lvandir. Po'lvandistonchilik tarixida kamdan kam uchraydigan iste'dod egasi edi. U yetmishdan ortiq dostonlarni yod bilgan, o'nlab termalar ijod qilgan noyob baxshi edi. Vatanparvarlik ruhida yaratilgan uning «Temir-xon podsho» dostoni keyinchalik «Chambil qamali» nomi bilan e'lon qilingan va bir necha yillar davomida o'rta mak-tablarning adabiyot dasturidan o'rin olgan.

Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'lvand 1874 yilda Samarqand viloyatining Xatirchi tumanidagi Qatag'on qishlog'ida tug'ildi.

U ota-onasidan yoshligidayoq yetim qoldi. Turmush qiyinchiliklari Muhammadqulni o'n yoshga to'lganidanoq mehnat bilan shug'ullanishga majbur qildi. Taxminan 1884 yildan boshlab tirikchilik o'tkazish maqsadida goh dehqon-chilik, goh podachilik bilan shug'ullandi. Baxshilarning aksariyati podachilik bilan kun o'tkazishar ekan, do'mbira chertishni mashq qilishgan. Keng dala. Asosiy yumush qo'y-echkilarning tarqab ketmasliklariga ko'z-quloq bo'lib turishdan iborat. Shu bois kuni bo'yi vaqtning o'tishi uchun do'mbira chertishni mashq qilish ma'qul hisoblangan. Po'lvand ham turmush alamlarini do'mbira chertishdan olgan bo'lsa, ajab emas.

Undagi baxshilik iste'dodini sezgan Qo'rg'on doston-chilik maktabi vakili ustoz san'atkor Jassoq baxshi Muhammadqulni o'ziga shogird qilib oladi. Shundan keyin yosh Muhammadqul hayotida o'zgarish ro'y beradi. Uning oldida hayotdan ko'zda tutgan maqsad paydo bo'ldi. Bu maqsad yosh yigitni kechayu-kunduz mehnat qilishga chor-ladi. Jassoq tarbiyasida to'rt yil muttasil doston aytish sir-larini o'rgandi. 25 yoshida baxshilik sinovidan o'tib, mus-taqil baxshi sifatida nom qozona boshladi. Ammo Muham-

madqul nihoyatda o'ziga talabchan inson edi. Shuning uchun mustaqil baxshi bo'lishiga qaramay o'z ustoziga huzuriga tez-tez borib uning bisotidagi dostonlarning hammasini o'zlashtirmaguniga qadar tinchimadi. Nihoyat, Jassoq baxshi bilgan hamma asarlarni yod oldi, ba'zan ularga o'zining xohishi bilan ayrim yangiliklar kiritib kuylab yurdi. Lekin hayot unga yana bir sinovni tayyorlagan edi. Otasidan meros bo'lib qolgan bir parcha yerdan keladigan daromad ro'zg'or tebratishga yetmay turgan bir paytda birinchi jahon urushida qatnashayotgan chor Rossiyasi Turkiston o'lkasidan mardikorlikka olish haqida farmon chiqaradi. Qishlog'idagi Bo'riboy ismli bir kimsa mardikorlikka beriladigan pulni to'laydi va uning o'rniga 40 yoshni qoralagan Muhammadqul front orqasida qora ishlarni bajarish uchun jo'natiladi. Bu safar natijasi sifatida baxshining «Mardikor» dostoni yaratiladi. Unda oq podshoh zulmiga, o'zbek xalqiga hech qanday aloqasi yo'q urush tashvishlariga bo'lgan norozilik o'z ifodasini topgan. Po'ltan nomi esa mardikor yurgan zamonlardan xotira sifatida unga taxallus bo'lib qoladi. Bu so'z «polk» so'zidan olingan edi.

Ammo bari bir baxshining mahorat darajasi u ijro etgan an'anaviy dostonlar mezoni bilan o'lchanadi. «Alpomish», Go'ro'g'li turkumidagi «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Misqol pari», «Gulnor pari», «Yunus pari», «Avazxon», baxshi alohida mehr bilan ijro etgan «Yodgor», «Shayboniy», «Qironxon», «Kuntug'mish» kabilar shular jumlasidandir.

Har bir baxshi o'z xalqining yoshlarini tarbiyalovchi asil farzanddir. Po'ltan o'zining ustozidan Qo'rg'on dostonchilik maktabiga xos usullarni mukammal o'rgangani uchun butun ijodi davomida yoshlarni ajdodlarimiz qadriyatlariga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalashga alohida ahamiyat bilan qaradi. Ayniqsa, «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostoni bu sohada ibratlidir. Xususan, baxshi yashagan hududda Go'ro'g'lining kelib chiqishi tarixini bilishga qiziqadiganlar juda ko'p edi. Dostonda esa Go'ro'g'lining dunyoga kelishi, uning yoshligi haqida hikoya qilinadi. Xalq xaloskori — Go'ro'g'li va G'iro't qahramonligini tasvirlash esa o'zbekning otabobolari nechoqlik mard va jasur ekanliklarini ko'rsatish vositasi bo'lgan. Vatanni asrash, e'zozlash baxshi dostonlarining bosh g'oyasini tashkil etdi. Jumladan, «Chambil qamali» dostonidan quyidagi parcha fikrimiz dalilidir:

*Yovgarchilik bo'ldi endi, yoronlar,
G'ayrat qiling turkman' elning xotini...
Qovoqlarni uyinglar,
Qiz-xotinni jiyinglar,
Po'pakni yig'ib tashlab,
Sochni boshga tuyinglar.
Xotinlikni qo'yinglar,
Sarboz anjom kiyinglar,
G'ayrat qiling ayollar.*

Dostonda safarga chiqqan Go'ro'g'lining Chambilda yo'qligidan foydalanmoqchi bo'lgan dushmanga qarshi Yunus pari ayollarni safarbar qiladi. Go'ro'g'lining yo'qligini bilintirmaydi. Chambilni dushman qo'liga topshirmaydi.

Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'lkan kuylagan dostonlar faqat mazmunan emas, badiiy jihatdan ham mukammal edi. Baxshi hayratomuz mubolag'alar, chiroyli sifatlashlar, o'xshatishlarni qo'llashda tengi yo'q edi. Jumladan, xalq maqollari uning she'riy misralariga shunday singib ketar ediki, shoir mahoratiga qoyil qolmaslik mumkin bo'lmasdi:

*O't boshiga kun tushsa,
Suvliq bilan suv ichar.
Er boshiga kun tushsa,
Etik bilan suv kechar.*

Po'lkan shoir hayoti va ijodi haqida folklorshunosligimiz otasi Hodi Zarifov, Buyuk Karimov, Mansur Afzalov, keyinchalik O. Sobirov, M. Saidov kabi olimlar samarali tadqiqot ishlarini olib borganlar. Undan yozib olingan va nashr qilingan terma va dostonlar soni yuzdan ortiqdir. Xullas, Po'lkan ustoz baxshilar qatoridan munosib o'rin egallashga haqli so'z san'atkoridir. U 1941 yilda vafot etdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'lkan ijro etgan dostonlar, ularning mavzulari haqida so'zlang.
2. Po'lkan hayoti haqida hikoya qiling.
3. Shoir kuylagan dostonlardan parchalar yodlang.

¹ Bu o'rinda turkman o'zbeklarning urug'laridan biri ma'nosini anglatadi.

Adabiyotlar:

1. Po'ltkan shoir. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. 4-kitob. T., «Fan». 1976.
2. Afzalov M. Po'ltkan. O'sha joyda. 10—14-betlar.
3. Jirmunskiy V. M., Zarifov X. T. Uzbekskiy narodnyy ge-roicheskiy epos. Moskva. GIXL. 1947. 46—49-betlar.
4. «Go'ro'g'lining tug'ilishi», doston. Nashrga tayyorlovchi Malik Murodov. O'zbek xalq ijodi. Ko'p jildlik. T., G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1967.

ISLOM SHOIR NAZAR O'G'LI

Iste'dodli ijodkor shoir — baxshilarimizdan biri Islom shoir Nazar o'g'lidir. Baxshining doston yoki termanni alohida to'ltinlanib aytadigan vaqtini «baxshi qaynadi» deyiladi. Bunday paytda unga tashqarida ro'y berayotgan har bir voqea faqat ilhom bag'ishlaydi. Islom shoir katta bir hovuz bo'yida doston aytib ana shunday to'ltinlangan paytlaridan birida mashhur Otaniyoz shoir u haqda shunday degan ekan: «Agar shu hovuzning suvi siyoh bo'lsa, botmon qog'oz bo'lsa, necha odam yozabersa, hovuzning suvi tamom bo'lsa bo'ladiki, lekin Islom shoirning ko'nglidan chiqqan qo'shig'i tugamaydi. Chunki Islom shoir qaynab turgan buloqday qaynab toshadi». Bunday ajoyib maq-tovlarga faqat el nazari tushgan, zabardast baxshilar musobaqalarida o'ziga xos aytishuvlarning sovriniga sazovor bo'lgan san'antkorlarga muvassar bo'lishgan.

Islom shoir Nazar o'g'li Samarqand viloyati Narpay tumani Galaqassob qishlog'ida dehqonchilik va cho'ponlik bilan shug'ullangan oilada 1874 yilda tug'ilgan. Islom ham yoshligidan cho'ponlik bilan shug'ullandi. Chunki otasi Nazar Rajab o'g'li ayolmand bo'lib, ro'zg'orni tebratishga, sakkiz jondan iborat oilani boqishga qiynalgan edi. Yosh Islomning baxtiga bobosi Rajab shoir yaxshigina baxshi edi. Shuning uchun Islomning suyagi do'mbira sadolari ostida qotdi, desak xato bo'lmas. Baxshi keyinchalik o'zining yoshlik yillarini shunday eslaydi: «Yurganim, ko'rganim dasht, cho'l, boqqanim qo'y-qo'zi, ulfatim jafokash cho'ponlar bo'ldi. Umrim bino bo'lib yoshligimda, yigit-ligimda yangi kiyim kiyanimni, qornim to'yib ovqat yeganimni bilmayman».

XIX asrning oxirlari XX asr boshlari yurtimizda doston-chilik san'ati alohida gullagan bir davr bo'ldi. Samarqand

dostonchiligi an'anasi tarkibidagi Qo'rg'on, Bulung'ur, Shahrisabz maktablari vakillari bu davrda tez-tez uchrashib turadilar. O'ziga xos aytishuv musobaqalari an'anaga aylangandi. Shuning uchun ham maxsus maktab darajasiga ko'tarilmagan hududlarda yashaydigan baxshilar ko'pincha mashhur maktab vakillaridan baxshilik san'atini o'rganganlar. Islom shoir ham Shahrisabz va Qo'rg'on maktabi ustozlarining doston aytish usullarini o'zlashtirdi. Savodsiz bo'lishiga qaramay kuchli xotira quvvatiga ega bo'lgan Islom ajoyib ovozi borligi uchun tez orada o'nlab doston va termalarni yod olib, 26 yoshida mustaqil baxshi sifatida shuhrat qozondi. Ayni chog'da baxshilikda juda muhim hisoblangan do'mbira kuylarini ham mahorat bilan ijro etdi. Odatda doston boshlashdan avval baxshi tinglovchilarga do'mbira kuyini chalib beradi. Bu kuy tinglovchini doston tinglashga tayyorlaydi. Islom shoir ijro etgan kuy sadolari olimlarning eslashiga qaraganda musiqiyligi, mayinligi, serjiloligi bilan ajralib turgan ekan. Ovozning shirasi bu lazzatga qo'shimcha fayz bo'lib qo'shilgan. Shuning uchun Islom shoir aytgan 28 ta dostonning hammasini hamqishloqlari, qo'shni hududdan kelgan ishqibozlar maroq bilan tinglaganlar. Bunday martabaga erishishda Ernazar baxshi va Qo'rg'on maktabi vakili Ergash shoirning otasi Jumanbulbul, To'xtamish shoir unga ustozlik qilganlar. Mustaqil baxshi bo'lgandan keyin ham u To'xtamish shoir huzuriga borib o'z san'atiga sayqal berish harakatida bo'lgan.

Baxshi o'z yurtdoshlarining qalblaridagi fikr-mulohazalarini topa bilmasa mashhur bo'lmaydi. Tinglovchi hech qachon doston yoki termanni shunchaki eshitish uchun doston kechasiga kelmaydi. U hamisha baxshidan dunyodagi voqealar, qo'shni viloyat, tuman, qishloqlardagi yangiliklar haqida ham ma'lumotga chanqoq bo'ladi. Radio, televideniye va matbuotning boshqa turlari rivoj topmagan paytlarda xalq baxshilari ham jurnalist, ham diktor, ham boshlovchi sifatida faoliyat ko'rsatganlar. Bir necha ustoz shoir-baxshilar ishtirokidagi suhbatlar o'ziga xos ommaviy axborot vazifasini bajargan. Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil shoir, Po'ltan, Islom shoir kabi iqtidorli baxshilar bu matbuot markazining ish yurituvchilari bo'lishgan. Ular orasida Islom shoirning munosib o'rni bor. Chunki Islom shoir «Zulfizar bilan Avaz», «Gulixiromon», «Orzigul», «Kuntug'mish», «Xirmondali», «Sohibqiron», «Erali va Sherali», «Tohir va Zuhra», «Nigor va Zamon» kabi o'nlab dostonla-

rini aytish jarayonida yurtdagi yangilik va o'zgarishlarni, ayrim shaxslar haqidagi tanqidiy mulohazalarni ham bayon etardi. Bizga ma'lum bo'ldiki, Ergash Jumanbulbul o'g'li «Ravshan», Fozil Yo'ldosh o'g'li «Alpomish», Po'ltan shoir «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostonlarini kuylashda mahorat ko'rsatgan ekanlar. Islom shoir Nazar o'g'lining bunday go'zal ijro etadigan dostoni sifatida «Orzigul»ni ko'rsatish mumkin. Chunki bu dostonni baxshi boshqacha bir mehr bilan kuylagan. Dostonda jahon adabiyotida asrlar bo'yi o'nlab adiblarning asarlariga an'anaviy mavzu hisoblangan otaning bexabar holda o'z qiziga oshiq bo'lish voqeasi bayon etiladi. Orzigul sovchi yuborgan shoh o'zining otasi ekanini bilgani zahoti boqib olgan otasi Ernazar yordamida Xosxona mamlakatidan bosh olib chiqib ketadi. Qarama-qarshi ruhiy kechinmalar tasviriga boy bu dostonda Islom shoir tinglovchi yodida qoladigan bir qator obrazlar yaratgan. Ayniqsa, Orzigulning Ernazar bog'bon xonadonidan chiqib ketishi lavhasida ichki tuyg'ular ifodasi e'tiborga loyiq:

*Jasadimda jonim bo'lgandi g'arib,
O'lganim yaxshidir chetlarga borib,
Ushbu savdolarga jonimni berib,
Ketarman yurtimdan, otadan kechib.
Yaxshi bilgin, ota-ona, ketarman,
O'zga eldan borib, makon tutarman,
Qaytib' otam bilan birga turarman,
Quloq soling Orzigulning zoriga,
Turgilik qilmadi ushbu shahriga,
Qaytib ota lozim qizning bag'riga?!*

Bu dostonda inson, ota, farzand, oila, burch kabi falsafiy masalalar oddiy xalq nuqtai nazaridan tahlil etiladi, salbiy xususiyatlar qoralanadi:

Islom shoir Nazar o'g'li 1953 yil 79 yoshida vafot etdi. Uning hayoti va ijodi atoqli folklorshunos olimlar Hodi Zarifov, Muzayyana Alaviya, Mansur Afzalov, Oxunjon Sobirovlar tomonidan o'rganilgan. Islom shoirdan yozib olingan, nashr etilgan badiiy asarlar, uning ijodiga bag'ishlab yozilgan kitoblari, maqolalar soni uch yuzdan ko'p. Baxshidan yozib olingan dostonlarni xalqimiz hamon sevib o'qimoqda.

¹ Qaytib — qanday qilib.

Savol va topshiriqlar:

1. Islom shoirning hayoti va ijodi haqida so'zlang.
2. Baxshi qaysi dostonni alohida mehr bilan ijro etgan?
3. Islom shoir o'tmishi haqida nimalarni eslaydi?

Adabiyotlar:

1. *Jirmunskiy V. M., Zarifov X. T.* Uzbekskiy narodnyy geroicheskiy epos. Moskva. GIXL. 1947. 52—53-betlar.
2. Islom shoir va uning xalq poeziyasida tutgan o'rni. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. T., «Fan», 1978.
3. *Sobirov O.* Atoqli xalq shoiri. O'sha joyda, 3—9-betlar.

BOLALAR FOLKLORI

Har bir inson bolaligidan boshlab o'zi bilmagan holda katta odamlarning e'tibori qaratilgan mo'jizaviy mavjudotga aylanadi. Kattalar unga ism qo'yadilar, beshikka belaydilar, allalar aytadilar, qo'lchalariga ovoz chiqaruvchi o'yinchoqlar tutqazishadi. Bir oz gap eshitadigan bo'lgani zahoti ovunmachoqlar aytishadi. Keyinchalik esa farzand topishmoqlar, ertaklar, qo'shiqlar olamiga kirib xalq rasm-rusumlari, og'zaki ijodi og'ushida ulg'aya boradi.

Xalq qadim zamonlardan farzandlarning ma'naviy va jismoniy tarbiyasiga alohida e'tibor bilan qaragan. Agar allalar, ertaklar uning ma'naviy dunyosini boyitsa, turli o'yinlar: quvlashmachoq, bekinmachoq, chillak, varrak uchirish kabilar jismonan chiniqtirgan. Yosh bolalar alohida e'tiborga loyiq xalqlarda esa ular uchun maxsus badiiy so'z namunalari yaratilgan. O'zbeklar ana shunday xalqlar qatoridan munosib o'rin oladilar. Tez aytishlardan tortib allalargacha, topishmoqlardan tortib sanamachoqlargacha bevosita yosh avlod tarbiyasiga bag'ishlangan bolalar folklori janrlarini, namunalarini tashkil etadi.

O'zbeklar bolalar folkloriga oid asarlarni bir necha asrlar oldinoq hozirgi zamon pedagogikasi talablarini his etgandek yaratganlar. Aslida xalq bu talablarni o'zicha hisobga olgan. Pedagogika fani esa ularni keyinchalik kashf qilgan. Xususan, bolalar uchun yaratilgan asarlarning tili sodda, mazmuni esa esda qoladigan bo'lishi lozim. Shuningdek, bu asarlar albatta tarbiyaviy ahamiyat kasb etgani holda, bolalarda xalqiga, vataniga, qadriyatlariga, ajdodlariga hurmat ruhini shakllantirishi kerak. Bunday namunalar farzandlarimizning ma'rifiy ozuqasi hisoblanadi.

Bo'ring yirtqichligini, tulking ayyorligini ular dastlab o'zlariga atalgan ertaklardan bilib oladilar. Ayni paytda, bunday asarlar bolada go'zallikka intilish tuyg'usini uyg'otishga ham mo'ljallangan bo'ladi. Masalan, oy — o'n to'rt kunlik yoki hiloldek; qiz—go'zal, chiroyli, o'n to'rt kunlik oydek; yigit-mard, jasur, pahlavon, hunarli kabi o'xshatish va sifatlashlar bilan yonma-yon tasvirlanadi. Natijada, bolalar folklori bilan aloqada bo'lgan yosh farzand ularni tinglash yoki o'qish barobarida o'zbekning o'zbekona tarbiyasi bilan tanishib boradi va o'zbek bo'lib voyaga yetishadi.

Bola tug'ilgani zahoti dunyodagi eng mehr bilan aytiladigan qo'shiqni eshitadi. Alla ana shu qo'shiq hisoblana-di. Sevimli shoirimiz Cho'lpon alla haqida shunday degan edi: «Bir bola uxlamasa, alla aytadilar. Bola tez uxlab ketar. Chunki ul andin bir lazzat his qilur». Bu ifodada allaning eng muhim fazilati — bola ruhiga ta'siri aks etgan. Keksalarimiz allaning sadolari bola ruhiga iymon, vataniga muhabbat, xalqiga hurmat, o'zi tug'ilgan oilaga izzat bo'lib quyilishini ko'p aytganlar. Alla atamasi olimlarning ta'kidlashlaricha, ovutib uxlatish ma'nosini berar ekan. Ayni chog'da bu so'zning «Alloh»dan olinganligi ham ta'kidlanadi. Alla deyarli hamma xalq og'zaki ijodida bor. Uni ruslar «kolybelnaya», gruzinlar «nanina» deb atashadi. Alla qo'shiqlari matnida bir nechta mavzular ifodalanadi: 1) onaning farzand ko'rganiga shukrona keltirishi; 2) onaning farzandiga baxt-saodat tilashi, uning kelajagi porloq bo'lishini Allohdan so'rashi; 3) o'zining his-tuyg'ularini, ba'zan turmushidan hasrat qilishlarini bayon qilishi. Ammo allaning matnida qanday mazmun ifodalanishidan qat'i nazar farzand ko'rgan ayolning bolasiga bo'lgan muhabbati ustivorlik qiladi.

Alla aytish an'anasi bizga uzoq o'tmishdan meros bo'lib keladi. Akademik shoirimiz G'afur G'ulom so'z mulking sultoni Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoniga bergan sharhida Farhodning beshigi atrofida yig'ilishib: «Yuz ohang bilan alla aytar edilar», — deydi. Yodimizda bo'lishi kerakki, dunyoda o'z kashfiyotlari, she'r va dostonlari bilan mashhur bo'lgan hamma odamlar go'dakligida alla eshitib ulg'aygan. Alladagi fazilatlarni Abu Ali Ibn Sino ham alohida ta'kidlagan. Xususan, shifokor alloma allaning bola ruhiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini alohida uqtiradi.

Tabiiyki, beshikda tebranayotgan go'dak allaning so'zlarini idrok etolmaydi. Bola uchun, allaning kuyi, ijro usuli ahamiyatliroqdir. Ona shuning uchun allani berilib, butun vujudi bilan bolasiga ruhan ta'sir ko'rsatishga urinib aytadi. Ayni paytda, alla matni onaning umidlar ifodasi, ba'zan hasrat qilish usuli, ko'pincha dil so'zlarini bayon qilish shakli sifatida qadrlı bo'ladi.

O'zbek bolalar folklorini ilmiy jihatdan tadqiq qilgan olim, filologiya fanlari doktori, professor O. Safarov allalarning mazmun va kompozitsiya jihatidan bir necha turlarga bo'linishini ko'rsatib o'tgan. Jumladan, ular orasida parokanda allalar, voqeaband allalar, maishiy allalar, tarixiy allalar bor bo'lib, har biri boshqasidan ma'lum darajada farqlanadi. Parokanda allalarda matndagi bandlarda o'zaro bog'liqlik bo'lmaydi. Har bir to'rtlik o'zicha mustaqil mazmunga ega bo'ladi:

*Men seni alla qilay, alla.
Ko'tarib katta qilay, alla.
Alla jonning rohati, alla,
Uyqu ko'zning rohati, alla.*

*O'rik yog'och beshiging, alla,
O'rgilib ketsin onang, alla.
Tut yog'ochdan beshiging, alla,
Termulib o'tsin onang, alla.*

Yuqoridagi bandlarni o'rin almashtirib aytsa ham bo'laveradi. Chunki ularning har biri alohida alla matnidan iboratdir.

Voqeaband allalarda esa ona aytayotgan alla matnida o'ziga xos bog'liqlik seziladi. Ularni avvalgi namunalardek oldinma keyin aytish mumkin emas. E'tibor qiling:

*Past-pastgina tepadan,
Toydım-tushdim-o, alla.
Qo'linga qaychi olib-o
Senga qo'zichog'im-o,
Chopon bichdim-o, alla.
Yenglari tor kelmasin, deb,
Qo'linga qarab-o, alla.
Chopon bichgan qo'limni-yo,
Mening toylog'im-o, alla,
Oyi bordır-o, alla,
Jonım bolam-o, alla.*

Ko'rinib turibdiki, endi bu alladagi misralarning o'rini almashtirib ijro etish mumkin emas. Chunki bu allada matndagi mazmun bir butun bo'lib, misralarning oldinma keyin, ma'lum tartibda kuylanishini talab qiladi.

Maishiy allalarda esa ona ko'proq alla aytish sababi bilan o'zining dardini bayon qilishga urinadi.

*Shaftoli shoxiga zor, alla,
G'aynoli bargiga zor, alla.
Men dadangga intizor, alla,
Ko'z tutarman beqaror, alla.*

Umuman, alla onaning farzandi bilan his-tuyg'ular orqali munosabatda bo'lish vositasi. Ular lirik asarlar sifatida kuylovchilarning ichki kechinmalarini ifodalaydi. Shuning uchun ham chaqaloqni estetik tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Bolalar folklorining yana bir janri **ertaklardir**. Tabiiyki, bu ertaklar kattalar folkloridagi namunalardan syujetdagi va tildagi soddalik bilan ajralib turadi. Ularning matnlari ham hajm jihatdan qisqa bo'ladi. Ishtirok etadigan qahramonlar — obrazlar esa ko'pincha hayvonlardir. Kattalar yosh bolalarga bag'ishlangan ertaklar orqali bir qator maqsadlarni nazarda tutganlar. Jumladan, bunday ertaklar bolalarni ovutishga, ayrim yovvoyi va uy hayvonlari, qushlar haqida ma'lumot berishga, ularning nutqini o'stirishga, uxlashdan oldin tinch-sokin kayfiyatni hosil qilishga qaratiladi. Boladagi ezgulikka intilishni shakllantiradi, rivojlantiradi.

Masalan, «Qarg'a bilan Qo'zi» ertagida qarg'a qo'zini yemoqchi bo'ladi. Qo'zi qarg'aga tumshug'ini halollab olishini maslahat beradi. Qarg'a daryo bo'yiga tumshug'ini halollash uchun keladi. Shu bilan qarg'ani daryo ko'za uchun kulolga, kulol ko'za qilish uchun tuproqqa, tuproq tuproq qazish uchun kiyikka, kiyik shoxini sindirish uchun tozi itning egasi Po'latvoy akaga, Po'latvoy aka tozi kuch to'plashi uchun sigir sutini olib kelishga va hokazo Toshvoy akaga, o'tga, ustaga, ko'mirga jo'natishibdi. Oxiri qarg'a o'roqni olib uchib ketayotganida o'roq qarg'aning qanotini kesib ketibdi va u o'libdi. Eng muhimi, qarg'a o'zining qora niyatiga yetolmaydi. Ammo ertakning oxiridagi qarg'aning so'zlari bilan tanishsak, bolalar eslashi uchun qiziq bir monolog hosil bo'lganini ko'ramiz:

Qarg'a bu yerdan ham uchib o'shal ko'mirchilarning oldiga borib:

— Ko‘mirchi aka, Ko‘mirchi aka, bering ko‘mir, qilsin o‘roq, o‘ray quroq, yesin sigir, bersin sut, ichsin tozi, quvsin kiyik, tashlasin shox, qaziy tuproq, qilsin ko‘za, olay suv, chayqay tumshuq, semiz, a‘lo, yeyman qo‘zi, — debdi.

Agar e‘tibor bersak, qarg‘aning bu monologida ertakning boshidan oxirigacha mazmuni to‘la singdirilganiga guvoh bo‘lamiz. Yosh bola bu ertakni eshitar ekan, hayotidagi hamma voqea-hodisalar bir-biri bilan uzviy aloqada ekaniga tushunadi. Yakka shaxs, yakka kasb hech qachon hayotdan ajragan holda yashay olmaydi. Ertakchi daryo, kulol, tozi, kiyik, dala, ko‘mirchi — hammasi qo‘zi tarafida. Qo‘zi esa beg‘uborlik, tozalik ramzi sifatida tasvirlanadi. Shuning uchun qo‘zini yemoqchi bo‘lgan qarg‘aning o‘zi o‘lib ketadi. Bolalar folkloriga oid deyarli hamma ertaklarda ana shu yo‘nalish yetakchi hisoblanadi.

Maishiy ertak «Uch og‘a-ini botirlar»da esa asar mazmuni va mohiyati kekxa otaning uchta o‘g‘liga safar oldidan bergan uchta maslahatida o‘z ifodasini topadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. To‘g‘ri bo‘ling — bexavotir bo‘lasiz.
2. Maqtanchoq bo‘lmang — uyatga qolmaysiz.
3. Dangasa bo‘lmang — baxtsiz bo‘lmaysiz.

Maslahatlar ma‘nosidan ham ma‘lum bo‘lib turibdiki, ular aslida har bir o‘zbekning farzandiga qiladigan nasihatidan iboratdir. Binobarin, ular bevosita bizlarga ham taalluqlidir. Ertak matni esa ana shu pand-nasihatning badiiy ifodasini tashkil etadi. Shuning uchun ham bolalar ertaklarida ortiqcha xayoliy fantaziyalar kattalar folkloridagi kabi bo‘lmaydi. Bolalar ertagi faqat soddaligi, tilining ravonligi bilan emas, hayotga yaqinligi bilan ham e‘tiborni o‘ziga tortadi.

Xullas, bolalarga atab yaratilgan ertaklar ko‘p jihatdan xalq pedagogikasi tamoyillari aks etgan badiiy so‘z namunasi.

Bolalar qo‘shiqlarining ham kattalar aytadigan mehnat, mavsum-marosim, lirik qo‘shiqlardan farqli jihatlari bor. Jumladan, bolalar qo‘shiqlari ko‘pincha mavsumiy xususiyatlarga ega bo‘lib, ko‘pincha qo‘l-oyoq harakatlari bilan ijro etiladi. «Boychechak», «Oftob chiqdi olamga», «Oq terakmi, ko‘k terak», «Chitti gul», «Laylak keldi, yoz bo‘ldi», «Yomg‘ir yog‘aloq» kabi o‘nlab qo‘shiqlar bolalar qo‘shiqlari namunalaridir.

Bu qo'shiq misralaridagi bo'g'inlar soni 6—8 tadan oshmaydi. Misralar soni esa 6, 8, 10 va undan ortiq bo'lishi mumkin. Bolalar qo'shiqlari o'z mazmuniga ko'ra yilning to'rt faslida aytilishi mumkin. Bahor faslidagi tabiatning uyg'onishi yosh bolalar ruhiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Qish bo'yi qorayib ketgan qorlarning erib ketishi, dalalarning ko'm-ko'k maysalar bilan qoplanishi, meva daraxtlarining gullashi — hammasi bolalarning ichlariga sig'may qo'shiq aytishlariga sabab bo'ladi. «Boychechak» qo'shig'i ana shunday paytlarda aytiladi. Uni yakkaxon qo'shiqchi boshlab beradi, ko'pchilik naqarotiga qo'shilib aytadi:

*Boychechagim boylandi,
Qozon to'la ayroni,
Ayroningdan bermasang,
Qozon-tovog'ing vayroni.*

Naqarot:

*Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.*

Filologiya fanlari doktori, professor O. Safarovning ta'kidlashicha, yoz mavsumida bolalar issiq kunlarning kelishidan quvonib, cho'milish kunlariga, mevalarning pishishiga atab qo'shiqlar aytishgan:

*Shaftoli pishdi,
Tagiga tushdi.
Xomini uzdim,
Dadam urishdi.*

Yoki:

*Laylak keldi yoz bo'ldi,
Qanoti qog'oz bo'ldi,
Laylak boradi toqqa,
Quloqlarida halqa.
Halqani opqochaylik,
El boshiga sochaylik.
Elning murodi kulsin,
Laylak balandroq uchsini.*

Shuningdek, qish faslida qor kurash paytida ham bolalar tabiatdagi bunday o'zgarishlarga mos qo'shiqlar kuylashgan.

*Qor yog'di gupillatib,
Qor buva to'qillatib.
Kirib keldi maktabga,
Soqolini selkillatib.*

Bolalar qo'shiqlarida chumchuq, qirg'iy, qarg'a, kaklik, musicha kabi qushlarga va echki, qo'zi, quyon, it kabi hayvonlarga atab yaratilganlari ham ko'p uchraydi:

*Ag'am-bag'am tishini ko'rdim,
Yugurganda tilini ko'rdim,
U chopardi dukur-dukur,
Quyondan ekan harom o'lgur.*

Ma'lum bo'ladiki, bolalar tomonidan ijro etiladigan qo'shiqlar ko'proq yil fasllariga, qush va hayvonlarga bag'ishlangan bo'lib, ularda ko'pincha qo'shiqda aks etgan bahor, yoz, qish yoki narsa-predmetlarga nisbatan munosabatlar badiiy ifodasini topadi.

Tez aytishlar bolalar folklori tarkibiga nisbatan keyin qo'shilgan janr hisoblanadi. Olimlarning fikricha, tez aytishlar avvallari alohida janr sifatida «tutal», «chalgituv», «chalish», «adashish» atamalari bilan mashhur bo'lgan. «Tez aytish» esa nisbatan keyingi atamadir. Vaqt o'tgani sari bu janr kattalardan bolalar folkloriga ko'chgan. Qadimgi tez aytishlardagi so'zlarning ko'pligi bu fikrning to'g'ri ekanligini tasdiqlaydi. Gap shundaki, tez aytish qoidasida namuna to'liq aytib bo'linmagunicha nafas olish mumkin emas. Son jihatdan shu qadar ko'p so'zli tez aytishlar borki, ularni yosh bola ayta olmaydi. Shuning uchun bu tez aytishlar avvaliga katta yoshdagi odamlar o'rtasida keng tarqalgan bo'lishi mumkin, degan xulosaga kelingan. Tez aytishning ikkinchi qoidasi matndagi tovushlarni aniq talaffuz qilish kerakligi bilan belgilanadi.

Tez aytish hozirgi paytda bolalarning ayrim tovushlarni talaffuz qilishdagi kamchiliklarini yo'qotish jarayonini tezlashtiradi. Masalan, ko'pincha bolalar «r» tovushi talaffuzida qiynalishadi: «l» tovushi bilan chalkashtirishadi. Shuning uchun tez aytishdagi bir nafasda matnni to'liq aytib bo'lish qoidasidan qat'i nazar «r» va «l» tovushlari talaffuzini to'g'ri amalga oshiruvchi tez aytishlarni ularga o'rgatish foydalidir:

*Charxim chakalak,
Tanobi charxim chakalak.
Charximda gunoh yo'g'u,
O'zim hakalak.*

Shuningdek, faqat «R» tovushi talaffuziga bag'ishlangan matnlardan ham foydalanish mumkin:

«Bir tup tut, bir tup tutning tagida bir tup turp.

Bir tup tut, bir tup turpning tomirini turtib turibdi.

Bir tup turp, bir tup tutning tomirini turtib turibdi.

Bir tup tutning tomirini turtib turgan bir tup turpning tomirini bir tup tutning tomiri turtib turibdi.

Bir tup turpning tomirini turtib turgan bir tup tutning tomirini bir tup turpning tomiri turtib turibdi».

Albatta, soʻz soni jihatidan koʻp boʻlgan tez aytishlarni bolalar ijro qilishga qiynalishlari mumkin. Shuning uchun kichik matnli tez aytishlardan boshlash maʼqul hisoblanadi:

*«Bir tup tut,
Toʻrt tup turp».*

Yoki:

*«Oq choynakka koʻk qopqoq,
Koʻk choynakka oq qopqoq».*

Yoki:

*«Qishda kishmish pishmasmish,
Pishsa kishmish qishmasmish».*

Taʼkidlash lozimki, xalq orasida koʻp soʻzli tez aytishlar ijrosi kengroq ommalashgan. Ularning matnlarida yumor belgilari ham singdirilgani uchun tinglovchilarda alohida qiziqish uygʻotadi.

Masalan:

«Namanganda bor ekan bir usta Musa puch pista purush. Oʻsha usta Musa puch pista purushning oltmish uch pud puch pistasi bor ekan. Oltmish uch pud puch pistasi boʻlsa ham, oʻsha usta Musa puch pista purush, oltmish uch pud puch pistasi boʻlmasa ham, oʻsha usta Musa puch pista purush».

Bunday namunalar xalqimizning faqat til boyligimizga emas, soʻzlarning tiniq talaffuziga ham katta eʼtibor bilan qaraganligini dalillaydi. Olimlarning aniqlashicha, yuzta namunadan 18 tasi «sh», 17 tasi «m», 15 tasi «k», 10 tasi «s», 8 tasi «j» va «ch», 7 tasi «g» va «q» tovushlariga asoslangan boʻlib, «l», «m», «g», «d», «z» tovushlariga asoslanganlari nisbatan kam ekan. Yana aytish mumkinki, xalq ijodidagi bu janrdan ilhomlanib, shoirlarimiz ham koʻplab tez aytishga asoslangan sheʼrlar yozmoqdalar, televideniye va radioda koʻrsatuv, eshittirishlar tashkil etilmoqda.

Xullas, tez aytish o'zbek xalqining bolalar tarbiyasida, hatto talaffuz ko'nikmalarini oshirishga naqadar e'tibor bilan munosabatda bo'lganligini bildiradi.

Katta yoshdagi o'smirlar orasida sanamalarni bilmaydiganlar bo'lmasa kerak. Chunki yoshlik chog'imizda ham-mamiz ikkiga bo'linib o'ynaladigan musobaqalarda qat-nashganmiz. Quvlashmachoq, bekinmachoqlarda ishtirok etganmiz. Sanamalarning matnlari bir nechta maqsadga qaratilgan bo'ladi. Avvalo, sanamalardagi qofiya, o'xshatish, istiora, sifatlashlar yosh o'g'il-qizlarda estetik didni rivoj-lantirishga, ularning har bir harakat, har bir so'zni go'zal talaffuz qilish ko'nikmasini egallashlariga ko'maklashadi. Ikkinchidan, hayot murakkabliklari bilan ilk bor to'qnashti-radi: qaysi guruhda ishtirok etishini uning xohlashidan qat'i nazar hal qiladi. Sanamada qatordan chiqish o'yin boshi-ning hisobni kimdan boshlashiga bog'liq ekanini anglatadi. Uchinchidan, sanash tartibi haqida ko'nikma hosil qiladi. Ayniqsa, maktab yoshiga endi to'lgan bolalar uchun bu xususiyat muhim hisoblanadi. Masalan, «Bir ikki o'n olti, o'n olti deb kim aytdi, o'n olti deb man aytdim, ishon-masang sanab boq» sanamasida talaffuzdagi zarblar soni o'n oltita bo'lib, har bir zarbdan so'ng yerga bittadan chiziq tor-tilsa, umumiy son o'n oltiga teng bo'ladi. Aytilishidagi qulaylik, eslab qolishning osonligi, yerga chiziq tortish harakati bolada qiziqish uyg'otadi, va juda bo'lmaganda o'n oltigacha sanash ko'nikmasini tez o'zlashtirishga olib keladi.

Olimlarning ta'kidlashlaricha, sanamalar faqat o'zbek bolalari orasida emas, umuman turli xalq bolalarida ham ko'p tarqalgan janr hisoblanadi. Jumladan, ruslarda «schitalka», tojiklarda «shumurak», turkmanlarda «sana-voch», tatarlarda «sanashu» deb ataladi. Ularning ko'pchili-gi she'riy tarzda ijro etiladi. O'yinning boshlovchisi — ona-boshi sanama aytib, davradagi bolalarni bittalab chiqargun-ga qadar uning matnini hamma ishtirokchilar yodlab oladi-lar:

*Qovun palak,
Guvak otdi.
Guvak emas,
Chuvak otdi.
Chuvak qovun
Shirin ekan,
Safdan chiqsin
Qo'lim tekkan.*

tishmachoq kabi o'nlab kichik-kichik sahnalardan iborat bo'ladi. San'atshunoslik sohasi bo'yicha fikr yuritsak, har bir to'y ma'lum hududda yashovchi xalq tomonidan ko'p yillar mobaynida maxsus ishlab chiqilgan ssenariy asosida o'tkaziladi. Faqat uning ishtirokchilari, ayrim odatlari, sababchilari, uyushtirish sifati, darajasi, oilaviy va hudud sharoiti taqozosi bilan boshqa bo'ladi. Millat vakillarining an'analari, odatlari, rasm-rusumlari, mentaliteti (tabiati) ana shu ssenariyda, ya'ni marosimni o'tkazishda o'ziga xos lavhalardan iborat. Insonning tug'ilishi, uylanishi, turmushga chiqishi bor ekan, marosimlar ham bo'laveradi. Demak, marosimlar xalq tarixidagi eng qadimgi qadriyatlar hisoblanadi. Qadim zamonlarda yigit qizga uylanish uchun o'zining jismoniy quvvatini u bilan kurash tushish yoki boshqa yo'l bilan namoyish qilishi zarur edi. Zamonlar o'tishi bilan bu odat yo'qolgan. Uning o'rniga yangi-yangi odatlar paydo bo'lgan. Marosimlar o'tkazilish vaqti, ko'rinishlari, odamlarning ishtiroki, maqsadiga ko'ra mavsumiy va oilaviy-maishiy turlarga bo'linadi.

Jumladan, mavsumiy marosimlarda qon-qarindoshlik jihatidan yaqinlikdan qat'i nazar, ma'lum hududda yashaydigan butun aholi ommaviy tarzda ishtirok etadi. Navro'z, Mehrijon, Ramazon hayiti, Qurbon hayit kabi yirik bayram-marosimlar ham borki, ularni bir yoki bir necha xalq vakillari o'tkazadilar. Shox moylar, Sust xotin marosimlari esa kichik bir qishloq, mahalla yoki juda bo'lmaganda tuman miqyosida uyushtiriladi. Oilaviy marosimlarda esa asosan marosim egasining qarindoshlari, do'st-birodarlari, hamkasb xizmatchilar qatnashadilar. Ammo marosimlar turidan, maqsadidan qat'i nazar, jamoadagi odamlarni bir-biriga yaqinlashtirishi, o'rtada mehr-oqibat tushunchalarini shakllantirishi, har bir odamni topshirilgan vazifani bajarish ruhida mas'uliyatli qilib tarbiyalashi bilan ahamiyatlidir.

Mavsumiy marosimlar folklori

Dunyodagi boshqa xalqlar qatori o'zbeklarning hayoti ham ko'p jihatdan tabiatdagi o'zgarishlarga bog'liq bo'lgan. Yil fasllarining o'zgarishi, har bir faslning o'z vaqtida xalq tasavvurida shakllangan tarzda kelishi oxir pirovardida hosilning mo'ligini yoki dehqon mehnatining zoye ketishini belgilagan. Shuning uchun yil boshlanishi — bahor biz o'zbeklarda umidlar fasli sifatida kutib olingan. «Har

faslning o'z xislati bor. Har faslning o'z fazilati» — deganlaridek, xalqimiz boshqa fasllarni ham o'ziga xos ravishda qabul qilgan va har qaysisiga alohida-alohida marosimlar o'ylab topgan. Bir fasldagi udumlar ikkinchisida takrorlanmagan. Jumladan, bahorda «Loy tutish», «Shox moylar», «Navro'z», «Sust xotin» marosimlari o'tkazilgan. Loy tutishda ariqlar tozalangan, butun aholi bu ishda faol ishtirok etgan. Bevosita ariq tozalash ishini bajarayotganlar, ularning yonidan o'tib ketayotgan odamga ketmon yoki belkurakda loy tutishgan. Yo'lovchi o'ziga loy tutilgandan so'ng yo biron qo'shiq, yo boshqa hunarini ko'rsatib, ishlayotganlarni mamnun qilishi lozim hisoblangan. Aks holda u ham odamlar bilan ariq tozalashga majbur qilingan. Ariq tozalash ishlarining tugashi odatda maxsus uyushtirilgan sayil, holi baqudrat tayyorlangan ziyofat bilan nihoyasiga yetgan. Shox moylar esa bahorda birinchi yer haydash ishlarining boshlanishi bilan o'tkazilgan. Bo'lajak hosilning mo'l bo'lishiga niyat qilib, qo'shga qo'shilgan ho'kiz shoxi yog' bilan moylangan va dastlab piri badavlat, uvali-juvali bobo dehqon qo'sh haydab bergan. Keyinchalik ishni yoshlar davom ettirgan. Bu marosim ham gavjum to'plangan odamlar ishtirokida sayil o'tkazish, xursandchilik bilan amalga oshirilgan. Bahor quruq kelgan kezlarda «Sust xotin» marosimi tayyorlangan. Bu marosimda mahalla, qishloq ayollari yig'ilib mo'la (poliz qo'riqchisiga o'xshagan qo'g'irchoq) yasashgan va uning ustidan suv sepib, qo'shiq aytishgan:

*Sust xotin, suzma xotin
Ko'lankasi maydon xotin!
Yomg'ir yog'dir ho'l bo'lsin
Yeru jahon ko'l bo'lsin.
Maysalar quloq yozsin,
Sutu qatiq mo'l bo'lsin.*

Albatta, bahor faslidagi eng aziz va har bir o'zbek uchun qadrli marosim Navro'z bayramidir. Navro'z haqidagi dastlabki ma'lumot Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida uchraydi. Shuningdek, Umar Xayyomning «Navro'znoma» risolasi va Muhammad Rizo Ogahiyning bevosita Navro'z bayramiga bag'ishlangan she'riy asarlari bor. Navro'z ayyomi yilning 21 mart kuni nishonlanadi. Bayramning Navro'z deb atalishi Yangi kun, ya'ni yangi yilning kirib kelishi bilan bog'liq. Bu kunda kecha va kunduz muddati tenglashadi va kunduzning uza-

yishi boshlanadi. Shuning uchun ham Navro'z diniy emas, balki, dehqonchilik, bog'dorchilik ishlarining qizg'in pallaga kirishi bilan aloqador alohida bayramdir. Navro'z bayramini faqat o'zbeklar emas, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, tojiklar, ozarbayjonlar va boshqa millatga mansub xalqlar nishonlaydilar. Avvalo uni o'tkazishga katta tayyorgarlik ko'riladi: halim, sumalak, ko'k somsa, ko'k chuchvara, har xil shirinliklar tayyorlanadi. Professor B. Sarimsoqovning ma'lumot berishicha, katta bir idishda yetti xil don ekinining urug'i undirilgan. Ular bug'doy, arpa, zig'ir, tariq, no'xot, jo'xori, sholilardan iborat bo'lgan. Ogahiyning ma'lumot berishicha, Navro'zda hamma qayiqda, daryo sayiliga chiqqan. Bog'larda o'yin-kulgilar uyushtirilgan. Dor o'yinlari o'tkazilgan. Ammo eng muhimi, har bir odam avvalo betob, dili xasta, hech kimi yo'q kimsalarni, ota-ona ajdodi ko'milgan mozorlarni ziyorat qilgan. Bu kunda hamma nizolar unutilgan. Ginali qarindoshlar o'z da'volaridan voz kechganlar va bayramni totuvlik bilan o'tkazishgan. Hatto, davlatlar, podsholar o'rtasidagi urushlar ham bayram munosabati bilan to'xtatilgan.

O'zbekistonda Navro'z bayrami 1990 yildan katta uyushqoqlik va tantanalar bilan o'tkazilmoqda. Bayram kuni Respublika Milliy Bog'ida katta teatrlashtirilgan sahnalar tayyorlanadi. Sayil boshlanadi. San'at ustalarining ommaviy chiqishlari uyushtiriladi. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, Navro'z bayramining bu qadar katta e'tibor berib, tantana qilinishi O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgani bilan uzviy bog'liqdir. Navro'z bayrami odatda 21 martdan boshlanadi va mevali daraxt gullari meva tukkuniga qadar davom etadi.

Odatda yoz fasli, kuzda hosilning mo'l bo'lishi uchun tayyorgarlik ko'rish, ertapishar meva va poliz ekinlarini yig'ish ishlari bilan o'tkaziladi. Kuzgi bug'doyni o'rish, davlatvoy, asati kabi qovunlarni; chillaki, tog' uzumlarini uzish, shubhasiz, qandaydir marosimlar bilan boshlangan. Ammo mustabid sovet tuzumi davrida bu an'analar yodimizdan ko'tarildi. Ehtimol, qovun, qulupnay, uzum sayillari o'sha an'analarning bir ko'rinishidir. Professor Bahodir Sarimsoqovning ko'p yillar mobaynida olib borgan izlanishlari natijasi o'laroq «Choy momo» marosimi haqida ayrim ma'lumotlar to'plandi. Olimning aytishicha, bu odat yozgi marosimlar qatoriga qo'shilib, Janubiy Qozog'istonda yashovchi o'zbeklar orasida uyushtiriladi. Dalada pishib

yetilgan bug'doy surunkali shamol oqibatida yerga egilib ketishi natijasida nobud bo'lishi mumkin. Ana shunday kezlari «Choy momo» marosimi o'tkaziladi va tabiatdan shamolni to'xtatish so'raladi. «Choy momo» aslida «Shamol ona» ma'nosini beradi. Sayram atrofidagi kekxa ayollar «Choy momo» qo'shig'ini aytishadi:

*Choy, Choy, Choy momo,
Choy momosi o'libdi,
O'g'li yetim qolibdi,
Bosa-bosa beringlar
Bosilib qolsin bu shamol.
Ucha-ucha beringlar
Uchilib qolsin quv shamol.
Oblo-hu, Oblo-hu.*

Bir yosh bola eshakka minib xonadonlardan berilgan xayr-ehsonlarni yig'ib boradi. Keyinchalik «Choy momo»ga atab yig'ilgan narsalardan xudoyi qilinadi.

Turkiston atrofida esa bu marosim boshiga kuloh kiyib, yuziga qora surib olgan chollar ishtirokida amalga oshirilgan. Bu yerda quyidagi qo'shiq aytilgan:

*Chuy, Chuy, Chuy momo,
Chuy momoning o'lganiga uch kun bo'ldi,
Chuy, Chuy, Chuy momo.
Ucha-ucha beringlar,
Uchilib qolsin chuy momo.*

Ma'lum bo'ladiki, shamol to'xtatish marosimi mazmuran uzoq, qadim zamonlardagi mifik dunyoqarash belgilari sifatida baholanishi mumkin. Unda so'zning mo'jizaviy qimmat va xudoyining ta'sir kuchiga ishonish yetakchilik qiladi.

Kuzda esa shamol chaqirish marosimi o'tkazilgan. Endi yig'ilgan don hosilini po'chog'idan ajratish uchun shamol kerak. Don yanchilgach, uni shamolda shopiradilar va somonni shamol uchirib, don tozalanadi. «Yo, Haydar» qo'shig'i aynan ana shu marosim belgisi hisoblanadi. Professor Bahodir Sarimsoqov qo'shiqda Haydarga, ya'ni Hazrati Aliga murojaat qilib, ajdodlarimiz shamol chaqirishgan, degan xulosaga keladi:

*Haydar, ota-onang o'libdir,
Moli senga qolibdir.
Bolang suvga oqibdir,
Shamolingni qo'yivor.*

Bu marosim ham qadim zamonlardan bizgacha faqat ayrim hududlarda saqlanib yetib kelgan.

Qish o'zbeklarda asosan yil bo'yi qilingan mehnatdan dam olish fasli hisoblangan. Gap-gashtaklar, turli yig'inlar, mumtoz adabiyotimiz namunalarini sharhlash suhbatlari ko'pincha, qishda bo'lar edi. Shu bilan birga, o'zbeklar qishda o'tkazadigan alohida marosim ham bor. Uni «Yas-yusun» deb atashgan. Bu marosim asosan bo'za ichish bilan bog'liq. Ma'lumki, yaqin o'tmishgacha o'zbek xonadonlarida mehmonlarni qabul qilish uchun maxsus mehmonxonalar bo'lgan. «Yas-yusun» o'ttiz-qirq ulfat ishtirokida ana shu mehmonxonalarda o'tkazilgan. Marosimda kosagul piyolaga quyib bergan bo'zani bir nafasda ichish, uni to'kmaslik, maxsus ruxsatgacha faqat cho'kka tushib o'tirish, odob saqlash, ruxsatsiz ketib qolmaslik, marosim boshlig'iga itoat etish kabi shartlar bo'lgan. Marosimda quyidagi mazmunda qo'shiq aytilgan:

*Alyor bo'lsin-ay,
Xo'jam yo bo'lsin-ay,
Xo'jam bergan bu davlatga,
Dushman zor bo'lsin-ay.*

Xullas, mavsum marosimlari xalqimizning yil fasllari bilan bog'liq yig'inlaridan iborat edi. Bu marosimlar bir tomondan, o'zbek xalqi qadriyatlari tarkibining boyligini, qadimiyligini dalillasa, ikkinchi tomondan, o'zbeklarning qadim zamonlardan uyushgan millat ekanini isbotlaydi.

Oilaviy marosimlar

O'zbek farzandi uchun oila oldidagi mas'uliyati, mahalla qarshisidagi burchi muqaddasdir. Bu tushunchalar rivoj topib, Vatanga muhabbat tuyg'usi bilan uyg'unlashadi. Shuning uchun qadim zamonlardan buyon shakllanib kelgan oilaga munosabat o'zbeklarda mazmunan teranligi bilan ajralib turadi. Ota-ona, aka-uka, opa-singil, tog'ajiyani, amaki va amakivachcha tushunchalari hamisha o'zbek uchun e'tiborli bo'lgan. Hatto o'zbekning otasi olamdan ko'z yumsa, u otasining do'stlarini e'zozlagan. Binobarin, oilaviy marosimlarga bizning alohida e'tibor bilan qarashimiz tabiiydir. Oilaviy marosimlarimiz shu qadar boy va rang-barangki, uning har bir a'zosi balog'atga

yetguniga qadar marosimlar ta'sirida bir-biriga bog'liq va mas'ul bo'lib qoladi. Oilaviy marosimlar to'ylardan, aza-ma'rakalardan va so'zning mo'jizali quvvatiga asoslangan odatlardan tashkil topadi. O'zbekda beshik, xatna (sunnat) va nikoh to'ylari o'tkaziladi. Beshik to'ylarida yangi tug'ilgan go'dakni turli ins-jinslardan muhofaza qilish, ko'rinmas yovuzliklarni aldash va shu yo'l bilan chaqaloqni ulardan asrash, farzandning dunyoga kelganiga shukronalar bildirish maqsadi amalga oshiriladi. Yurtimiz viloyatlarida-gi beshik to'yi ularning o'tkazilishidagi farqlardan qat'i nazar, mohiyat jihatidan umumiylikka ega. Xususan, to'yning go'dak chillasi chiqqanidan keyin boshlanishi, beshikni go'dakning onasi tomon olib kelishi, beshikni turli bezaklar bilan yasatilishi ko'p viloyatlarda bir xil saqlangan. O'rtada turli tomoshalar uyushtiriladi. Bolani beshikka yotqizishdan oldin uni odatdagidan boshqacha, turli holat-da yotqizishadi va shu tarzda yotishining ma'qul ekani atrof xotinlardan so'raladi. Ayollar bir ovozdan «Yo'q, Yo'q!» deb javob qaytaradilar. Oxiri chaqaloq beshikda qanday yotishi lozim bo'lsa, shunday yotqiziladi va bu udum nihoyasiga yetadi. Go'dak quyidagi qo'shiq jo'rligida belanadi:

— *Qoch-qoch, babasi
Keldi eshikning egasi,
Ota-onang gapirishsa,
Qichqirishsa yana qo'rqma!*

Beshik to'yida ham juda qadimgi dunyoqarash belgilari saqlanib qolgan. Jumladan, yosh go'dakning sog' qolishini ta'minlash uchun shartli yovuz kuchlarni aldash usulidan foydalanishlar fikrimiz dalilidir.

Xatna to'ylari asosan yurtimizda islom dinining shakllanishi bilan bog'liq. Uni o'tkazishda bolaning ota-onasi tomonidan hamma qatnashadi. To'y bir necha qismdan iborat bo'ladi. Xususan, mahalladagi qariyalar ishtirokida xudoyi qilish, bola xatna bo'ladigan xonani jihozlash, qarindosh-urug'lar uchun bazm tashkil etish va ko'pincha yurtga osh berish kabilar shular jumlasidandir.

Nikoh to'ylari turli vaziyatlarda o'ziga xos an'analar bilan o'tkaziladi. Toshkent, Farg'ona, Buxoro va boshqa viloyatlarning o'z odatlari va rasm-rusumlari bor. Ammo hamma hududlarda sovchi, fotiha to'yi, yor-yor aytish,

kelin salomlar kabi an'analar saqlangan. Kelinning ku-yovnikiga kelishi, to'y kechalarini o'tkazish odatlarida bir qator farqlar bor. Xullas, to'ylar insonning hayotidagi muhim o'zgarishlar bilan bog'liq. Ularni turli o'yin-kulgilar, shodiyonalar, bazmlar birlashtirib turadi. Inson to'y bilan tug'iladi va aza marosimi bilan hayotdan ko'z yumadi. Shuning uchun xalqimizda odamning qo'shiq bilan hayotga kelishi, qo'shiq bilan hayotdan ketishi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Motam marosimi ham juda qadim tarixga ega. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida saqlanib qolgan Alp Ertunga (Artunga) haqidagi marsiya fikrimizga dalildir. Motam marosimida juda ko'p kichik-kichik yig'inlar o'tkaziladi. Uch, yetti, yigirma, qirq kunliklar, qor yog'di, gul, shir oshi, qovoq kabi movliyatlar shular jumlasidandir. Avvalo hayotdan ko'z yumgan kishining ijobiy xislatlari, qarindoshlik aloqalari esga olinib yig'i beriladi:

Baland tog'lar past bo'ldimi, voy otam?

O'lganingiz rost bo'ldimi, voy otam?

Shamol kelmay o'chdi chirog'im, voy otam,

Kuz kelmay xazon bo'ldi bog'im, voy otam.

Shu tarzda ota, ona, bola, umuman jigar nomlari tilga olinadi. Bunday qo'shiq turlari marsiya deyiladi. Marsiyalarda yig'i aytuvchi shaxs boshiga tushgan kul-fat, yaqin kishidan judo bo'lish qismati, o'ta ruhiy kechinmalar ta'sirida o'z ifodasini topadi. Ayrim hududlarda, ba'zan esa oilalarda marsiyalarni alohida ta'sirchan va mahorat bilan kuylaydigan ayollar aytadilar. Ular motam marosimlarining markazida harakat qiluvchi bosh shaxslarga aylanadilar. Xalq orasida ko'pincha marsiyani «aytib yig'lash» deb ham atashadi. Odatda, motam marosimi hayotdan ko'z yumgan shaxs vafotiga yillik ma'rakalar o'tkazish bilan yakunlanadi.

Xullas, o'zbek xalqi mavsumiy va oilaviy marosimlarni ko'plab o'tkazgan. Xalq qadriyatlariga munosabat yomonlashgan zamonlar ta'sirida bu marosimlarning ko'pchiligi yo'qolib ketdi. Mustaqillik sharofati bilan ularni qaytadan tiklashga alohida e'tibor berilmoqda.

Xalq marosimlari shakl va mazmunidan qat'i nazar bugungi kunni o'tmish bilan bog'lab turuvchi ma'naviy zanjir hisoblanadi. Marosimlarning mo'jizali ta'siriga ishonish ham xalq vakillarining halolligi, tabiatan pokizaligi bilan uzviy bog'liqdir. Marosim folklori xalq qadriyatla-

rining go'zal namunalari sifatida milliy dunyoqarash va mafkurani shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Savol va topshiriqlar:

1. Marosimlarni nishonlashda og'zaki ijodning qaysi janrlaridan foydalanilgan?

2. Nima uchun marosimlarni xalq qadriyatlarining namunasi deb atadik?

3. Xalq marosimlarining turlari va ularni o'tkazish tartiblari haqida so'zlang.

4. O'zingizga yaqin qariyalardan ayrim marosimlarni o'tkazish tartiblarini mukammal yozib oling va so'zlab bering.

Adabiyotlar:

1. *Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., «O'qituvchi». 1990. 116—141-bet.

2. *Alaviya M.* O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. T., «Fan», 1974.

3. *Sarimsoqov B.* O'zbek marosim folklori. T., «Fan», 1986.

4. *Gulyor.* O'zbek xalq ijodi turkumi. T., G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1967.

O'ZBEK FOLKLORI VA ENG QADIMGI YOZMA MANBALAR

O'zbek xalq og'zaki ijodi qadim zamonlardan turkiy tilda so'zlashuvchi elatlar og'zaki ijodining tarkibiy qismi bo'lgan. Uning tarixiy ildizlari 3—4 ming yil avval yaratilgan yozma manbalarga borib taqaladi. Bu manbalar «Avesto», «Bexistun», «Bundaxishn», «Denkard» kabi qadimiy kitoblardan, O'rxun-Enasoy yozuvlaridan, Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston» deb atalmish risolalaridan, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» ilmiy tadqiqoti va boshqa asarlardan iborat. Shuningdek, Gerodotning «Tarix», Polienning «Harbiy hiylalar» kabi tarixiy kitoblari ham turkiy xalqlar o'tmishiga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan. Bu adabiyotlarning hammasi O'rta Osiyo xalqlarining, shu jumladan, o'zbeklarning o'z davriga nisbatan o'ta yuqori madaniyatga ega bo'lganini anglatadi. Xususan, keyingi yillarda olimlarimiz «Avesto» bizning yurtimizda yaratilganini isbotladilar. Bu asar haqida o'zbek tarixchi olimlari bilan bo'lgan uchrashuvda Prezidentimiz I. A. Karimov shunday degan edi: «Eng mo'tabar qadimgi

qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganiga 3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan o'ttiz asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlariga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir». Haqiqatan ham, jahon madaniyati tarixida alohida qimmatga ega «Avesto»ning vatani O'zbekiston bo'lishi bu yurtda qadim zamonlarda ham hamma xalqlar havas qiladigan yuksak ma'naviyatning mavjud ekanini ko'rsatadi.

«Avesto» o'n ikki ming qoramol terisiga yozilgan kitob bo'lib, unda dunyoning, inson va tabiatning paydo bo'lishi haqidagi dastlabki mifik ma'lumotlar berilgan. Axura Mazda (yaxshilik dunyosi) va Angra Manyu (yovuzlik dunyosi) o'rtasidagi kurash keyingi adabiyotlarga ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash an'anasi bo'lib o'tdi. «Avesto»da aytilishicha, dehqon yerga don sochganidan so'ng: «Qachonki egatlarda urug' yetilsa, devlar o'rinlaridan qo'padilar. Qachonki bug'doy gurkirab ko'karsa, devlar dahshatdan titray boshlaydilar. Qachonki bug'doy un bersa, devlar nola chekadilar. Qachonki bug'doy xirmonga uyulsa, devlar nobud bo'ladilar. Qay bir xonadonda bug'doy bosh chiqarsa, devlar u xonadondan uzoqlashadilar. Qay bir xonadonda bug'doy ombori bo'lsa, go'yo qizdirilgan temir devlar bo'ynini chirmab tashlaydi...» («Vandidod», 3-fargard, 31—32-bandlar) O'z-o'zidan ma'lum bo'lyaptiki, ajdodlarimiz ming-ming yillar oldinoq bizga o'z o'gitlarini berib ketgan ekanlar. Yuqoridagi iqtibosda inson hayotiga oid zaruriy falsafa bor. Asrlar davomida turmush tajribasida tasdiqlangan bu haqiqat mehnat qilishning fazilatidan iborat. Mehnat qilgan insondan va oiladan falokatlar yiroq turadi. Chunki har bir xastalik, tashvishning davosi mehnatdir. Shuning uchun ham «Avesto» kitobidagi mehnatga chaqirish da'vati xalqimiz maqollari, qo'shiqlari, ertaklari va dostonlarida bosh mavzu hisoblanadi. Shuningdek, «Avesto»da inson burchining mas'uliyati, ma'naviy poklik, atrofdagi yurtdoshlarga xayrixohlik tuyg'ulari maqtaladi, madh etiladi. Bularning hammasi xalqimiz og'zaki ijodida o'zining mantiqiy davomini topgan. «Avesto»da jamiyat a'zolari qanday xususiyatlarga ega bo'lishi, o'zaro munosabat axloqi, go'zallik, poklik, ezgulik, yovuzlik haqidagi qonun-qoidalar misollar bilan izohlangan. Bu fazilatlarining badiiy ifodasi esa «Alpomish», «Ravshan», «Aql — bebaho boylik», «Uch og'a-ini botirlar» kabi epik asarlarda, minglab maqollarda o'z ifodasini topgan.

O'rxun-Enasoy yodgorliklari ajdodlarimizning Vatan mustaqilligi uchun olib borgan kurashlari haqida hikoya qiladi. Tabg'achga qaram bo'lgan Turk yurti Tunyuquq, Eltarish, Kultegin kabi farzandlar harakati bilan ozodlikka erishdi. Yurtni ozod qilishdan ham qo'lga kiritilgan mustaqillikni asrab qolish mushkulroqdir. Bitiktoshlarda VIII asrda ro'y bergan ana shu jarayon o'z ifodasini topgan. Bitiktoshdagi: «Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan», «Turk sir xalqi yerida boshqa ega yurmasin», «Tun uxlagim kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi», «Yupqa yig'in tor-mor qilishga oson emish, ingichka yig'in uzishga oson emish. Yupqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish. Ingichka yo'g'on bo'lsa, uzadigan bahodir emish» kabi parchalar xalqning o'z farzandlariga nasihati, boshidan o'tkazgan quvonch va tashvishlar izhori edi. Miflardan afsonalar, rivoyatlar, ertaklar, dostonlar vujudga kela boshlaganda, og'zaki ijodimiz ana shu sarchashmalardan oziqlandi, desak, xato bo'lmaydi.

Zamonlar o'tib ilm rivojlandi, yurtimizdan butun olamga mashhur allomalar yetishib chiqa boshladi. Imom Ismoil al-Buxoriy, al-Farg'oniy, Abu Mansur Moturudiy, Burhoniddin Marg'iloniy, at-Termiziy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy kabi buyuk olimlar risolalarida turli munosabatlar bilan maqollardan, qo'shiqlardan, rivoyatlardan namunalar keltiriladi. Xususan, Abu Rayhon Beruniy xalqimiz qadriyatlarini haqida «Qadim xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston» kabi tadqiqotlarida ma'lumot beradi. Ayniqsa, Navro'z bayrami tarixi haqidagi qaydlar alohida ahamiyatlidir. Muhimi shundaki, Beruniy bu qadriyatlarni xayoliy tushunchalar qatorida emas, balki ma'naviy yodgorliklar sifatida baholaydi. Bu bilan alloma xalqning hayoti va kelajagi bevosita uning madaniy boyligi xazinasiga bo'lgan munosabatiga bog'liq ekanini ta'kidlagandek bo'ladi.

Ayni paytda, hind xalq eposidan «Mahobhorat», «Panchatantra», «Ramayana», arab xalqining «Ming bir kecha» ertaklari ham og'zaki ijodimiz rivojida muhim ahamiyat kasb etgan. O'zbek xalq ijodidagi epik janrlar namunalari bo'lmish afsona, rivoyat, naql, ertak, dostonlarni o'rganish sharq xalqlari og'zaki ijod asarlarida juda ko'p umumiy nuqtalar mavjud ekanini dalillaydi.

Masalan, farzandsizlik, kutib-kutib topgan farzandning el hayotida muhim yangilik kiritishi, asarlarda fantastik

narsa-buyumlarning ishtirok etishi, dev, pari, farishta, yalmog'iz kabi obrazlarning mavjudligi ertak va dostonlar asrlar davomida yonma-yon yashab kelayotgan yoki Buyuk ipak yo'lida iqtisodiy, madaniy muomalada bo'lgan xalqlarning ijodiy hamkorlikda yashaganliklari isbotidir. Farzandiga oshiq bo'lgan podshohlar, sevikli xotining qayta turmushga chiqish kuni uzoq va xatarli safardan qaytgan qahramonlar, ukalariga boylik orttirish ilinjida xiyonat qilgan akalar, tushlarida sevib qolgan oshiq-ma'shuqlar ishtirok etgan asarlar ko'pincha sayyor syujetlar, ya'ni ko'chib yuruvchi bir xil mazmundagi asarlar qahramonlaridir.

Og'zaki ijodimiz asarlari milliy qadriyatlarning tarkibiy qismi sifatida yosh avlodni tarbiyalashda xalq pedagogikasining asosini tashkil etadi. Davlatimiz tomonidan milliy mafkuraga bo'lgan e'tiborning salmoqli qismi og'zaki ijodimizdagi san'at namunalari bilan bevosita aloqadadir. Chunki xalq og'zaki ijodi farzandlar qalbida vatanparvarlik, xalqparvarlik, mehnatsevarlik, ezgulik, saxiylik, ilm-hunarga muhabbat tuyg'ularini shakllantirishi bilan birga axloqiy jihatdan ham go'zal inson bo'lib yetishishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Aziz talaba! Siz mazkur darslikdan o'zbek xalqining ming yillar davomida yaratgan og'zaki ijodi haqida asosiy ma'lumotlarga ega bo'ldingiz. Og'zaki ijod asarlari nima uchun davlatimiz tomonidan shu qadar e'zozlanayotganini tushunib oldingiz, deb o'ylaymiz. Xalq maqollari, topishmoqlari, askiya, latifa, qo'shiq, ertak, doston kabi janrlardagi asarlarning bir-biridan farqini bildingiz. Ayni chog'da, ularning hammasini o'zbek tilida yaratilgani va mukammal badiiy obrazlar birlashtirib turganini ham angladingiz. Endi eng muhim vazifalardan birini butun hayotingiz davomida bajarishingiz lozim bo'ladi. Bu vazifa xalq og'zaki ijodi bilan yaqinlikni yo'qotmaslikdan iborat. Kun sayin qo'shiqlardan namunalar yodlash, xalq dostonlarini o'qish doimiy mashg'ulotingizga aylanmog'i lozim. Yodingizda bo'lsinki, xalq rasm-rusumlarini, urf-odatlarini, og'zaki ijodini bilmay, unga sidqidildan amal qilmay turib, o'zbek xalqining farzandiman, deyish mumkin emas.

Ajdodlarimiz ruhiga sodiq qolish har bir o'zbekning muqaddas burchidir.

XALQ OG'ZAKI IJODIDAN NAMUNALAR

(Majmua)

Maqollar

*Ona yurtning omon bo'lsa,
Rangu ro'ying somon bo'lmas.*

*Betashvish bosh qayda,
Mehnatsiz osh qayda.*

*Bilmagandan bilgan yaxshi,
To'g'ri ishni qilgan yaxshi.*

Olim bo'lsang, olam seniki.

Hunarmandning noni butun.

*Aytar so'zni ayt,
Aytmas so'zdan qayt.*

Ko'pdan quyon qochib qutilmas.

Haq so'zga o'lim yo'q.

*Boriga rozi bo'l,
Yo'g'iga sabr qil.*

*Hisobini bilmagan,
Hamyonidan ayrilar.*

*Aql yoshdan,
Bola boshdan.*

Odob oltindan qimmat.

Bola aziz, odobi undan aziz.

Serjanjal uyda baraka yo'q.

*Qobil o'g'il ot mindirar,
Noqobil o'g'il otdan indirar.*

Besh panjangni og'zingga tiqma.

Dangasaning vaji ko'p.

*Yomonga bosh bo'lguncha,
Yaxshiga yo'ldosh bo'l.*

*Ko'ngli ochiqning qo'li ochiq,
Qo'li ochiqning — yo'li.*

Matallar

Alifni kaltak deydi.

Attorning qutisida ham yo'q gaplar.

Betga chopdi.

Bilsa hazil, bilmasa chin.

Bor otangga, bor onangga.

Igna tashlasang, yerga tushmaydi.

Oyog'ingni qo'lingga olib yugur.

Popugi pasayib qoldi.

Tomdan tarasha tushganday.

Topishmoqlar

Ko'k ko'ylakka qo'l yetmas.

O'yib oldim izi yo'q.

Novcha yigit tom teshar.

*Otlari har xil,
Yoshlari bir xil.*

*Suvga tushsa suv bo'lmaydi,
Loyga tushsa, loy bo'lmaydi.*

*Uzun terak yiqildi,
Uchi mening qo'limda,
Zag'izg'oni sayraydi,
Sochi mening qo'limda.*

*Tog'da talaymonni ko'rdim,
Suvda sulaymonni ko'rdim,*

*Dumalab yotgan toshni ko'rdim,
Tuzsiz pishgan oshni ko'rdim.*

Rivoyat va hayot

Bir qishloq chekkasidagi g'arib kulbada tul ayol Bibish ismli go'zal qizi bilan kun kechirar ekan. Bir kuni Bibish ertalab ko'za ko'tarib buloq boshiga borganicha, qaytib kelmabdi. Yolg'iz farzandini kutaverib toqati tugayozgan ona buloq boshiga chiqsa, qizidan dom-darak yo'q. Ovozi boricha qichqiradi, tog'lardan aks-sado keladi, ammo Bibishdan esa sado eshitilmaydi. Ona shu paytda daradan qo'y haydab kelayotgan cho'pon yigitdan so'raydi:

— O'g'lim, Bibishim suvga chiqib ketganicha darak-asari yo'q, mabodo ko'rmadingmi-a?

Cho'pon yigit:

— Begona besh-olti otliq qop ichida chinqirib yig'layotgan kimsani o'ngarib ketayotgandi. O'sha Bibish bo'lib chiqmasin tag'in, — deпти.

Onaizor uvvos tortib yig'lab, odam o'g'rilarini yer tepib qarg'abdi. Shunda bu mudhish xabarni eshitgan Bibishning sevgan yigiti o'g'rilardan o'ch olish payida uni qidirib ketibdi. Ammo ma'shuqasini topolmay qaytib kelibdi. Onaizor yolg'iz jigarbandini istab kecha-kunduz «Vo Bibish» deb yig'lagandan ikki ko'zi ko'r bo'lib, oxiri omonatini topshiribdi. Zohidlar bo'lsa, qizni bachchaduzaklar emas, balki u juda suluv bo'lganidan dev-parilar olib ketishgan degan ovoza tarqatibdilar.

Shu-shu qishloq «Vobish», buloq esa «Vobish bulog'i» deb atalibdi.

AFSONALAR

O'sh haqida afsona

Zangi ota ot-sigirlarning piri, g'amxo'r-mehriboni ekan. Zangi otaning mol-hollari ko'payib, hech qayoqqa sig'may ketibdi. Bunday paytlarda uning sigirlarini Qo'ng'ir buqasi boshqarar ekan. Vaqti-soati kelib Qo'ng'ir buqa qarib butun podani boshqarib borishga kuch-quvvati yetmay qolibdi. O'zi bilan o'zi ovora bo'lib qolibdi. Poda esa o'z holicha o'tlab, olis-olislarga tarqab ketibdi. Bir payt poda jila-jila boshi Farg'onadan o'tib, Andijondan ham oshib ketibdi. Xuddi shunday paytda Toshkentning shundoqqina biqinida istiqomat qilayotgan Zangi ota qattiq ovoz bilan: «Xo'sh,

xo'sh» deb hayqirgan emish. Zangi ota pirlarining ovozi eshitgach, o'tlab yurgan sigirlar: «Qaytmasak bo'lmaydi, pirimizning qarg'ishlariga qolamiz», — deb orqalariga qaytibdilar.

Zangi otaning hayqirig'ini eshitib, sigirlar qaytgan manzil shu-shu «O'sh» deb atala boshlagan emish.

Andijon haqida afsona

Bobolarning aytishlaricha, Andijon qadimda Andijon bo'lmay, aslida «Anda jon», «Anda jonim» degani ekan. Bir paytlar «Anda jon» juda katta viloyat bo'lib, aholisi ham ming-minglab ekan. Unda o'zbeklar, qirg'izlar, xitoylar, uyg'urlar, tojiklar yashar ekanlar.

Andijonning yosh, baquvvat, adolatli, xalqparvar bir podshosi bor ekan. Kunlardan bir kuni podsho shahar aylanib yurib, katta Shahrixon soyi bo'yida majnuntol tagida qo'shiq aytib o'ltirgan go'zal bir qizga ko'zi tushib, uni yaxshi ko'rib qolibdi. Hali uylanmagan ekan. Yetti kechayu yetti kunduz to'y tomoshalar qilib, shu qizga uylanibdi. To'yning ertasigayoq yov bostirib kelayotgani haqida xabar kelibdi. Podsho: «Shaharda turib yovni kutsak bo'lmas. El-yurt, yorim aziyat chekar. Yaxshisi shahardan chiqib, bosqinchilarni uzoqroq joyda kutib olsak», — deb o'ylabdi-da, hamma sarbozu lashkarboshilarni shahardan tashqariga chiqaribdi. Yov kelayotgan tomonga jadal ot choptirib ketibdi. Yo'lda, shahardan uzoq bir joyda bosqinchiushmanlar bilan to'qnashib, qattiq jangda g'olib chiqibdi. Biroq bir daydi o'q kelib uni og'ir yaralabdi. O'limi yaqinlashib, oxirgi daqiqalarni boshidan kechira boshlabdi. O'limi oldidan kun chiqish tomonni ko'rsatib:

— Meni shu tomonga olib boringlar. Yo'lda o'lib qolsam ham o'sha yoqqa olib borib ko'minglar, — debdi.

Kishilar:

— Nega unday deysiz? — deyishgan ekan, podsho:

— U yoqda jon qoldi. Anda jon qoldi, shaharda yorim, jonim qoldi, meni o'sha yerga ko'minglar, — debdi.

Yigitning joni uzilibdi. Uni aytganiday qilib, xotini qolgan bir kunlik joyga olib borib izzat-ikrom bilan ko'mishibdi. Shu-shu shahar Anda jon — Andijon bo'lib qolgan ekan.

Loflar

Yusufjon qiziq:

— Marg'ilonning yeri xo'p yer-da, bir bosh uzumi ikki zambar keladi-ya!

Mamajon maxsum:

— Tokini Andijondan parxish qilib olib kelgandirsiz-da!

Bor, baraka top

Kecha bozordan qo'y sotib oluvdim, so'ysam, ichidan oltita «bor, bara-ka top» chiqdi.

Yong'oq mag'zi va tuyalar

Bir lofchining eshagi yag'ir bo'lib qolibdi. Unga birov, yong'oq mag'zini qo'ying, debdi. Yong'oq mag'zini qo'yan ekan, mag'iz ko'karib daraxt bo'lib ketibdi, shig'il meva qilibdi. Yong'oqlarni qoqish uchun kesak otsa, kesaklar sira yerga tushmas emish. Bir kun chiqib qarasa, kesaklar tarvuz tugibdi. Bir tarvuzni pichoqlagan ekan, o'zi ichiga tushib ketibdi. U yoq-bu yoqqa qarasa bir lofchi o'nta tuyani yetaklab kelayotgan emish. Nima qilib yuribsiz, deb so'rabdi.

— Bultur yuzta tuya yo'qotgan edim, endi o'ntasini topdim. Siz nima qilib yuribsiz?

— Pichoq yo'qotdim, — deb javob beribdi haligi lofchi.

— Yuzta tuyamni topolmayapmanu, siz pichoq topa olasizmi, — deпти keyingi lofchi.

Boshi osmonda yurardi

Bir kuni ikki lofchi uchrashib qolishibdi.

— Rahmatlik otamning bo'yi chunon uzun ediki, boshi osmonda yurardi, — debdi bir lofchi.

— O'shanda otangizning boshiga biror narsa tegib turarmikan? — deb so'rabdi ikkinchisi. Haligi lofchi bulutni aytyapti, deb o'ylab:

— Ha, tegib turar ekan, — desa, ikkinchi lofchi:

— O'sha tegib turgan narsa, rahmatlik otam kiygan to'nning etagi edi, — debdi.

Qo'l soat

Ikki lofchi uchrashib qolishibdi. Biri ikkinchisiga maqtana boshladi:

— Bir qo'l soat oldim, kattaligi Minskda chiqadigan yuk mashinasining g'ildiragidek keladi. Uyga borsang ko'rasan, strelkasiga sigir bog'lab qo'yibman.

— Jon o'rtoq, o'sha soatdan to'rttagina topib ber, yangi kastyum tiktirayotgan edim, tugma qilib qadab olaman.

LATIFALAR

Siz uyda yo'qsiz-ku?

Afandining bolalik chog'ida bir kuni otasi bunday dedi:

— Bugun bir odam mendan pulini qistab keladi. Men uyda berkinib o'tiraman, sen ularga, dadam uyda yo'q, deb javob bergin, xo'pmi?

— Bordi-yu, ular meni aldab, uyga kiraman deyishsachi?

— Uyga kirishmaydi. Kim kirsam ham, dadam uyda yo'q, degin, men uyda yo'qman, vassalom — gap tamom, uqdingmi?

— Xo'p, dada, aytganingizni qilaman!

Otasi uyga kirib ketdi. Afandi darvozaga qaragancha, supada o'tirar edi. Otasi uy ichida turib chaqirdi. Afandi unga javob bermadi. U chaqiraverib, zerikkanidan, o'g'lim o'ynab chiqib ketibdi shekilli deb, chiqib qarasa, Afandi darvozaga qaragancha o'tiribdi.

— Chaqira berib ovozim bo'g'ildi-ku, eshitmadingmi? — dedi xunob bo'lib otasi.

— Nega eshitmay, eshitdim, kar emasman.

— Eshitgan bo'lsang, chaqirganda nega uyga kirmanding?

— Uyda yo'qman dedingiz-ku, kimning oldiga kiraman, — dedi Afandi.

Man-man, jonivor

Afandi ariq bo'yida o'tirib, qo'y kallasini yuvar edi. Kalla suvga tushib oqib ketdi. Darrov Afandi bir tutam o'tni yuldi-da:

— Mah-mah, jonivor, — deb qichqirdi.

Chuchvara tugab qoladi

Afandi yoshligida ota-onasi bilan chuchvara yer edi. Chuchvara issiqlik qilib, Afandining og'zi kuydi, ko'zlari-dan yosh tirqirab ketdi. Bu ahvolni ko'rgan otasi unga aytdi:

— Nasriddin! Sovutib yesang o'lasanmi?!

Afandi ko'z yoshlarini artar ekan, javob berdi:

— Men-ku sovutib yeyin deyman, ammo sizlar sovut-masdan yeb, chuchvara tugab qoladi, deb qo'rqaman.

Chakkaga qo'ngan pashsha

Afandi yoshligida ham afandi ekan. Bir kuni u yig'lab turgan ekan, dadasi:

— Nega yig'layapsan? — deb so'rabdi.

— Akam bitta pashshani urib o'ldirdi, — debdi Nasriddin.

— Iya, pashshaga rahming kelyaptimi? — ajablanibdi dadasi.

— Pashsha mening chakkamga qo'nib turgan edi-da, — debdi Afandi.

O'g'rilarga xizmat

Afandi uyqusi qochib, xayol surib yotgan edi, bir o'g'ri devordan oshib tushib, sheriklariga asta eshikni ochib berdi. O'g'rilar uydan, hovlidan durustroq bir narsa topolmay chiqib ketishayotgan edi, Afandi boshini ko'tarib dedi:

— Jon birodarlar, sizlarga bir xizmat: eshikni ichidan zanjirlab ketinglar, boshqa o'g'rilar ham ovora bo'lib kirib yurmasin.

Qo'shnilar eshitdi

Afandining qozoni suvga tashlangan¹, u uyida, hozir qo'y go'shtlik qaynatma sho'rva bo'lsa edi, deb, xomxayol qilib o'tirgan edi. Shu vaqtda qo'shnisining o'g'li kosa ko'tarib kirib qoldi.

— Pochcha! — dedi u Afandiga. — Agar sho'rva qiladi-gan bo'lsalaring, ayamga bir kosa berar ekansiz, toblari yo'q.

— Bu uyda bir narsani orzu ham qilib bo'lmaydi, dar-rov qo'shnilar eshitadi, — dedi Afandi o'z-o'zicha.

¹ Qozoni suvga tashlangan — bir necha kundan buyon ovqat qilin-maydi ma'nosida;

Yaxshiyam ishonmaganim

Afandi uzoq bir yurtga sayohatga borib, qaytishida yo'l ustidagi qalin to'qayzorda salqinlanib o'tirgan edi, bir sipohi¹ kelib, afandidan so'radi:

— Qayoqdan kelayotibsiz?

— Shu yurtga sayohat qilib kelgan edim, safar qarib, endi yurtimga ketayotibman.

— Qalay, bizning shaharlar sizga ma'qul bo'ldimi?

— Menga ma'qul bo'lmadi. Shaharlaringiz iflos, qarovsiz, pashshasi ko'p, narx-navo qimmat...

— Odamlari qalay?

— Odamlari juda qo'pol, xasis, firibgar, ochko'z ekan.

— Bu shaharning begi to'g'risida nimalar deysiz?

— Shahari shu bo'lsa, uni begi nima bo'lardi. Anchagina zolim, maishatparast odam, deyishadi.

Sipohining rangi-quti o'chdi, mo'ylovini burab, Afandiga ko'zlarini chaqchaytirdi:

— Men shu shaharning begiman!

Afandi darrov so'rashgani qo'l berdi:

— Salomatmilar?.. Shahar to'g'risidagi gaplarga yaxshiyam ishonmaganim...

Baxilga zoriqmayman

Bir baxil Afandidan so'radi:

— Siz ham pulni sevasizmi?

— Albatta! — dedi Afandi.

— Nega endi?

— Chunki, — dedi Afandi, — pulim bo'lsa, senga o'xshagan baxilga zoriqmayman.

Podshoning in'omi

Podsho bir marosimda atoqli odamlarga to'n kiygizdi va Afandini masxara qilish uchun unga eshakning to'qimini berdi. Afandi baland ovoz bilan minnatdorchilik bildirib maqtandi.

— Sizlarga bozordan kelgan to'n kiygizdilar, menga kelganda, mehrlari oshib ketib, o'zlarining kiyimlarini in'om qildilar.

¹ Sipohi — harbiy askar.

Eshakdan farqi qancha

Afandi bir kuni saharda hammomga tushgan edi, qorong'ida paypaslanib borib, supada o'tirgan bir kishining yoniga o'tirib qoldi. O'tirgan odam mamlakatning podshosi edi. Afandining yaqin o'tirganiga achchig'i kelib:

— E, befarosat odam, sen bilan eshakning orasida qancha farq bor? — dedi.

Afandi darrov ikki orani qarichlab ko'rib:

— Ko'p emas, ikki qarich ekan, xolos, — dedi.

Uzaygan kun

Afandi maktabda o'qib yurgan edi, domlasi bir kuni undan so'radi:

— Nasriddin! Kun necha soat?

— Bu kun yigirma besh soat, — deb javob berdi Afandi.

— Yigirma to'rt soat! — deb domla o'shqirgan edi, Afandi yana bo'sh kelmadi:

— Kecha, kun bir soat uzaydi, deb aytmadingizmi? — dedi Afandi.

Men ham yong'oqdan qolmay

Afandi ketayotib, bir to'p bolalar o'ynab turgan joydan chiqib qoldi. U bolalarni bir sinamoq uchun ularning oldiga borib:

— Bolalar, mana bu ko'cha boshida yong'oq qoqilyapti, — dedi.

Bolalar duv etishib, o'sha tomonga chopib ketishdi. Afandi bo'lsa:

— Men ham yong'oqdan qolmay, — deb bolalarning orqasidan yugura ketdi.

Xolis xizmat

Afandi bola edi. Bir notanish kishi uning qo'liga yigirma tiyin berib dedi:

— O'g'lim, menga bitta non keltirib ber, qolgani o'zinga.

Bir oz o'tgach, Afandi qaytib keldi-da, issiq non kavshab turib:

— Mana o'n tiyiningiz, non bittagina qolgan ekan, — deb javob berdi.

Buxoro shahrining chetrog'ida qorako'l bilan savdo qiladigan savdogar yashar ekan. Uning ismi Jo'rabek ekan. Jo'rabekning shaharda o'n bitta hovlisi, G'urbun qishlog'ida o'n ikki tosh tegirmoni, qirq tanob bog'-chorbog'i, ikkinchi qishloqda o'n ikki tosh tegirmoni, o'ttiz ming qo'yi, ming bosh ot, tuyasi, sigir-buzoqlari bo'lgan ekan. Savdogarning Olimjon degan yolg'iz o'g'li bor ekan. Lekin otasining davrida ot surib, jo'ralari bilan kayf-safo qilib yurgan o'g'ilning hunari yo'q ekan. Ota-onasining hunar o'rgan, deb qilgan nasihatlari unga sira kor qilmas ekan.

Oradan ancha yillar o'tibdi. Jo'rabek savdogar bir kuni o'g'lini chaqirib vasiyat qilibdi:

— Olimjon o'g'lim, butun molu-davlatimning merosxo'ri sensan. Ammo menga ravshanki, men ne azobda yiqqan davlatni nes-nobud qilib tugatasan. Shuning uchun oxirgi vasiyatimni unutma. Shu hovlimizni ham sotasan. Ammo esingda bo'lsin, sotishdan oldin hovliga bittagina tandir qurgin. Mabodo tandir qurmasang, hovlining narxi arzon ketadi. Sen ko'p vaqt safarda bo'lasan. Ehtiyotdan deb dilimdagini aytib qo'yyapman, — debdi. Olimjon otasining aytganini bajarishga va'da berib, qirq jo'rasi bilan sayohatga chiqib ketibdi. Yo'lda ular xaloyiqni yig'ib voizlik qilayotgan maddohni ko'rishibdi. Quloq sol-salar maddoh:

— Ey, haloyiq, kim yuz tillo bersa, men bir hikmatli gap aytaman, bu hikmat umr bo'yi unga asqatadi, — deyayotgan emish.

Ammo buncha pul hech kim bermabdi. Olimjon yuz tillo chiqarib maddohga beribdi. Maddoh Olimjonning qulog'iga sekingina: «Oshiq ma'shuqasini sevsin, gapim shu. Ammo bu sirni hech kimga aytmagin», debdi. Olimjon pulni berganiga pushaymon bo'lib, uyiga qaytibdi. Otasi bilan hol-ahvol so'rashibdi-yu, lekin haligi sirdan og'iz ochmabdi.

Boyvachcha bir haftadan keyin yana jo'ralari bilan ovga chiqib ketibdi. Ovdan qaytayotib:

— Kim menga yuz tillo bersa, bitta hikmatli gapim bor, shuni aytaman, — deyayotgan maddohni ko'rishibdi. Olimjon shoyad yaxshi gap aytsa, deb yuz tillo chiqarib beribdi. Maddoh Olimjonning qulog'iga: «Ajali yetmasa chivin ham o'lmaydi, bu sirni hech kimga aytna», deb shivirlabdi.

Ko'p o'tmay savdogar qazo qilibdi.

Katta-katta xarajat qilaverib, asta-sekin otasidan qolgan merosni, hatto bog'u chorbog', tegirmonlarni sotib yuboribdi. Oxiri navbat o'zi yashayotgan hovliga kelibdi. Jo'rabek savdogar hayotligida Olimjonga bir zargarning go'zal, oqilona qizini olib bergan ekan. Kelin eriga: «Otangizning vasiyatlari esingizdami, tandir qurmay hovlini sotmang», deb eslatibdi. Olimjon: «Ha, darvoqe, esimda», deb bozorga tushib tandir sotib olibdi. Tandır qurishga jo'ralarini chaqirgan ekan, ulardan birortasi ham yaqin kelmabdi. O'zi g'isht tashibdi, o'zi loy qoribdi. Qorong'i tushguncha ishlab, zo'rg'a tandirni quribdi. Juda charchab, holdan toyib, supaga borib o'tirib, hashamatli hovliga bir qarabdi-da, xotiniga: «Bir tandirni quraman deb shuncha charchadim. Axir, bu marmar toshlarni, bu yog'och, g'ishtlarni, bezaklarni otam rahmatlik qanday tashib keltirgan ekan?» debdi.

Olimjon do'stlaridan qarz olishga qaror qilibdi va jo'ralarinikiga yo'l olibdi. Ammo birinchi jo'rasi o'g'liga: «Agar Olim bo'lsa, otam uyda yo'qlar deb ayt», deb tayinlab qo'ygan ekan. O'g'li chiqib: «Otam uyda yo'qlar, bilmayman qayerga ketganlar», deb javob beribdi. Xullas, Olimjon qirq jo'rasining uyidan ham quruq qaytibdi. Uyiga hech narsasiz qaytishga or qilib, Qoraqum cho'liga chiqib ketibdi. Ko'p yo'l yuribdi, oxiri uzoqdan katta alangani ko'ribdi. Yaqinroq borsa, bir quduqning ichidan alanga chiqayotganmish. Olimjon och qolib, suvsab, madori qurib, shu quduqning yonida uxlab qolibdi. Tongda shovqin-surondan uyg'onib ketibdi. Savdogarlar tuyalarini cho'ktirib, yuklarini tushirayotgan ekanlar. Ular har safar tuyalarini shu quduq suvidan sug'orar ekanlar. Bu safar suv o'miga alangani ko'rib dahshatga tushibdilar. Chunki bir qultum ham suv qolmagan ekan. «Kimki quduqqa tushib, suv chiqarib bersa, har birimiz yuz tillodan beramiz», deyshibdi.

Olimjon o'ylab turib: «O'sha maddoh, ajali yetmasa chivin ham o'lmaydi, degan edi-ku. Qo'rqqoqa yov qo'sha ko'rinadi. Tavakkal qilib ko'ray» debdi-da quduqqa tushishga rozilik bildiribdi. Savdogarlarning har biri yuz tillodan beribdi. O'n ming tillodan to'planibdi. Olimjon qirq gaz chuqurlikka tushibdi. Quduqning tubi tekislik bo'lib, bir eshik bor ekan. Eshikni ochib qarasa, katta bir bog' bo'lib, anvoyi xil mevalar pishib yotganmish. Bog'

o'rtasidagi supada ikki yigit choy ichib o'tirgan ekan. Yigitlardan birining tizzasida bir pari, ikkinchi yigitning tizzasida qurbaqa o'tirgan emish. Olimjon ularga yaqin kelib, salom beribdi va muddaosini aytibdi. Yigitlar baravariga:

— Ey, notanish yigit, senga savolimiz bor. Mening tizzamda qurbaqa, uning tizzasida pari o'tiribdi. Qaysi biri chiroyli? Ana shu savolga javob bersang, suv beramiz, — debdilar.

Olimjonning yodiga maddoh aytgan gap tushibdi-da:

— Har kimning didi o'zida. Har bir oshiq o'z ma'shuqasini sevsin — debdi. Shu payt qurbaqa chiroyli bir qizga aylanibdi, husnijamoli hamma yerni munavvar etibdi. Ikkala yigit Olimjonga: — Olijanob yigit ekansan, senga suv beramiz, mayli, anavi anordan ham ol! — debdilar.

Olimjon qirq bitta anor terib olib, ro'moliga tugibdi-yu, quduqdan yer yuziga chiqibdi. Uning ortidan suv otilib chiqaveribdi, savdogarlar ham, tuyalar ham qonib suv ichishibdi. Keksa savdogar Olimjonga to'plangan tillolarni beribdi-yu, duo qilib unga bunday debdi:

— E, o'g'lim, sen bechora ekansan, kel, men bilan savdogarlikka bor. Puling ham ko'payadi, uzoq yurtidan mol olib kelib, o'z shahringda foydasiga sotarsan.

— Boy ota, taklifingiz ma'qul, lekin xotinim uyda yolg'iz. Pulsiz qolgan. Agar ruxsat bersangiz, uyimga borib kelsam, — debdi Olimjon. Savdogar unga o'z otini beribdi. Olimjon anorlarni va ming tilloni olib, Buxoro qaydasan, deb uyiga yetib kelibdi. Xotiniga anor bilan pullarni berib, bo'lib o'tgan voqealarni aytibdi. Xotini xursand bo'lib, Olimjonga oq yo'l tilab qolibdi. Olimjon savdogarlarning oldiga yetib boribdi. Ular uzoq Urusiya mamlakatiga jo'nab ketibdilar.

Olimjon savdo-sotiq bilan yuraversinu, endi gapni xotinidan eshiting.

Xotini anorning birini kesibdi. Qarasa, anorning ichi yoqut tosh ekan. Zargarning qizi emasmi, u darrov bu qimmatbaho toshni tanibdi. Bir dona anorning ichidan chiqqan yoqutlarni xaltachaga solib, zargarga eltibdi. Zargar yoqutlarning har birini tilloga chaqib olibdi, Dono xotin o'zicha: «Pul-oltin ko'payib ketdi. Endi qo'ldan ketgan molu mulkni qaytarib olishim kerak», — debdi-yu, rais, qozi, oqsoqollarga murojaat qilibdi. Qozi, oqsoqollar juvondan:

— Mulklarni sotib olishga puling yetadimi? — deb so'rabdilar.

Olimjonning xotini:

— Pulim yetib ortadi. Men mulklarni sotib olaman, lekin o'sha yerda yashayotgan odamlarning o'zlari mulkdan foydalanaversinlar, — debdi.

Oqsoqollar bir-birlariga ajablanib qarabdilar.

Qozikalon raisga:

— Bor, puli yetsa, mulklarini qaytarib olib ber, — deb buyuribdi.

Shunday qilib, ayol eri sotib yuborgan o'nta hovli, qirq tanob bog'-chorbog', tegirmon va mollarini qaytarib olibdi. O'zi yashayotgan hovlini yangi binolar qurib kengaytiribdi. Ammo sotib olgan mol-mulklari o'sha odamlarning qo'lida qolaveribdi. Bu orada ayol o'g'il ko'ribdi. O'g'liga otasi safarga ketgani uchun Safar deb ism qo'yibdi.

Ona-bola badavlat, tinch yashayversinlaru, endi gapni yana Olimjondan eshiting.

Olimjon o'sha savdogar bilan Urusiyaning ko'p shaharlariga boribdi, yo'lda olgan mollarini sotib, noyob va nodir mollardan sotib olibdi. Oradan to'qqiz yil o'tib ketibdi. Oxiri ular Buxoro tomon yo'lga chiqibdilar. Bir necha oy yo'l yurib, Olimjon qorong'i tushganda Buxoro darvozasi tomonga qirq tuya mol bilan yetib kelibdi. Darvozabon qorong'u tushgandan keyin ulov bilan shaharga qo'ymas ekan. Olimjon tuyalarini darvoza oldida cho'ktirib, o'zi shaharga kirib, hovlisiga yetib boribdi. Ammo hovlisini tanimabdi, darvoza qulflangan ekan, tomga chiqib qarasa uylar antiqa qilib bezatilgan, tillo qandil yonib turganmish. Xotining yonida esa bir yigit yotganmish. Safar endi o'nga chiqqan bo'lsa ham norg'ul yigit bo'lgan ekan. Olimjon qilichini qinidan sug'urib, uyga bostirib kiribdi. Xotini erini tanibdi-yu, darrov yugurib borib qilichga yopishibdi:

— Otasi, avval surishtirmay, keyin pushaymon bo'lmang. Axir siz ketganda homilador edim, bu o'g'limiz Safar-ku, — debdi.

Olimjon o'g'lini uyg'otib peshonasidan o'pibdi. Xotini unga bo'lib o'tgan voqealarni so'zlab beribdi. Olimjon nodonlik qilib, shuncha yil judolikda yurganiga afsuslanibdi va xotinidan juda ham minnatdor ekanligini aytibdi.

Bundan buyon molu dunyoga dost bo'ladigan jo'ralarga yaqinlashmayman, deb tavba-tazarru qilibdi. Olimjon xotini, o'g'li Safarboy bilan birga yashab, davrini surib, murodu maqsadiga yetibdi.

MEHNAT QO'SHIQLARI

QO'SH QO'SHIG'I

*Ola ho'kiz, targ'il ho'kiz,
Shudgor tanobin tortib o'z,
Qo'sh haydaymiz bahor va kuz,
Atrofimiz dala va tuz,
Yur jonivor, xo'sh jonivor.*

*Qo'sh yotadi Hulkar botsa,
Ish boshlaymiz tonglar otsa,
Qadam tashlab asta-asta
Oldingga bossin payvasta,
Yur jonivor, xo'sh jonivor.*

XO'P MAYDA QO'SHIQLARI

*Mayda desam, xo'p deydi, mayda-yo, mayda,
Xo'pga ko'nglim ko'p deydi, mayda-yo, mayda.
Mayda qilib bo'lgan so'ng, mayda-yo, mayda.
Peshonamdan o'p deydi, mayda-yo, mayda.*

*Mehmonxonang vassasi, mayda-yo, mayda,
Qizil gulning dastasi, mayda-yo, mayda,
Aytsam ado bo'lmaydi, mayda-yo, mayda,
Maydajonning qissasi, mayda-yo, mayda.*

SOG'IN QO'SHIQLARI

*Ot oyog'in ot bosar churey-churey,
Oq yuzindan gard bosar churey-churey,
Agar shuytib sog'dirmasang churey-churey,
Qassoblar butingdan osar, churey-churey.*

*Og'ziginangda o'ting bor churey-churey,
Yelinginangda suting bor churey-churey,
Sersoqoling jonivor churey-churey,
Kerilib turgan buting bor, churey-churey.*

O'RIM QO'SHIQLAR

*O'rim payti — rizq payti,
Dangal o'rib tashlaymiz,
Istiqlol shukrin aytib,
Davron surib yashaymiz.*

*O'rog'im olmos,
O'rimdan qolmas,
Sira ham tolmas,
O'rmasam bo'lmas.*

MAVSUM-MAROSIM QO'SHIQLARI

*Tog'da toychoq kishnaydi,
Ot bo'ldim deb yor-yor.
Uyda kelin yig'laydi,
Yot bo'ldim deb yor-yor.*

*Yig'lama qiz, yig'lama,
To'y seniki, yor-yor.
Ostonasi tillodan,
Uy seniki, yor-yor.*

*Tog'dan tutgan archani,
Sakkiz denglar, yor-yor
Sakkiz qizning sardori,
Keldi denglar yor-yor.*

*Sakkiz qizning sardori
Biz bo'lamiz, yor-yor.
Sakkiz bog'da ochilgan,
Gul-lolamiz, yor-yor.*

O'LANLAR

*O'lanlarning avval boshi — tamal toshi,
To'y oldidan tortganim so'qim oshi,
Hadding bo'lsa, qani kelib o'lan boshla,
Bu elatning man-man degan keksa-yoshi!*

*Baland-baland tog'larning qori bo'lar,
O'ngirida burgut, lochin sori bo'lar,
O'lanchilar manmansirab kerilmaydi,
Er og'asi — mard yigitning ori bo'lar.*

KELIN SALOMLAR

*Bismillodan boshlaymiz,
Oshga jambil tashlaymiz,
Salom, salom, yana salom,
Avval xudoga salom.*

*Ko'cha to'la qo'y bergan,
Mashina to'la to'y bergan,
Salom, salom, yana salom,
Qaynotasiga salom.*

*Qozon osgani eringan,
O'g'il tug'dim deb kerilgan
Salom, salom, yana salom,
Qaynonasiga salom.*

*Oshga solgan ilikday,
Qoshu ko'zi pilikday
Salom, salom, yana salom,
Ovsinlariga salom.*

*Tomga pichan tashlagan,
Orqa-o'ngin qashlagan,
Salom, salom, yana salom,
Amakisiga salom.*

MARSIYALAR

*Aytmay desam bo'lmaydi,
Dog'ingiz o'ti qo'ymaydi,
Ishongan bog'im, voy otam,
Suyangan tog'im, voy otam.*

*Qaldirg'ochning qanotiga,
Qil bog'lagan, voy otam,
Borsa kelmas joylarga
Bel bog'lagan, voy otam!*

LIRIK QO'SHIQLAR

*Havoni bulut bosdi,
Oyni ko'rmasam bo'lmas,
Yuraklarni g'am bosdi,
Yorni ko'rmasam bo'lmas.*

*Yosh bolalar o'ynaydir,
Tol yog'ochdan ot qilib.
Oshiq yigit yig'laydir,
Suyganini yod qilib.*

*Suv kelar guldird-guldird,
Suyganim qizil guldird.
Suyganim topilmasa,
O'lganim o'shal kundird.*

*Olma guli gul emas,
Taqsam chakkamda turmas,
O'zganing yori yor emas,
Birpas yoningda turmas.*

*Yorim keladi yashnab,
Zar kokilini tashlab,
Xipcha belini ushlab,
Shakar labini tishlab.*

TERMALAR

*Bizning hovli yo'lingiz,
Chimyon alak to'ningiz.
Borish-kelish qilmaysiz,
Kimdan qoldi ko'nglingiz.*

*Eshik oldi gulhovuz,
Gul tergali kelibsiz.
Gulni bahona qilib,
Yor ko'rgali kelibsiz.*

*Qoshingni qarosiga
Xol bo'lay orasiga,
Aslo rahming kelmaydi,
Birovning bolasiga.*

*Qaldirg'och qaro bo'lur,
Qanoti ola bo'lur,
Yoshlikda bergan ko'ngul,
Ayrilmas balo bo'lur.*

*Asakaning yo'lida
Kallak urgan toli bor.
Mening yorim labida
Sedonadek xoli bor.*

*Yoraman, hay yoraman,
Yorginam bo'lsin omon.
Bevafo dunyoda do'stlar,
O'lgusi yaxshi-yomon.*

ASKIYA

Kunlardan bir kuni mashhur ustoz askiyachi Amin buva, askiyachi Qodirjon aka do'stlari bilan Ikromiddinnikiga qovun sayliga mehmonga borishdi. Suhbat davomida quyidagi askiya tug'ildi:

Qodirjon aka:

— Amin buva, hu anavi oshpazni ko'rdingizmi, qovoq oshga kerak deyapti.

Amin buva:

— Qodirjon, avval meva-chevalardan olsangiz-chi, darrov qovoqsiz bo'lsin demasdan.

Qodirjon aka:

— Bo'lmasa, yoz mevalaridan siz ham yeb-yeb oling, qovoq oshsiz ketasiz.

Amin buva:

— Ho, Ikromiddin, Ikromiddin uka hoy! Qodirjonni gaplarini eshityapsizmi? Ataylab shahardan chiqib qovoqshsiz ketmaylik deyдилar, oshqovoqdan qovoqosh qilib qo'ya qoling.

Qodirjon aka:

— Ikromiddin, bu yoqqa qarang, bizga pishirishingiz bitta osh, qovoq ham solasiz-a!

Ikromiddin:

— Qodirjon aka, sizlardaqa aziz mehmonlarga atab har xil ovqat qilganmiz: bu — sho'rva, osh qovoqda.

Amin buva:

— Mulla Ikrom, Qodirjon akadan tashvish qilmang, bu kishiga osh qovoqdan olinsa bo'ldi.

Qodirjon aka:

— Amin buva, ajoyib xushfe'l odamsiz-da, indamay olaverasiz: oshga qovoq solinmaydi, deb.

Amin buva:

— Siz ham indamay tushiraversangiz-a, qovoqdan osh yaxshi, deb.

Qodirjon aka:

— Siz ham indamay tushiraversangiz-a, oshdan qovoq yaxshi, deb.

Amin buva:

— Siz ham indamay tushiraversangiz-a, qovoq oshmi, osh qovoqmi, deb.

Qodirjon aka:

— Siz ham indamay tushiraversangiz-a, osh qovoqdan yaxshi bo'ladi, deb.

Amin buva:

— Siz ham indamay tushiraversangiz-a, qovoqdan osh bo'ladi, deb.

Qodirjon aka:

— Nafsi buzuqlik qilib, Ikromiddin pishirgan oshni paqqos yeb tashlasangiz-a, osh qovoqdan ketadi, deb.

Ikromiddin:

— Qo'yinglar qovun sayiliga kelgansizlar, bunaqa sovuq gapirmanglar, qayoqdan ham tansiq ovqat qilaman dedim, bir oz u yoq-bu yoqdan gaplashib o'tiringlar, boshqa ovqat qilaman: qovoqsiz!

ALPOMISH

(*dostondan parchalar*)

Kunlardan bir kun Hakimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi. Boybo'ribiy shunda o'g'li Alpomishdan: — Kishi nimadan baxil bo'ladi, nimadan saxiy bo'ladi? — deb so'radi. Unda o'g'li turib aytdi: «Vaqt-bevaqt birovnikiga mehmon kelsa, otini ushlab, joyi bor bo'lsa, ko'nglini xushlab jo'natsa, bul odam saxiy; agar joyi bor turib, joy yo'q, ko'ndirmay jo'natsa, bul odam baxil... Kishining moli zakotga yetsa, zakot bersa, bul ham saxiy ekan. Agar zakot bermasa, bul ham baxil ekan».

Bu so'zni Boybo'ri Hakimbekdan eshitib, fikr qilib: «Men o'n olti urug' Qo'ng'iro't elining ham boyi bo'lsam, ham shoyi bo'lsam, men kimga zakot beraman. Mening davlatimda yolg'iz inim Boysari baxillikka chiqib ketmasin», — deb, o'z ko'nglida: «Boysaribiy ukam menga zakot bersa kerak ekan» — deb o'yladi. O'ylab o'n to'rt mahramni buyurdi: — Boysariga boringlar, Boysari o'z rozichiligi bilan bir tirraqi uloqni zakot deb menga bersin, zakot o'rniga o'tar-da, Boysari baxil bo'lib, baxillikka chiqib ketmasin.

Boysaribiy o'n ming uyli Qo'ng'iro't eli bilan ko'chib borib, Ko'kqamish ko'lida eliboylik qilib, mollarini semirtirib, yaylovda yayrab yotib edi. O'n ming uyli Qo'ng'iro't elining sop' degan boyvachchalari bilan yig'ilib, bir yerga jam bo'lib, bir baxmal o'tovni tikib, shu o'tovning ichida hamma boyvachchalar bilan qimiz ichib, shag'al mast bo'lib, o'z kayf-safosi bilan o'tirib edi. Ana shunda (otining bo'yniga) tilla qo'tos taqilgan o'n to'rt mahram Boybo'ridan Boysarini so'rab qoldi. Shundagi boyvachchalar bularning kelganini bilib, eshikka chiqib, mahramlarning otini ushlab qoldi. Mahramlarni ichkariga olib kirdi. Boysaribiy bularga joy ko'rsatdi. Mahramlar kelib javob-salom qilib o'tirdi. Mahramlar savolga javob berib, aytdi: — Biz akangdan kelgan zakotchi bo'lamiz, bugun bizlar sening molingni zakot qilamiz. «Zakon qilinglar, bersa zakotini olib kelinglar» — deb yuborgan, — dedi.

Bu so'zni mahramlardan eshitib, Boysari ko'ngliga og'ir olib aytdi: — Ey, bizning molimiz shu vaqtgacha zakot bo'lmagan, endi akamiz o'g'illi kishi bo'lib, darrov bizning molimizni zakot qiladigan bo'libdi-da. Zakot degan gapni

¹ Sop — Zap boyvachchalari, borib turgan boyvachchalari.

eshitib, bu gap botib ketib, oldidagi o'zining odamlariga buyurdi: — Ushla bachchag'arlarni, — dedi. Boyvachchalar mahramlarni bitta-bitta ushlab qoldi. Yettovining qorniga qoziq qoqib o'ldirdi. U (ettovining) quloq-burnini kesib, o'zlariga yegizib, otiga chappa mingizib, otining ustiga tortib boylab: «Mana buni zakot deb aytadi», — deb Qo'ng'iro't tarafiga qarab haydab yubordi.

Shunchalik ishni qilsa ham Boysaribiyga zakot degan gap nihoyatda o'tib ketgan ekan: «Endi biz o'z elimizda sig'indi bo'lib, o'z akamizga o'zimiz zakot berib (yuradigan bo'lsak), bu elda bizning turgiligimiz qolmadi» — deb o'n ming uyli Qo'ng'iro't eliga qarab: «Endigi maslahat nima bo'ldi?» — deb so'rab, bir so'z deb turgan yeri ekan:

*Oh urganda ko'zdan oqar selob yosh
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh.
Barchinoyim bo'y yetgandir qalamqosh,
Zolim bilan hargiz bo'lmanglar yo'ldosh.
Qo'ng'iro't eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Qursin Hakimbegi, mulla bo'libdi,
Bezakot mollarni harom qilibdi.
Qo'ng'iro't eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Dardli qul dardimni kimga yoraman,
Ayriliq o'tiga bag'ri poraman.
Munda elga sig'indi bo'p turaman,
O'z akamga qanday zakot beraman?!
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Xazon bo'lib bog'da gullar so'libdi,
Shum falak boshimga savdo solibdi.
Boybo'ridan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Xudo deyin, yaratganga jilayin,
O'z akamga qanday zakot berayin,
O'z akamga o'zim zakot berguncha,
Boshqa yurtda juz'ya' berib yurayin,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Boybo'ridan bizga mahram kelibdi,
Zakot debdi, bir bidahat² qilibdi,
Muna elda men ham bekman, to'raman,
Har na qismat yozilgandan bilaman.
Azaliy taqdirga nimish³ qilaman,
O'z akamga qanday zakot beraman?!
O'z akamga o'zim zakot berguncha,
Qalmoq borib juz'ya berib yuraman.*

¹ Juz'ya — jon boshidan olinadigan soliq; ² bidahat — bid'at; ³ nimish — nima ish.

Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Sen eshitgin Boysarining tilini,
Akam bizga minnat qildi ulini'.
Sabil qilib ketay Boysin elini,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Jafo tig'i bugun jondan o'tadi,
Boybo'riding so'zi bizni o'rtadi.
Zakotchilar jabr ko'rib ketadi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Boybo'ridan o'n to'rt mahram kelibdi,
Zakot degan gapni ma'lum qilibdi.
Ustima kiyganim yashil-ko'k edi,
Bunday so'zlar ilgaridan yo'q edi.
Boybo'ridan bunday so'zlar keb edi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh,
Zakon degan bu ellarda yo'q edi.

Ana shunda Boysaribiy bu so'zlarni aytdi. Turgan xalo-
 yiqdan hech bir sazo chiqmadi. Shu majlisda bir Yartiboy
 oqsoqol degani bor edi. Majlisda kun bo'lsa, to'rdan joy
 tegmay, piyoladan choy tegmay, bo'sag'aning oldida
 kavushga joy bermay, kavush bilan aralashib it yiqilish qilib,
 poyga betda yotar edi. To'rda o'tirgan kattaman deb yur-
 ganlarning hech bir qaysisidan gap, sazo chiqmagandan
 keyin, poyga betdan Yartiboy o'rnidan turib, maslahat
 shul-da, deb Boysarining so'ziga javob berib, Boysariga
 qarab bir so'z deb turibdi:

Maslahat bermaymiz Boysaribiyga,
Osilmaymiz Boyburining doriga.
Biring aka, biring uka, Boysari,
Maslahatni, shohim, o'zing bilasan.
Xudo deyik, yaratganga jilaylik,
Nor kesar, olmosni belga cholayik,
Shohim, sizga ne maslahat berayik?!
Nodon ko'ngling har xayolga bo'lasan,
Muna elda o'zing ulug' to'rasan.
Har na qilsang shohim o'zing bilasan,
Maslahat deb o'zing xafa bo'lasan...
Boybo'ridan elga zakot kelibdi,
Bu gap senga qattiq savdo bo'libdi,
Yartiboy der shunday javob beribdi,
Odamlar ko'ngliga og'ir olibdi,
Zakot degan gapi o'sal bo'libdi.
Maslahatni, shohim, o'zing bilasan,
Bu turgandan so'rab nima qilasan.
Biring aka, biring uka, Boysari,

¹ Ulini — o'g'lini

*Nima bo'lsa bizdan yaxshi bilasan.
Sen eshitgin Yartiboy nolishini,
Ko'zdan to'kma bunda selob yoshini.
Yig'ibsan oldingga qancha kishini,
Bilolmadik Boybo'rining ishini.
Maslahatni shohim o'zing bilasan,
Biz ham bu gaplarni og'ir olamiz.
Og'ir olgan bilan nima qilamiz,
Shohim, sizga ne maslahat beramiz?!*

Boysaribiy Yartiboydan bu so'zni eshitib, tag'i o'zi tur-
gan odamlarga qarab bir so'z dedi:

*Quloq soling Boysarining tiliga,
Ko'chib ketay men ham Kashal eliga.
Davlat qo'nsa bir chivinning boshiga,
Semurg' qushlar salom berar qoshiga.
Banda ko'nar tangri qilgan ishiga,
Quloq soling Boysari nolishiga.
Qalmoq borib qo'nsam Chilbir dashtiga...
Turarim yo'q Boysin-Qo'ng'iro't eliga,
O'z elim deb yana bunda turgancha,
O'z akamga o'zim zakot bergancha,
O'z akamdan bunday xo'rlik ko'rgancha,
Qalmoq borib juz'ya bersam bo'lmaymi?
G'arib bo'lib ko'zdan yoshim tizildi,
Diyda giryon bo'lib bag'rim ezildi,
Ichim kuyib, yurak-bag'rim ezildi,
Zakot deydi, mening ko'nglim buzildi.
Boybo'ri der bilmaganim bildirdi,
Do'st yig'latib, dushmanini kuldirdi.
Zakot degan gapni akam chiqarib,
Mening toza ulsizligim' bildirdi.
O'z akamga o'zim zakot bergancha,
Boshqa yurtida sig'indi bo'p yurayin,
Qalmoq borsam, juz'ya berib ko'rayin...*

Boysaridan bu so'zni Yartiboy eshitib, Yartiboy ham
Boysariga qarab bir so'z dedi:

*Ushbu damning damlarini dam dema,
Boshing eson, davlatingni kam dema,
Sen ketar bo'lsang qalmoq yurtiga,
Bul elatni qolar deb ham g'am yema.
Qayga ko'chsang, bizlar birga boramiz,
Qaysi elga borsang, birga yuramiz.
Jahonni sayr etib, o'ynab-kulamiz,
Bolalarni jahongashta qilamiz.
Qayda borsang, birga-birga boramiz,*

¹ Ulsizligim — o'g'ilsizligim.

*To o'lguncha sening bilan bo'lamiz,
 Boybo'rini bizlar nima qilamiz.
 Hamma ham sendayin ko'zini yoshlab,
 Zakot deb chiqardi bir ishni boshlab,
 Qaysi elga borsang, yurgin sen boshlab,
 Ketarmiz Boysinni bularga tashlab,
 Boybo'ribiy qolsin ko'nglini xushlab...
 Xazon bo'lib bog'da gullar so'ladi,
 Bunda qolgan odam tayin o'ladi,
 Fe'li ketib, zakot ham deb turibdi,
 Qolganning molini tortib oladi,
 Bul Boybo'ri ajab ishni qiladi,
 Bul elat sening bilan bo'ladi,
 Qayga borsang, birga-birga boradi...*

Yartiboy oqsoqolning aytgan so'zi o'n ming uyli Qo'ng'irot elining katta-kichigining bariga ma'qul tushdi. Hammasi: — Yartiboy oqsoqol rost aytadi, — dedi. — Boybo'rining fe'li ketdi, o'z inisini bilmadi, Boysariga zakot soldi, bu o'z inisidan zakot olsa, bizlardan tortib olsa ham oladi, buning fe'li qaytgani ma'lum: Boysari ko'chib ketsa, bizlarni Boybo'ri sira qo'ymaydi, tortib olsa ham zakotni oladi: endi Boysari ko'chsa, bizlar ham ko'chib ketaylik, Boysari o'lik yerda — o'lik, tirik bo'lsa — tirik, Boysin-Qo'ng'irot yurtini Boybo'riga bo'shatib berayik, Boysin-Qo'ng'irot yurtini bir o'zi yoylab olsin, — dedi. O'n olti urug' Qo'ng'irot elidan o'n ming uyli ekin ekmoqni bilmaydigan jiliboylar ayrilib, Boysariga qo'shildi. Bular hammasi boy, qo'yli, tuyali, molining soni yo'q edi, bularning ichidan moli yo'q degan kambag'alining qirq ming tuyasi bor, qo'yning sonini-adadini¹ o'zlari ham bilmas edi. O'ra-o'ra, bir qo'ra, ikki qo'ra, o'n qo'ra qo'y, deb sanagani shul edi. Yilqibon mollarini bir uyur falon to'qayda yuribdi, ikki uyur falon to'qay yerda yuribdi, deb edi. Sonini sanamoqni hech qaysisi bilmas edi. Bular qishdan yozga ekin ekmay, mol-boylik qilar edi. Shuning bilan ovqatlarini o'tkazar edi. Boysarining yilqisining soni shul edi: to'qson to'qay yilqisi bor edi. To'qson to'qay degani — yilqisi har yerlarda to'qaylarda, tog'larning darasida, to'qayli yerlarda yoyilib yurar edi. To'qaylarda yilqisi yoyilib yurgani uchun Boysaribiyning to'qson to'qay yilqisi bor, der edi. Lekin yilqisining — molining sonini hech kim bilmas edi. Moli ko'p edi.

Boybo'ribiyning Boysariga zakot ber deganini eshitib, Boysin — Qo'ng'irot boylariga bu ish juda og'ir keldi.

¹ Sonini-adadini — sonini sanog'ini.

Boysari ko'chsa, biz ham ko'chamiz, — deb hammasi cho'ponlarga, yilqichilarga, tuyachilarga, hamma dah-mardalariga ko'chamiz, — deb odam buyurdi. «Bu Boysin yaylovidan, bu to'qaylardan qo'ylaringni, tuyalaringni, yilqilaringni — hammasini haydanglar. Qalmoq yurtiga, Kashal eliga qarab yo'l boshlab yura bersin», — deb xabar yubordi. Hammasi Boysin-Qo'ng'iro't elini tashlab Qalmoq yurtiga jo'nab ketmoqchi bo'lib, dobirlashib¹ hammasi birdan, katta-kichik, yosh-qari — bari bir-biriga xabar qilib, ko'cha ber, — deb vag'ir-shag'ir, uylarini buzib, tuyalarga ortib, ayollari ham o'z yuki-yobini bo'g'ib, bo'g'cha-bo'g'larini chog'lab, to'polon bo'lib, shovqin-g'alag'ur bo'lib qoldi. O'n ming uyli Qo'ng'iro't talato'p bo'lib, Kashal eliga, Qalmoq yurtiga qarab, ha, deb ko'cha berdi...

Qalmoq yurtiga ko'chib borgandan so'ng Barchin, Alpomishga xat yozmoqchi bo'ldi.

Barchin o'n ming uyli Qo'ng'iro'tning yigitidan o'n yigitni saylab oldi, otasining to'qson to'qay yilqisidan o'n otni saylab oldi, otlarni sovitib tamom qildi. Shunda shunday arza yozdi Barchin: «Olti oychilik yo'lga keldim, qalmoqning eliga keldim, zo'r yovning qo'lida qoldim, olti oyga muhlat oldim, mendan umidi bo'lsa Alpomish kelsin, bo'lmasa javobimni bersin». Arzani o'n boyvachchaga topshirdi, otlarni egarlab, choqlab, yaxshi bor, deb bir so'z aytib turgan ekan:

*Kechani munavvar qilar to'lgan oy,
Savashli kun tortiladi parli yoy,
Kashalda talashda qoldi Barchinoy,
Borsang salom o'ynab o'sgan ellara,
Ko'kqamishday mazgil joyim, cho'llara.
Qalmoqlar yig'latdi menday sanamdi,
Yuragimga to'lgan dog'u alamdi (r),
Albatta so'ranglar maktab jo'ramdi,
Mug'oyib so'z aytar menday mushtipar,
Kecha-kunduz shabgir torting xizmatkor,
Jilovdoring bo'lsin imom, chiltanlar,
Boysun yurtida qolgan qavmu qardoshim.
Musofirlik yurtida gangdi boshim,
Menga hamdam bo'lolmadi hech kishim,
Mendayin munglikning ko'nglin bo'ladi.
Qalmoq bari qayg'u, zulm soladi,
Olti oyga Barchin muhlat oladi,
Qalmoq elda musofir bo'p jiladi...
Oshiqning fahmidur qorong'u kecha,*

¹ Dobirlashib — shovqin-suron, tapir-tupur.

Yig'lasam, holima yig'lar bir necha,
 Kecha-kunduz tinmay yuring, boyvachcha,
 Borsang salom o'ynab-o'sgan ellarga.
 Kecha-kunduz tinmay yo'lni olinglar,
 Biy boboma bul xabarni beringlar.
 Katta-kichik hamma duo qilinglar,
 Elda qolgan qarindoshni ko'ringlar
 So'z aytar sizlarga mendayin sanam,
 Qalmoqda qolmasin guldayin tanam,
 Qalmoqning zulmidan yig'ladi enam...
 Qo'ng'irotda elda bordir necha sirdoshim,
 Hamdam bo'lib birga yurgan yo'ldoshim,
 Og'a-inim, elimda dengi-dushim,
 Xizmat qiling, onson bo'lg'ay bul ishim.
 Bu so'zni aytib Barchin duo qiladi,
 Ulug'-katta bari yig'ilib keladi,
 Qo'l ochib bularga duo qiladi,
 Elchi bo'lib Qo'ng'irotda elga jo'nadi.
 Ot beliga chopar mindi,
 Barchinning arzasin oldi,
 Hamma duo qilib qoldi,
 Arzachilar yo'lga kirdi,
 Qo'ng'irotda elga yo'lni boshlab,
 Bedov boradi angg'ishlab,
 Choparlarning ko'nglin xushlab
 Qamchi yurgandir quloqlab,
 Ostidagi arabi otlar
 Yo'lda yurar yashin tashlab,
 Bedov otga qamchi chotdi.
 Urgan qamchi simday botdi,
 Choparlar qistab yo'l tortdi,
 Necha adir, beldan o'ldi,
 Choparlar qilib g'ayratdi,
 Kecha-kunduz shabgir tortdi'

Otlar qarsoqday qotgan, to'qson kecha-kunduz yo'l
 tortgan, balki choparlar Qo'ng'irotda elga Boybo'ring
 davlatxonasiga yetgan, ot ustidan turib salom berdi. Bularni
 ko'rib Boybo'ri aytdi: — Bular qanday odam ekan, beadab-
 lik bilan salom berdi menga.

Choparlar boyagi arizani chiqarib berdi. Arizani
 o'qib ko'rib bildi: kelgan Barchinning chopari ekan.
 O'n mahramni buyurdi, choparlarni bitta-bitta otdan
 ko'tarib oldi, choparlarga xizmat qildi, bu arizani hech
 kimga bildirmay, olib borib sandiqqa solib tashladi.
 Choparlar yigirma kun yotdi, xo'p izzat-ikrom qilib,
 qildi ziyofatdi, ko'p qildi xizmatdi. Bergan arizasidan

¹ Shabgir tortdi — bedor bo'ldi.

hech bir shobir¹ bo'lmadi. Choparlar jo'naymizga tushdi, choparlarga zar-zebar in'om berib, xush kelibsan qilib, yo'lga solib, choparga shunday gap aytib tayin qildi: — Bundan ketgancha, Qo'ng'iro²t muzofotidan o'tgancha, Qalmoq viloyatiga yetgancha, yo bir o'tinchiga, yo bir podachiga, yo cho'lda yurgan cho'ponga:

«Biz Barchinning kelgan chopari bo'lar edik», — deb og'zingdan chiqarsang, odam buyuraman, keyiningdan quvib yetadi, boshingga qamchi chotadi³, badaningni bo'zday qilib yirtadi, olib kelib dorga tortadi, og'zingdan chiqarmay ketgin...

Bu so'zni eshitib, choparlar: «Sira ham og'zimizdan chiqarmaymiz» — deb yo'lga kirdi. «Xo'p gapni gapirdi, xohi bor, xohi borma, bizdan xizmat-da, borgan-bormaganing bilan nima ishimiz bor; ketsa, sening kelining ketadi, qalmoq olsa, sening iningning qizini oladi, bizdan ketadigan bir yo'l yurgan xizmatimiz-da» — deb yo'lga ravona bo'ldi. Bular jo'nab ketdi. Jo'naganiga ham necha kun o'tdi...

Alpomishning Qaldirg'och degan singlisi bor edi. Qirquin kanizlari bilan bir sandiqni ochib ko'rayotib edi, bir xat chiqdi: o'qib ko'rdi.

Barchin chechasining xati. «Tunovgi o'n chopar bu xatni olib kelgan ekan, buni bildirmay otam sandiqqa solib qo'ygan ekan. Yuringlar bek akamga borayik, bu xatni berayik, qancha g'ayrati bor ekan, sinayik», — deb Hakimbekning qoshiga keldi. Xatni berdi...

Qaldirg'ochoyim akasiga qarab, bir so'z aytib turgan ekan:

*...Mard yigitning moli talash bo'larmi,
Er yigitning yorin qalmoq olarmi,
Barchin checham talash bo'lib qolarmi,
Senday beklar bu' bexabar turarmi?
Kelar debdi, sendan umid qilibdi.
Olti oy qalmoqdan muhlat olibdi,
Insof qib badbaxtlar muhlat beribdi.
Umid tortib senga arza kelibdi,
Xat ko'tarib o'n boyvachcha kelibdi.
Anglamang otama xatni beribdi,
Otam xatni bul sandiqqa solibdi,
Endi bilib singling olib kelibdi,
Mungluq singling senga arz qib turibdi...*

¹ Shobir — ovoz; ² Qamchi chotadi — qamchi bilan uradi; ³ Bu — mazkur o'rinda «bundan» ma'nosida qo'llangan.

Bu soʻzni (Alpomish) eshitib: — Yayov boramizmi esa? — dedi. Qaldirgʻoch oyim: — Toʻqson toʻqay yilqing bor, yayov borib, mingani oyoq-ulov topmay yotibsanmi? Egar-abzalni olsang, yilqiga Qultoyning qoshiga borsang, koʻnglingga yoqqanini xohlab minib keta bersang, — dedi.

Shunday qilib, kiyintirib keskin qilichlarni beliga bogʻlab, Arpali qoʻlidan otlana berdi. Alpomishning Alpinboy bobosidan qolgan oʻn toʻrt botmon birichdan boʻlgan parli sari yoyi bor edi. «Mabodo dushmanning yurtida yoy tortishadigan kun boʻlarmi, odam bilmaydi, kerak boʻlib qolarmi», — deb yoyni egarning qoshiga solib oldi.

Qaldirgʻoch akasini otlantirib, ot anjomini choqlab, yaxshi bor, deb bul soʻzni aytib turdi:

*Qayda borsang Shohimardon yor boʻlsin,
Unakkimom', chiltan jilovdor boʻlsin.
Dushmanlaring koʻrsa zor boʻlsin,
Sogʻ borib, salomat kelgin, bek ogʻa.
Men mungluqman, koʻzda selob yoshimdi (r),
Bundan borib olgin gul buvishingdi,
Qoʻngʻirot elda qilgin oʻtirishingdi,
Esga olgin menday emikdoshingdi...*

Bu soʻzni eshitib, Hakimbek Qultoy bobosi bilan, Qaldirgʻoch singlisi bilan xushlashib, bir soʻz deb turgan ekan:

*Men ketarman yorim izlab,
Bu jarohat bagʻrim tuzlab.
Yolgʻizman, boʻtaday boʻzlab,
Bobom Qultoy, xush qol endi.
Ketsin mendan ohu voyim,
Obod boʻlsin, mazgʻil joyim,
Duo qilgan, qiblagoyim,
Otam Qultoy, xush qol endi,
Yor savdosi keldi gʻolib,
Men ketarman boshim olib,
Bilmam necha kun yoʻl yurib,
Qalmoq borarman axtarib,
Qalmoq borib yorim koʻrib,
Otam Qultoy xush qol endi.
Bizman birga hamdam boʻlgan,
Bir emchakni birga emgan,
Akam deb ergashib yurgan,
Umid tortib bunda kelgan,
Mungluq singlim, xush qol endi...*

¹ Oʻnakkimom — oʻn ikki imom.

Toychi viloyatida, Qalmoq muzofotida, Chilbir cho'lida Murodtepa degan tepasi bor edi, had (ili baland tepa edi, ustidan qanotli qush uchib o'tolmas edi, har qanday odam chiqib, oyoq osti qilib ketolmas edi. Shu tepani ko'rib, Alpomish irim chekib: «Shu tepaga otimni solayin, irkilmay' tepaga otim chiqib ketsa, borgandan yorimni olaman, chiqolmasa borib nima qilaman, borgan bilan bekor ahmoq bo'laman, peshonamni shu yerda sinab ko'raman», — dedi. Otni tepaga to'g'ri qildi, tuyog'idan... qirq ming otning duburi paydo bo'ldi. Alpomish ko'nglida yorini olmasa ham olgancha bo'lib qoldi. Tepaning ustiga chiqib qarasa, o'n ming uyli Qo'ng'irotning eli ko'rinib turibdi, otni kovdonga qo'ya berib, tepaning boshida yonboshlab, Boysarining uyiga tiklab yotabardi...

Qorajon² Murodtepaning ostiga kelib qoldi. Shunda tepaning boshiga qaradi. Tepaning boshida Yusuf tal'atli, Rustam sifatli, chopqir otli birov yonboshlab yotibdi. «Bu bizning Qalmoq viloyatining odami emas, bunday yigitlar Qalmoq yurtida bo'lsa, beklikda, podsholikda bo'lar edi. Ilgaridan ham birdi-yarim ko'zimga tushar edi. Magar qirq chiltan... qavm-qarindoshini tushimda ko'rsatib, meni do'st qilgan, Qo'ng'irotdan kelayotgan Alpomish degan qobilbachcha shul bo'lmasa», — deb Alpomishga qarab, bir so'z deb turgan ekan:

*Ostingda yuz alvon o'ynaydi oting,
Dushmanni o'rtaydi shohlik shavkating,
Yo'l bo'lsin, bekvachcha, qayda borasan?
Ostingda bedoving halloslar qushday.
Achchig'ing chillali muzlagan qishday,
Norkalla kelgansan, chuyda qo'shmushday,
Norkalla polvonim, qaydin bo'lasan?
Yuragingda bordur g'ussa-alaming,
Xurjuningda balki qur'on-kaloming,
Sipohi satangim, qaydin bo'lasan?
Qiyg'ir degan qush o'tirar qiyoda,*

¹ Irkilmay — tortinmay (bu o'rinda qiynalmay, to'xtamay ma'nosida qo'llangan).

² Qalmoqlar yurtida to'qson alp-pahlavonlar bor edi. Ularning yettitasi aka-uka bo'lib, eng kichigining ismi Qorajon edi. Ularning onasi Surxayil kampir Barchinni o'z o'g'illaridan biriga olib bermoqchi va qo'ng'irotliklarga ham hukmini o'tkazmoqchi bo'ladi. To'qson alp Barchin oldiga borib, turmushga chiqishini so'raganlarida, Barchin ulardan olti oy muhlat olib, Alpomishga xat bilan chopar yuborgan edi. Alplar Alpomishning kelishini bilib, galma-gal yo'l poylashardi. Bu safar Qorajon Alpomishning yo'lga xabar olgani chiqadi va Alpomishga duch keladi.

*Jasading bor Rustamdan ham ziyoda,
 G'ayratingdan shohlar yurar piyoda,
 Xabar ber bekvachcha qayda borasan?
 Tepaning boshga senga qarayman,
 Borar joying men ham sendan so'rayman.
 Jamoling o'xshaydi osmonda oyga,
 Qoshingni o'xshatdim egilgan yoyga,
 Jasading o'xshaydi bo'z qarchig'ayga,
 Yonboshlab yotishing ming qo'yli boyga,
 Boyvachcha sifatlim, qaydin bo'lasan?..*

Qorajondan bu so'zni eshitib, Alpomish ham Qorajonga qarab, bir so'z deb turgan ekan:

*Meni bilsang Qo'ng'irotlarning og'asi,
 Boshimda bor edi zardan jig'asi.
 Yoz bo'lsa yaylovim Amu yoqasi,
 Meni bilsang, Qo'ng'irot elining to'rasi.
 Ko'kqamish ko'lidan suqsur uchirdim,
 Suqsurni izlagan lochin bo'laman.
 Bog'larim zumraddan, changalim po'lat,
 Boysindan quyulgan shunqor bo'laman.
 Boyligidan bedov otni boylagan,
 Tangqa tashlab Olatog'ni yoylagan,
 Kambag'ali qirq ming gala haydagan,
 Shul galada bizning bir moya kelgan,
 Moyaning yo'qchisi, nori bo'laman.
 Hasratidan g'amga to'ldim oh urib,
 Oltoychilik yo'ldan keldim axtarib,
 Chilla kirmay charqillarman mast bo'lib,
 Chayqarman xatapga' boshimni urib.
 Jafolar solarman tandagi jonga,
 Xazon bo'lsa zog'lar qo'nar gulshanga,
 Ajalli kasratki tegar ilonga,
 Indan chiqib pishak bilan hazillar
 Magar ajal qamsab kelsa sichqonga,
 Qalmoq ko'rsam otaman-ku osmonga,
 Qalmoqlarga kelgan balo bo'laman.
 Boysin — Qo'ng'irot deydi o'sgan elimni,
 Badbaxt qalmoq, eshit aytgan tilimni,
 Solarman boshingga qattiq zulmni,
 Ko'p so'rading sen mening mazgilimni,
 Asli Qo'ng'irot deydi mening yurtimdi,
 Laqabim Alpomish, otim Hakimdi(r),
 Ne bilasan sen so'raysan yurtimdi,
 Qorajon deb xabar berding otingdi.*

¹ Xatap — sajda qilish.

Qorajon Alpomishdan bu so'zni eshitib, Alpomishning so'zini ko'ngliga og'ir oldi. «Qalmoqlarga kelgan balo bo'laman», — degani Qorajonga botib ketgan edi. «Qanday bo'lsa ham ko'tarilma, loppi o'zbek ekan», — deb Alpomishni sinab, bir so'z deb turgan ekan:

*Uchirgan suqsuring Oyko'l ko'nibdi,
To'qson g'ajir o'rta olib turibdi.
Yosh o'g'lonsan bekor halak bo'lasan,
G'ajirlar ilojin qanday qilasan?
Bekor halak bo'lib bunda kelasan,
G'ajirlar changida tayin o'lasan,
Holing bilmay sen ham sarson bo'lasan,
Har bir so'zni bunda loppi urasan.
Ular yo'lga yurgan tentak bo'lasan,
Osmondan tushganday bo'lib kelasan,
Anglamaysan, ko'tarilib turasan,
Lof urib sen ham menga qarading,
Moyacham deb so'ngra mendan so'rating,
So'rating, moyangdan darak berayin,
Bilganimni senga aytib berayin,
Nar-moyang yuribdi Chilbir dashida,
Ming besh yuz tillalik ovsar boshida,
Ko'rdim to'qson alpning toy-taloshida,
Nar-moyang shu kunda dovriq ustida...
Alplar bilan ko'rsang savash qilasan,
Ayrilib moyangdan sarson bo'lasan.
Bul alplarga nima iloj qilasan,
Yo'liqqan so'ng sen zo'rigin bilasan,
Bekor halak bo'lib bunda kelasan.*

Bu so'zni Qorajondan eshitib, Alpomish ko'ngliga og'ir olib: «To'qson tog'dan o'tib, buning uchun mehnat tortib, bul qalmoqlarning alpi bilan aralashib qolib, baloga yo'liqib yurgan ekan, bu qalmoq menga bilib gapirgandir, borib sharmanda bo'lguncha, bormay shu yerdanoq qaytib keta bersammikan», — dedi.

Alpomish ko'ngliga og'ir olganini bilib, tanimagan kishi bo'lib, men seni birovga o'xshatib turibman, deb Qorajon bir so'z aytib turgan yeri:

*Bildim qo'ng'iroqlik zotingni,
Malakdayin suratingni,
Qovdon yegan otingni,
Men birovlariga mengzadim.
Moyacham deb so'rganingni,
Galman javob berganingni,
Rustam kabi mujgoningni,
Men birovlariga mengzadim.
Shirin suxanli tilingni,*

*Bilagingdagi zo'ringni,
Panjasi uzun qo'lingni,
Men birovlarga mengzadim.
Kallasi katta boshingni,
Haq deb chiqqan nolishingni,
Burgutday o'tirishingni
Men birovlarga mengzadim.
Jasadu tana to'shingni,
Imo bilan kulishingni,
Qiyilgan qalam qoshingni,
Men birovlarga mengzadim,*

Bu so'zni eshitib, Alpomish: «Meni sen kimga mengzading,» — deb bul ham bir so'z so'rab turgan ekan:

*Bilsang qo'ng'irotlik zotimni,
Malakdayin suratimni,
Qovdon yegan otimni,
Qalmoq, sen kimga mengzading?
Badbaxt, sen kimga mengzading?
Moyacham deb so'rganimni,
Galman javob berganimni,
Rustam kabi mujgonimni,
Ahmoq, sen kimga mengzading?
Shirin suxanli tilimni,
Bilagimdagi zo'rimni,
Panjasi uzun qo'limni,
Qalmoq, sen kimga mengzading?*

Qorajon aytdi: — Men seni ko'rganim yo'q, sening bilan hamsuhbat bo'lganim yo'q, men ham xotiningga talashib yotgan to'qson alpning biri bo'laman... Qirq chiltan qavmu qarindoshingni tushimda ko'rsatib, sening bilan meni do'st qildi. Ul sababdan bilaman.

— Do'st bo'lgan bo'lsang esa yaqin bo'lib qolgan ekansan, tepaning ustiga chiqqin, ko'rishayik.

Qorajon aytdi: — Bu tepaning ustiga chiqadigan kamolga yetishganim yo'q, sen tepadan tushgin, men ko'rishayin.

Otni yetaklab, tepadan tushib kela berdi. Qorajon: — Do'stim bilan ko'rishgin, — deb mahramlariga amr qildi. Mahram xalqi nozik keladi, qo'l uchidan ko'rishayotir. Alpomish qalaysan, deb siqinqirab yubordi, mahramlarning panjasi bir-biriga yopishib, qapishib, yanchilib ketdi. Qorajon bilan Alpomish yoydi qulochdi, ikkovi xulqi muhabbat bilan ko'rishdi: — Qalaysan, do'stim, ommonsanmi? — deb siqinqirab yubordi. Qorajonning yetti qobirg'asi sindi, ishi tindi, tappa tushib yotib qoldi. Alpomish aytdi: — Nima qildi, do'stim?

Qorajon sir bermagan kishi bo'lib: — Bola kunda tutadigan quyonchiq kasalim bor edi, shul vaqt tutib qoldi, dedi. Alpomish aytdi: — Belgili kasal bo'lsa, tuzalib ol esa. Qorajon aytdi: — Rostingni aytgin, shul ko'rishganingmi, yo urishganingmi?

Alpomish aytdi: Nima qildinglar, urishaman, ko'rishganim edi. — Ko'rishganing shul bo'lsa, urishganing qanday ekan, — deb Qorajon bir so'z deb turibdi:

*Qo'lni qisib mahramimni qochirding,
Belim qisib qovirg'amni shishirding,
Do'stim, sening zo'rilingga qoyilman,
Senday beklar Qo'ng'iro't eldan keladi,
Sho'ri qisgan senga duchor bo'ladi.
Bu senga yo'liqqan qalmoq o'ladi,
Sening bilan kim barobar bo'ladi,
Ostingda irg'iydi bu arg'umog'ing,
Egarning qoshida oltin sadog'ing,
Borgandan tegadi bodom qabog'ing,
Irg'itsang Boychiboringni,
Borgandan olasan Barchin yoringni,
O'ldirasan bunda dushmanlaringni,
Men ham ko'rdim senday zo'raborimni,
G'am bilan sarg'aydi guldayin diydor,
Bir nechalar o'z holidan bexabar,
Hech kim bo'lmas sening bilan barobar,
Yangi bo'ldim senday polvonga duchor,
Bekor ahmoq bo'lib yurur qalmoqlar,
Senday zo'rga sira bo'lolmas duchor...*

Alpomish Qorajonnikida mehmon bo'lib yotdi. Qorajon qildi ziyofatdi, yugurib qilib yotir xizmatdi. Erta-mertan tong otdi, kun choshka haddiga yetdi. Alpomish turib aytdi: — Qorajon, bizning bunda kelib yotganimni Boysari ne bilsin, sen Boysarinikiga tomon borib kelsang, bir xabarini bilib kelsang, qizini bizga beradiganday bo'lsa, sovchi bo'lib kelsang, qanday bo'lsa, mening kelganimni bir bildirib kelsang.

Qorajon: — Men qanday ot minib borayin? — dedi.

— Mayli, qanday ot minib borsang.

— Sening oting charchab kelgan, o'zimizning otimni minib bora qolayin.

— Sen o'z otingni minib borsang, hamishagi kelib talashib yurgan qalmoq, — deb ishonmaydi. Belgim shu: mening otimni minib borgin.

Qorajon xayr, deb Boychiborni minib oldi, qamchi bilan qo'yib-qo'yib yubordi, qamchi o'tib ketdi, xonning Chibori lo'killab yo'rtidi... Qorajon sovchi bo'lib boryapti...

Barchin aytdi: — Alpomish kelsa kelibdi-da, Alpomish keldi, deb men Alpomishning etagidan ushlab keta bera-yinmi? Bu alplar ham umid bilan olti oyga muhlat bergan. Har kim maydonga ot soladi, otini o'zdirgan odam oladi. Har kimning o'z ko'ngli o'zidan qoladi. Mening to'rt shartim bor, shu to'rt shartimni qilgan kishimga tegaman. Xohi Alpomish qilib olsin, xohi qalmoqlarning biri qilib olsin. Shu so'zimni xon to'ramga aytib bor, — deb bir so'z aytib turgan ekan:

*Ot chopsa gumbirlar tog'ning darasi,
Botirni ingratar nayza yarasi.
Kelgan bo'lsa Qo'ng'irot elning to'rasi,
Qirq kunlik yo'l Boboxonning orasi.
Boboxon tog'idan poyga qilaman,
Ko'zdan yoshim munchoq-munchoq tizdirda,
Qo'shqanoqning quyrug'ini suzdirda,
Boboxondan poyga qilib o'zdirda,
Oti ildam boyvachchaga tegaman,
Mendayin oyimning holin bilganga,
Osha yurtdan mehnat tortib kelganga,
Dushmanlarga qora kunni solganga,
Yoy tortishsa, yoyi sinmay qolganga,
Men tegaman shul yoyandoz polvonga.
Mendayin oyimning holin bilganga,
Meni izlab osha eldan kelganga,
G'anim ko'rsa qiyomat kun solganga
Osha yurtdan izlab halak bo'lganga,
Ming qadamdan tanga pulni urganga,
Men tegaman shul qarag'ay merganga,
Savash bo'lsa, bul shubonib chiqqanga,
Kurash qilib to'qson alpni yiqqanga,
Men tegaman nor bilakli polvonga,
Shul so'zimni aytib borgin to'ramga,
Zog' ham bo'lsa qo'na bersin gulshanga'.
Bab-barobar qildim yaxshi-yomonga,
Men tegaman to'rt shartimni qilganga,
Aytib borgin izlab kelgan sultonga,
Otin toblab kela bersin maydonga,
Xabar bergin bari qalmoq dushmanga,
Talab qilsa, bari kelsin maydonga,
Hech qaysi ham qolmasin-da armonda...*

Barchinning poygasiga yig'ilgan ot to'rt yuz to'qson to'qqiz ot bo'ldi. Boychibor bilan to'ppa-to'g'ri besh yuz

¹ Zog' ham bo'lsa qo'na bersin gulshanga — bu o'rinda Barchin: «Menga uylanish niyati bor har qanday kimsa, kim bo'lishidan qat'i nazar, shartlarimni bajarish uchun maydonga chiqaversin», — demoqchi.

bo'ldi: Sinchilar besh yuz otdan bo'lagini ko'rib qaytarib yubordi: — Bu otlar bo'lmaydi, bu uzoq yo'l, bu otlar yo'lda qoladi, ichi kuyib bekorga o'ladi, egasi ham sarson bo'ladi, — dedi...

...Alpomishning tanidan Qorajon poygaga bormoqchi bo'ldi... Alpomish chodirda o'tirib qoldi. Qirq besh kunda kelar, deb vaqtini xushlab turdi... Poygachilar yo'l yurdi, poygachilarning borayotgani:

*Ne qalmoqlar sherday bo'lib,
Har yag'rini qirday bo'lib,
Besh yuz otli birday bo'lib,
Qistab yo'lda to'bichoqni.
Ot boshini qo'yib olar,
Yaqin qilmoqqa uzoqni.
Ot chopishsa uzoq yo'lga,
Bir-biri kirmaydi tilga,
Qamchi urib Boychiborga,
Qorajon ham borar birga,
Yo'ldosh bo'lgan satta zo'rga.
Qorajonni mazax qilar,
Sho'xlik qilib o'rtaga olar,
Barchin oyimning ustidan
Xo'b o'rlashib talash bo'lar,
Borayotir lolovlashib,
Galasi daryoday toshib,
Bir xili o'lday tutashib,
Badbaxt cho'lda ahalashib,
Qorajon otini qo'shib,
Bir surinib Chibor turar
Endi juda yo'rg'a bo'lar,
Ko'p qalmoqlar hadik qilar:
«Kun-bakun yursa ochilar,
O'zbekning oti hiylagar».
Gumon qildi ko'p qalmoqlar:
«Hayvon ham bo'lsa jodugar,
Yo'llarning tanobin tortar,
Bu otdan hamma bexabar.
O'zarmikan shul ukag'ar?
Farqlamaydi aqli yo'qlar».
Shunday bo'lib yo'l yuradi,
Zilning tog'iga boradi.
Qalmoq shunday ayriladi,
Qalmoq ketdi o'yni o'ylab,
Ko'ngliga kelganin so'ylab:
«Boboxonga yetarmiz, deb,
Tumshuq bilan o'tarmiz, deb,
Tekis yo'lman ketarmiz», — deb,
Qorajon ayrilib qoldi,*

*Zil tog'in beliga soldi.
 Bir yo'la bilan bora berdi...
 Azamatlar olmos boylar dastiga,
 G'anim tushar kam davlatning xastiga,
 Ostidagi Chibor otni o'ynatib,
 Qorajon chiqdi Zil tog'ining ustiga.
 Toqqa chiqib Alp Qorajon qaradi,
 Yo'lda to'zib qalmoq ketib boradi,
 Bu tog'dan enkayib nomdor jo'nadi,
 Mazmuni qalmoqlar keyin qoladi.
 Yo'lning to'tasiman qichib boradi,
 Necha adir, beldan o'tib jo'nadi...
 Chu, deydi Chiborga g'ayrat qiladi,
 Qalmoqdan ilgari ketib boradi,
 Ko'rinmaydi qalmoqlarning qorasi,
 Borayotgan Qorajonday to'rasi.
 Yaqin qoldi Boboxonning orasi.*

Boboxon tog'iga yetib Qorajon otga dam berib yotdi. Qalmoqlar tumshuqni aylanib borayapti. Bir nechasi: «Qorajon ko'rinmadi», bir nechasi: «Otlarning to'zonida cho'biri bilan to'balashib yurgandir-da. Qorajon o'zbekning otini baland olgan, u o'zbekning tani bo'lgan, qachon Qorajon hisobda bor, u ham o'zbekning biri bo'lib sarson bo'lgan», — deb qalmoqlarning oldi hafta — o'n kun deganda Boboxon tog'iga yetdi. Keyin chuvalib, hali ham kelmayapti, juda ham o'ldik, deb borayapti. Ko'rsa, Qorajon Boboxon tog'ida yotibdi, poyga qo'yadigan yerga boribdi...

Boychiborni mingan Qorajonning o'zlaridan tez fursatda o'zib ketganini ko'rgan alplar darg'azab bo'ladilar. Ko'kaldoshning buyrug'i bilan Qorajon va Boychiborni arqon bilan bog'lab, Boychiborning oyog'iga mix qoqib tashlaydilar. Poygachilar uzoqlashganidan so'ng Qorajon qattiq harakat qilib arqonlarni uzib tashlaydi. Keyin otning oyog'ini yechadi va akalarining ketidan ot soladi. Ko'p o'tmay Boychibor oyog'iga qoqilgan mixlarning azobiga qaramay poygada ishtirok etayotganlarga yetib oladi, ular-dan bitta-bitta o'za boshlaydi. Oxiri Ko'kaldoshning Ko'kdunani bilan kuch sinashadi. Ko'kaldosh poyga davomida Qorajonni urib otdan qulatmoqchi bo'ladi. Ammo Qorajon ham anoyilardan emasdi. Bu voqeani uzoqdan kuzatib turgan Barchinoy Boychiborning poygada o'zib ketaolmayotganini ko'radi. Uning oyog'iga mix qoqilganini bilmagan Barchinoy Boychibordan tezroq yugurishni yolborib iltimos qiladi.

Ot egasining yori iltimosi bilan yanada harakatga tushadi va poygada g'olib chiqadi.

...Xonning Chibor oti poyganing oldini olib, shashti bilan kelib, baxmal o'tovni yetti marta aylanib, otning tizginini ushlab Qorajon to'xtatdi. Barchinning kanizlari yig'ilib ketdi. Qorajonning otning ustidan olib, gilamning ustiga solib, bardor-bardor qilib ko'tarib, baxmal uyga kiritib ketdi, qizlar otni yeldirib, sovitib turibdi, olib kelib yakka mixga boyladi, teri qotdi. Barchin kelib, otni ko'rdi. Ko'zlarini ipak ro'mollar bilan surtdi, changi, terin ushatdi. Tuyog'idagi mixlar ozor berib, xonning Chibor oti tappa tushib yotdi. Tuyog'idagio mixlarni ko'rib, Barchin bir so'z deb turibdi:

*...Mung'oyib yig'laydi menday mushtipar,
Ot egasi bu mazgilda bexabar.
O'sal ishlar otga qilgan qalmoqlar,
Mening uchun azob tortgan Boychibor,
Bu hayvonga dushman qoyil qolibdi,
Chin tulpor-da, shu azobman kelibdi,
Shuncha jarohatman xizmat qilibdi,
Qirg kunchilik yo'ldan poyga bo'libdi,
Shuncha yo'ldan shu jabrman kelibdi.
Qalmoq juda qabohat ish qilibdi,
Ko'p azob beribdi xonning dushmani,
Po'latni eritar qizlarning dami,
Barchinoyim ko'rib o'ylab turadi,
Urgan mixi yalpoq tizga boradi,
Chorsisin tuyoqqa yozib soladi,
Gul mixlarni tishlab sug'urib oladi...*

Bu so'zni aytib, otga mehribonlik qilib banot¹ to'rvaga yemni ilib, ko'chib borgan qo'ng'irotlar jam bo'lib-yig'ilib, poygaga ketgan qalmoqlar ham kelib, bir kam to'qson alp gurullashib turib, «Alplar bilan o'zbakning polvoni yoy tortishar emish», — deb ovoza bo'lib, hamma tomoshamonlar² yig'ilib, Oyna ko'liga, Chilbir cho'liga to'lib, yoyandozlik qilmoqchi bo'lib, bu yoy tortishmoqdagi so'zi:

*Qizu juvon saf-saf bo'lib turadi,
Barchinning ustida talash bo'ladi.
Gurullashib necha alplar keladi,
Buni ko'rib bir xil qizlar kuladi:
«Bir xotin deb bari shunday qiladi,
Xotin topmay yurgan sho'rli keladi».
Olis yo'lga nishonani quradi,*

¹ Banot — baxmal, duxoba. ² Tomoshamon — tomoshatalablar, tomoshabinlar.

Nishonani urgan odam oladi.
 Qalmoq alplar beri qator bo'ladi,
 Men urarman, deydi ko'ngil qiladi,
 Bir-biriga alplar navbat beradi.
 Parli yoyni bir qo'lga oladi,
 Shiqirlatib endi yoyni tortadi,
 Yoyning o'qi bu g'uvillab ketadi,
 Biri pastdan, biri baland o'tadi.
 Bir xilining o'qi yetmay yotadi,
 Achchiqlanib yoyni buklab tortadi,
 Ushlagan parli yoy sinib ketadi,
 Ikkam to'qson alpi tortib o'tadi.
 Ko'kaldoshga endi navbat yetadi,
 Ahmoq qalmoq yoyni qo'lga oladi.
 «Barchinoyim bu meniki bo'ladi».
 Yoyiga Ko'kaldosh o'qni soladi,
 Nishonaga qarab to'g'ri qiladi.
 Bor urdim, deb endi yoyni tortadi,
 Qo'lda yoyi cho'rtta sinib ketadi.
 Ko'p qalmoqlar pushaymon qip yotadi,
 Endi navbat Alpomishga yetadi.
 G'amli kunda tortar edi ohu voy,
 Bandam desin, rahm aylasin bir xudoy,
 O'n to'rt botmon birichdandir parli yoy,
 Parli yoyni shunday qo'lga oladi,
 Ko'rgan qalmoq bari hayron qoladi,
 Rabbim deydi, endi yoyni tortadi,
 Nishonaga o'qi to'g'ri ketadi.
 Nishonani urgan shunday turadi(r),
 Bekning yoyi endi omon qoladi.
 Bu shart bilan qalmoq so'zi bo'lmadi,
 Ming qadam yerni qadamlab ko'radi,
 Tanga puldan bul nishona qiladi,
 Yoyni qo'yib, miltiq otmoq bo'ladi,
 Ko'p deb qalmoqlarga navbat beradi,
 Avval qalmoqlarga navbat keladi.
 Qalmoqlar nechovi miltiq otadi,
 Saksonman — to'qsonga o'qi yetadi,
 Qaysi otsa yo'lda qolib ketadi,
 Alp Ko'kaldosh juda g'ayrat qiladi,
 Qalmoqning aytgani sira bo'lmadi.
 Otgan o'qi hech bir go'rga bormadi,
 Alp Ko'kaldosh shunday ko'zlab ko'radi.
 Besh yuz qadam yerga o'qi boradi,
 Ko'kaldoshning ko'nglidagi bo'lmadi.
 Qalmoqlardan navbat o'tib boradi,
 Necha qalmoq xo'p tan berib turadi.
 Alpomishga tag'i navbat keladi.
 Bek Alpomish xasta ko'nglin xushladi,

Yig'ilgan dushmanning sirin foshladi.
 Anjom, miltig'ini qo'lga ushladi,
 Qarab nishonani otib tashladi.
 Ko'rib bu qalmoqlar hayron qoladi:
 «Ilgaridan mashq qip yurgan balodi(r),
 Ming qadamdan tanga pulni uradi,
 Bul o'zbek hadisga o'zi balodi(r),
 Hali yolg'iz ko'p ishlarni qiladi,
 Har ish ham qo'lidan buning keladi.
 Kelgan shartning barin udda qiladi,
 Buning bilan kim barobar bo'ladi?»
 Barcha qalmoq shu so'zni aytib turadi:
 «Bul ham bir alp ekan, juda zo'rabor,
 Qalmoq yurtida yo'qdir bunga barobar.
 Mingan oti tulpor ekan Boychibor,
 Yolg'iz o'zi ko'p ishlarni bitirar,
 Ko'rgan qalmoq hammasi hayron qoldi,
 Uch shartning oldini shul o'zbek oldi,
 Endi shartdan bori bir kurash qoldi...»

Uch shart o'tdi, kurash taraddudini qilib yotibdi. O'n
 ming uyli Qo'ng'iro't odami, qancha qalmoqning odami
 yig'ilib, Chilbir cho'liga, Oyna ko'liga tomoshamon to'lib,
 rasta-rasta, dasta-dasta qur tortib o'tirdi. Tomoshamonlar:
 «Kurashini ko'ramiz. Toychixonning alpi bilan Qo'ng'iro't-
 dan kelgan o'zbeklarning alpi kurash qiladi, kurash juda
 qiziq bo'ladi, kurashda qaysisi zo'rlik qilsa, o'zbekning qizi-
 ni oladi», — deb bari jam bo'ladi. Ko'kaldosh bosh bir kam
 to'qson alpi bilan bir tarafdin qator bo'lib o'tirdi. Alpomish
 bilan Qorajon bir tarafdin o'tirdi, o'rtada ancha yerni
 ochib qo'yib, changigan yerlarga suv urib, Qorajon o'rnidan
 turib, bir xil kiyimlarni chechib qo'yib, kurash kiyimini
 kiyib, belini bo'g'ib shunday aylana berdi. Qalmoqlar aytdi:
 «O'zimizdan chiqib Qorajon ham balo bo'ldi. Mudom
 o'zbekning yordamini oldi». Bu yoqdan Qo'shquloq alp
 degan alp maydonga kirdi. Bu alplarning kurashayotganda-
 gi so'zi:

Jafolarga tushib endi tanda jon...
 Taraf tortib bu maydonga Qorajon.
 Qalmoq bari Qorajonga qaradi,
 «Bu Qorajon bir baloni qiladi,
 O'zimizdan bizga yov bo'p qoladi»
 Qorajonning bir akasi bo'ladi,
 Taraf bo'p Qo'shquloq polvon jo'nadi,
 «Qani men ham Qorajonni ko'ray, deb,
 Juvonmargni bilganimday qilay, deb,
 Boshimdan oshirib yerga uray», — deb,
 Chechinib bu qalmoq keldi maydonga,

Qorajonga alplar taraf qiladi,
 Qo'shquloq ham shunday bir zo'r balodi(r),
 Kurash-da, ta'rifi shunday bo'ladi:
 Shomurti shoxalab har yoqqa ketgan,
 Uchida sichqonlar bolalab yotgan,
 Izdan tushgan pishak oltoyda yetgan,
 Shunday qalmoq qo'lin bulg'ab keladi,
 Qorajonbek xasta ko'nglin xushladi,
 Juppay qilib yoqasidan ushladi,
 Do'stamon qip uni qoqib tashladi,
 Qo'shquloqning shunday aqli shoshdi,
 Qumni qopib endi yerga yopishdi,
 Yana ham bir qalmoq keldi maydonga,
 Odam tushmas' buning aytgan tiliga,
 Besh yuz quloch arqon yetmas beliga,
 Duchor bo'ldi Qorajonning qo'liga,
 Ushlagandan otdi Chilbir cho'liga,
 Ko'tarilib tag'i qalmoq kiradi,
 Qorajonbek o'zi yolg'iz turadi,
 Bunga duchor bo'lgan qalmoq o'ladi...
 Qorajonbek: — Baring kel, — deb turadi,
 Ikkam to'qson alpni nobud qiladi,
 Bu alplardan bir Ko'kaldosh qoladi,
 Alp Ko'kaldosh yolg'iz o'zi qolibdi,
 O'zga alplarning bari o'libdi,
 Qorajon bariga g'olib kelibdi,
 Kun namozgar, endi kech bo'p qolibdi,
 Kurashga ul zamon javob bo'libdi,
 Odam tarqab mazgiliga boribdi...
 Tong otganicha maslahatda bo'libdi...
 Bir oqshomni shunday qilib o'tkizdi,
 Namoz vaqti erta-mertan tong otdi,
 Choshkada yig'ilib ketganlar kepti...
 «Kurash qiziq bo'lar», — deb ham turibdi,
 Kechagiday bari kelib saf tutdi.

Shunda ketgan tomoshamon bari yig'ilib, «Kechagidan ham bugun qiziq bo'lar, alplarning zo'ri olishar», — deb turdi. Kecha qanday bo'lsa, bugun ham shunday bo'lib o'tirdi. Qorajonga Alpomish turib aytdi: — Bugun tushmay-sanmi, maydonga bugun talab qilmay turibsan?

— Bunga ham tush desang, tushaman, tushgan bilan bundan omon topmayman, lekin bu haddili zo'r, bunga tushsam, ikki boshdan o'laman. O'zim o'lgandan keyin sening bergan davlatingni nima qilaman. Bizning siri holimiz bir-birimizga ma'lum, ilgaridan ham to'qayda ayiqday olishib yotgan odam edik, ularni ilgari ham yiqitar edim, endi... ushlagandan otib yuborayapman, qanday

bo'lsa bir qalmoq qolibdi, bunga tushib o'lgandan bir nima chiqarmi, g'ayrating bo'lsa, ko'rsat endi, — deb turibdi.

Alpomish chechinib: — Xayr, unday bo'lsa, deb maydonga talab qila berdi. Ko'kaldosh alp turib aytdi: — O'zbak! Sen bunday bo'yniyo'g'onlik qilma, g'aribi go'riston bo'lib o'lma, hali ham qo'ygin, yoringdan umid qilma, halak bo'lib kelgan yo'lingdan qolma, shu alplar o'lsa, o'lsin, o'zbakning qizi bechatoq bo'lib yolg'iz o'zimga qolsin, deb turib edim, seni ilgaridan ham hisob qilganim yo'q edi.

Bu so'zni eshitib Alpomish Ko'kaldoshga qarab, bu ham bir so'z deb turgan ekan:

*Har kim o'z eliga bekmi, to'rami,
O'zi o'lmay kishi yorni berami?
Buncha so'zni lof urmagin, sen qalmoq,
Kel endi maydonga turgin, yo ahmoq...
Bu so'zni Alpomish aytib turadi.
Achchiqlanib bu Ko'kaldosh turadi.
Chechinib, shu zamon belini bo'g'ib,
Minorday bo'p' bu maydonga kiradi.
Ko'rgan odam bari hayron qoladi,
Biz bilmaymiz qanday zamon bo'ladi.
Ikkovi maydonda aylanib turdi.
Tomoshamon ko'z yugurtib tikildi.
Hamma bu alplarga tiklab turadi,
Sherday qaysar qo'l bulg'ashib keladi,
Tuproqlar changiydi, to'zon bo'ladi,
Ikkovi belma-bel bo'lib oladi.
Belma-bel olishsa ayrit bo'ladi.
Zo'r deganing ma'lum bo'lib qoladi.
Shunday bo'ldi anga haqning farmoni,
Ko'p bo'ladi g'amli qulning armoni.
Harchandki chirpindi Boysinning xoni,
Yiqmoqqa kelmadi bekning darmoni,
Zo'r ekan Ko'kaldosh juda bema'ni,
Zo'r qilib, ingranib shundayin shunqor,
Ko'kaldosh ham bo'ldi xonga barobar,
Shudgordayin bo'lib qoldi bu yerlar,
Juda ham olishdi bu ikki qaysar...*

O'n ming uyli Qo'ng'irotni qizlari bilan, Barchin kanizlari bilan tomosha qilib, bularning olishganini ko'rib, Hakimbekka qarab bir so'z deb turgan ekan:

*Ochilar bahorda bog'larning guli,
Gulni ko'rsa mast bo'p sayrar bulbuli.*

¹ Bo'p — bo'lib.

Nar-moda bo'lib siz biy bobom uli,
 Yiqolmasang, bizga bergin navbatdi,
 Juda keldi Barchin yoring g'ayrati,
 Ushlagandan ko'kka otmay ne bo'пти?
 Yiqolmasang, to'ram navbat tilayin,
 Erkak libosini o'zim kiyayin,
 Bor kuchimni bilagima jiyayin,
 Bu qalmoqni pora-pora qilayin,
 Bu so'zlarni aytdi gul yuzli dilbar,
 Ikki polvon bo'lib turur barobar,
 Ko'p so'zlarni Barchin suluv aytadi,
 So'zi Alpomishga botib ketadi,
 Jafotig'i bu kun jondan o'tadi,
 Ayriliq xanjari bag'rin yirtadi,
 O'tdayin tutanib shunqor ketadi,
 G'ayrati g'ayratga bekning yetadi.
 Yor so'ziman sherdil bo'lib ketadi,
 Chirpib Ko'kaldoshni ko'kga otadi,
 Ancha yer havoga chiqib ketadi.
 Xaloyiqlar ko'kka boqib qaradi.
 Olchi-chikka bo'lib shunday aylanib,
 Alp Ko'kaldosh bu osmondan keladi,
 Kallasiman kelib yerga uradi...
 Shunday bo'lib Ko'kaldosh ham o'ladi...
 To'y bo'ldi Barchin oyimcha,
 Olmoqchi Hakim bekvachcha,
 Yig'ilishgan satta norcha,
 Ko'pkarini chopib yotir
 Aralashib sop boyvachcha.
 To'y beradi ko'p kungacha,
 Ulog'iga talashib turur
 Katta serka ola pocha.
 Behad qo'yu so'qimlarni so'yadi,
 Kunda hamma qolmay oshga to'yadi,
 Kuniga uzmasdan ulog beradi,
 Chiqarganlar¹ tanga-tilla oladi,
 Chavandozlar katta unum qiladi,
 Qirq kungacha uzmay to'yni beradi,
 O'yinchi nag'magar — bari keladi,
 O'zbek shoirlari aytib turadi,
 Kelgan odam sira quruq qolmadi,
 Hammasi ham ancha narsa oladi,
 Qirq kundan qay to'ylar axir bo'ladi,
 Bir nechalar uyga tarqab jo'nadi...

Shunday bo'lib, bu orada qirq kun o'tdi, qirq kungacha
 maslahat qilib yotdi. Qirq kundan keyin maslahatni bir

¹ Chiqarganlar — bu o'rinda ulogda, ko'pkarida g'olib chiqqanlar
 ma'nosida qo'llangan.

yerga qo'yib, Boysari qoldi. O'n ming uyli Qo'ng'iro't
Barchin bilan ketmoqchi bo'ldi. Barchinni uzatmoqchi
bo'lib kuyovga, «Erga ko'rsatdi» degan rasmlarini qilib, bir
qo'yni so'yib, choshka vaqtida uyga chaqirib, yaxshi sar-
poylar Hakimbekka yopib, Barchinni uzatayotgandagi so'zi:

*Chechanlar eplaydi gapning epini,
Shu zamonda besh yuz norni cho'karib',
Ortadi Barchinning qilgan sepini,
Barchinoy yig'laydi ko'nglin bo'ladi,
Enasiman otasiga qaradi,
Qarab tursa elat ko'chib boradi,
Suyanchi yo'q, ota-ona qoladi,
Bular qolishiga Barchin yig'ladi,
«Ota ne bo'ldi?» — deb zo'rlab qaradi,
Quloq solmay Boysari o'rlab turadi.
Bir yo'rg'a ustiga Barchin minadi,
Barchinoyim endi ketib boradi...
Boychiborni Hakimga olib keladi,
Qorajonman Hakimxon o'tlanadi.
Bedov mingan ot-abzalin shayladi,
Kelganlar eliga talab ayladi,
Cho'ponlar qur-haytlab qo'yni haydadi,
Eliboylar qilib yotir dovriqni,
Haydadi cho'ponlar chori, sovligni,
Kashaldan Boysinga talab ayladi,
Kelgan elat bundan ko'chib boradi...*

BOLALAR FOLKLORIDAN NAMUNALAR

*Bir, ikki, uch, to'rt,
Besh, olti, yetti, sakkiz,
To'qqiz, o'n...
O'nu o'n,
Tulkiga to'n,
Tulkining to'nining bahosi,
Bir-ikki so'm!*

*Bir anor, ikki anor;
Uch anor — uchginasi,
To'rt anor — to'rtginasi.
Besh anor chambarda,
Oltisi omborda...
Alag'ay-palag'ay,
Uchdi-yu ketdi!*

*Bir tup tut,
Tutning tagida
Bir tup turp.*

¹ Cho'karib — cho'kka tushirib.

*Tut turpni turtib turibdimi?
Turp tutni turtib turibdimi?*

BOYCHECHAK

*Boychechagim boylandi,
Qozon to'la ayrondi,
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayrondi.*

*Qattiq yerdan qazilib chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yugurib chiqqan boychechak!*

*Boychechakni tutdilar,
Tut yog'ochga osdilar.
Qilich bilan chopdilar,
Baxmal bilan yopdilar.*

*Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak!*

LAYLAK KELDI YOZ BO'LDI

*Laylak keldi yoz bo'ldi,
Qanoti qog'oz bo'ldi.
Laylak boradi toqqa,
Quloqlarida halqa.*

*Halqasi tushib qoldi,
O'tirdi yig'lamoqqa:
— Men bibi hoji edim,
Qizlarga boshchi edim.
Qizlar o'yin tushganda,
Men nog'orachi edim.
Bir kun nog'oram buzildi.
Tanoblari uzildi,
Qorbuvaning dastidan
Qanotlarim suzildi.*

OQ TERAQMI, KO'K TERAQ

(aytishma o'yinlar)

*— Qamar, qamar qamchini,
Qovurg'aning yanchini.
Oq terakmi ko'k terak?
Bizdan sizga kim kerak?
— Kichkina Salim kerak.
— Biz boyagi hovlida,
Bo'lib tarafma-taraf,
Navbat bilan aytishdik,*

*Taraf-tarafga qarab,
Oq terakmi, ko'k terak?
Bizdan sizga kim kerak?
— Bizga kerak maktabda
Eng a'lochi Alisher,
Oq terakmi, ko'k terak?
Bizga Alisher kerak.*

MAROSIM FOLKLORIDAN NAMUNALAR

SUST XOTIN

*Sust xotin, suzma xotin
Ko'lankasi maydon xotin!
Yomg'ir yog'dir, ho'l bo'lsin,
Yeru jahon ko'l bo'lsin,
Maysalar quloq yozsin,
Sutu qatiq mo'l bo'lsin.*

Naqorat:

*Yomg'ir yog'dir, ko'l bo'lsin,
Qurg'oqchilik yo'q bo'lsin,
Arpa bug'doy bosh tortsin,
Kayvonilar osh tortsin.*

*Yomg'ir yog'dir ho'l bo'laylik,
Biz ham senga jo'r bo'laylik.
Ko'klamda o'ynab-kulib
Ham sho'xu ham zo'r bo'laylik.*

Naqorat:

*Yomg'ir yog'di, do'l bo'ldi!
Yeru jahon ko'l bo'ldi!
Shaftolilar barg yozdi
Dunyo to'la gul bo'ldi.
Sust xotin, suzma xotin.*

YO, HAYDAR

*Haydar ota-onang o'libdir,
Moli senga qolibdir.
Bolang suvga oqqandir,
Shamolingni qo'yvor.*

MUNDARIJA

KIRISH	3
Xalq og'zaki ijodi va qadriyatlari davlat maqomida	6
O'zbek xalq og'zaki ijodining xususiyatlari	12
Eng qadimgi xalq og'zaki ijodi namunalari, misllar	20
XALQ OG'ZAKI IJODI JANRLARI, ULARNING TARKIBI ..	27
Maqollar	33
Topishmoqlar	42
Afsona va rivoyatlar	49
Latifalar	56
Loflar	60
Ertaklar	64
Xalq qo'shiqlari	72
Termalar	99
Askiya	103
Xalq dostonlari	110
•Alpomish• dostoni	118
•Alpomish• dostonining badiiy xususiyatlari	126
Ergash Jumanbulbul o'g'li	128
Fozil Yo'ldosh o'g'li	131
Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'ltan	135
Islom shoir Nazar o'g'li	138
Bolalar folklori	141
O'zbek marosim folklori	151
O'zbek folklori va eng qadimgi yozma manbalar	159
XALQ OG'ZAKI IJODIDAN NAMUNALAR	163
Maqollar	163
Matallar	164
Topishmoqlar.....	164
Rivoyat va hayot	165
Afsonalar	165
O'sh haqida afsona	165
Andijon haqida afsona	166
Loflar	167
Latifalar	168
Ertak	172
Mehnat qo'shiqlari	176
Mavsum-marosim qo'shiqlari	177
Askiya	179
Alpomish (dostondan parchalar)	181
Bolalar folkloridan namunalar	204
Marosim folkloridan namunalar	206

Muqovada rassom Ro'zi Choriyev asaridan foydalanildi

OMONILLA MADAYEV, TOJIXON SOBITOVA

XALQ OG'ZAKI POETIK IJODI

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2003

Muharrirlar *K. Musayeva, G. Zokirova*
Badiiy muharrir *A. Musaxo'jayev*
Texnik muharrir *R. Boboxonova*
Musahhihlar *Yu. Bizaatova, Sh. Xurramova*
Sahifalovchi *L. Soy*

Terishga berildi 17.12.2002. Bosishga ruxsat etildi 18.03.2003.
Bichimi 84x108'/». Tayms garniturasi. Ofset bosma.

Shartli bosma tabog'i 10,92. Nashriyot-hisob tabog'i 11,71.
Adadi 5000 nusxa. Buyurtma № 4420. Bahosi kelishuv asosida.

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi
700083 Toshkent shahri, Buyuk Turon, 41

